

www.pertwk.com

فەرھەنگی سوڤیا

نووسینی؛ ئۆتە بیوھمە

وەرگێڕانی لە دانیمارکیەو؛ بەھرۆز ھەسەن

تایبەتە بە پێگە ی پەرتووک

Archimedes ئارکیمیڤز

ئارکیمیڤز "نزیكە ی 287 بۆ 212 ی پێش مەسیح" بە گرنگترین زانای ماتماتیکی سەدە ی کۆن دادەنریت. پێدەچیت خوشی لەو برۆایەدابوو بیت، چونکە ئەم بەلایەنی کەمەو لەو جۆرە پیاوانە نەبوو کە گرتی خۆبەکەمزانی نی هەبوو بیت. ئەو دەگوت؛ "خالیکی نەگۆرم بەرێ، تا من جیهانت بۆ بلەرزیئمەو"، لێرەدا تەنھا گوزارش لە شانازیکردنیکی قەشەنگ ناکات بەخۆیەو، بەلکو ئاماژە بۆ "خالیکی ئارکیمیڤزی"ش دەکات (دواتر خالی ئارکیمیڤزی بوو بە دەربرینیکی سەربەخۆ). مەبەستەکە لەو دایە کە لە پێگە ی بینینیکی پوونەو بەتوانیت پێگاچارە ی گرتتیک بدۆزیتەو. ئارکیمیڤز لەلای ھایرۆن پاشای ستەمکار کاریدەکرد و جگە لەو ھەش وەک داھینەرێکی بلیمەت ناوبانگی دەرکردبوو؛ چەندین ئامیری بەسوودی داھینا، بۆ نمونە ئەو بۆ یەکەمین جار ئامیری شت بەرزکردنەو ی داھینا کە لە خللوکە و

تایبہ تہ بہ پیگہی پھرتووک

پهت پيکھاتبوو، ههروهه داھينانی بهلوعه
ئاگرکوژاندنهوهی کوژانهکان و زهړهبينيش بهناوی
ئهمهوه لکاوه.

(ئارکیمیدز زانايه کی هيلالينيسکی بوو... جيهانی
سوڤيا، لا. 330)

Aristippos ئارىستىپپوس

فەیلەسوفیکی پر لە نەینیه، هیچ سەرچاوهیهکی
 باوهڕپێکراومان سەبارەت بە کاتی ژیاڵی نییه...
 (*هیندهی من ئاگاداربم لە هەندێ سەرچاوهدا
 سەردەمی ژیاڵی دەگەرپیننەوه بۆ نیوان ساڵەکانی
 435 بۆ 366ی پێش مەسیح، و) بەلام لەگەڵئەوهشدا
 حیکمەتێک بەناوی ئەمەوه نووسراوەتەوه که بۆ
 هەتاھەتایە خەڵکانێک دەبن برۆای پێیکەن و دوا
 بکەون، ئەو دەیگوت؛ تەنها ئیستاکە گرنگە، بەر لە
 هەمووشتییکیش ئەو ساتانەی که هەستی خوشتیمان
 بێدەبەخشن و نرخێ تایبەتیان بۆدادهنن.

3

(به لام سوکرات قوتابیه کی تریشی هه‌بوو که ناوی ئارستیویۆس بوو... جیهانی سوّفیا، لا 143)

ئاڭايى

بېگومان کيښه‌ی ئاگايي کونترين گرتي فله‌سه‌في نه‌بووه، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا پرسياړيکه به‌رده‌وام ناته‌بايي ده‌خولقيښت، چونکه وه‌لامدانه‌وي پرسياړي ئاگايي، هه‌لوښت و بوچوونيکي گرنګ و بنچينه‌يي ده‌خوازيټ؛ من چوڼ جيهان ده‌بينم، چوڼچوڼي خوږ ده‌بينم - له کاتيکدا ئه‌و ناوه‌نده‌ي، که له رېگه‌يه‌وه زانياري ده‌رباره‌ي خوږمان و جيهاني ليوه هه‌لده‌هينجينيڼ، بي قه‌يدوشه‌رت ده‌بيت ته‌نها ئاگايي بيت، ئاگاييښ وهک هه‌موو به‌شه‌کاني تري له‌شمان، به‌شيکه له ئيمه، به‌لام به پيچه‌وانه‌ي هه‌سته له‌شيه‌کانمانه‌وه تواناي گه‌شه‌کردني له‌ناوه‌وه‌دايه - ئه‌م توانايه‌ش ده‌مانگه‌يه‌نيته شتيک که ئه‌مرؤکه پييده‌گوتريټ "خو دوزينه‌وه". ئاگايي

4

هه‌میشه به‌ئاگایه له شتیك، ئه‌مه‌ش له‌لایه‌ك به ئاگابوون له خود و له‌لایه‌كی تریشه‌وه هه‌ستكردنیش به خود ده‌گریته‌وه، كه ناچارانه ده‌بیٲ به پر نه‌ینیتزین لایه‌نی ئاگاییمانی دانین. كه‌واته ده‌توانین بڵین خود - شتیكی هه‌میشه به‌جوله، كه جله‌وی هه‌سته‌كان و بیركردنه‌وه‌كانمانی له‌ده‌ستگرتوه، ده‌شیت شتیك بیٲ كه له هه‌موو شته‌كانی تر جودابیٲ. هیگل، له ناو فه‌یله‌سوفه ئه‌لمانیه‌كاندا، دیارترین فه‌یله‌سوفی میژووی فه‌لسه‌فه‌یه كه گه‌وره‌ترین تیشكی خستبیٲه سه‌ر ئاگایی؛ ئاگایی وه‌ك رۆحیكی موته‌لق ده‌بینی، كه (به‌پیی فه‌لسه‌فه‌ی هیگل) له دوائه‌نجامدا هه‌موو شتیك ده‌زانیت و ده‌شتوانیت په‌ی به هه‌موو شتیك به‌ریٲ. به‌لام ئه‌م‌رۆكه یه‌كجار به‌و شیوه‌یه هینده زۆر چاوه‌روانی ئاگایی نین كه شت بزانیٲ، چونكه وه‌ك ئاشكرايه فه‌لسه‌فه، گه‌ر به وویستی خوی بووبیت یان به‌ناچاری، له‌گه‌ل ئاكامی لیكوڵینه‌وه مۆدیرینه‌كاندا ده‌رواته كه سه‌باره‌ت به ئاگابین، ئه‌و

تایه‌ته به پنگه‌ی په‌رتووك

ئاكامانه‌ش له‌لایه‌كه‌وه گه‌شبینانه دیارن و چاوه‌روانی داها‌توویه‌كی باشیان لی‌ده‌كریت، وه له‌لایه‌كی تریشه‌وه ره‌شبین دینه پیشچاو و مایه‌ی ناومیدین. "جولیان جه‌ینس"ی ده‌رووناس "و پ‌سپو‌ری ئاگایی" ئه‌مریكی تی‌زیكی زانیاری سه‌باره‌ت به‌م باب‌ه‌ته نووسیوه و له‌ویدا ده‌لیٲ؛ له‌وانه‌یه ئاگایی (نزیكه‌ی 3000 سال له‌مه‌وبه‌ر) به شیوه‌یه‌كی رپكه‌وت له ناو دیارده‌ی فیکردا سه‌ریه‌له‌دابیت، لی‌ره‌شه‌وه رپی تی‌ده‌چیت رۆژیک له رۆژان (هه‌ر به‌هه‌مان شیوه‌ی رپكه‌وت) دیسانه‌وه وون ببیته‌وه...

(كه‌واته ده‌بیٲ به‌شیوه‌یه‌ك له شیوه‌كان، په‌یوه‌ندیه‌كی په‌نه‌ان له نیوان له‌ش و ئاگاییدا هه‌بیٲ... جیهانی سۆفیا، لا. 252*, 280, 290, 303, 347, 381, 464, 478, 491, 514)

Anthistenes ئانسیستینیس

www.pertwk.com

ئانسىستېنېس "نزىكەى 445 بۆ 360 ى پېش مەسىح" قوتابى سوكرات بوو و بە برۋاى ئەم مروڤ تەنھا ئەو كاتە بە شىۋەيەكى راستى مۆرالى دەژى كە بتوانىت لە ھەموو جوړە فريويكى دەرەكى تەواو سەربەست بىت. واتە ئەو بەختيارىيە كە مروڤ دەتوانىت پىيىگات، لەراستىدا پەيوەندى بە شتە دەرەكىەكانەوہ نىيە، بەلكو لە قايلىبوونى ناوہوہى مروڤەوہ ھەلدەقولىت و ھىچىتر، وە ئەمەش لە رىگەى قەناعەتكردنى خوۋىەوہ بە دەستىدەھىنىت. ئەو كەسانەى برۋايان بەم جوړە بىركردنەوہىيە ھەيە، پىيان دەگوتريت سىنيكەكان ("سىنيك" واتە سەگ، ئەمەش لەقەبى ديۋجىنىسى فەيلەسوفە. ديۋجىنىس سروشى لە ئانسىستېنېسەوہ وەرگرت و شىۋە ژيانىكى سەير و سەمەرە دەژيا، دواتریش چەندىن نوكتەى پىكەنىناويان لەسەر دانا).

(دەكرىت ئەم گوتەيە بكرىتە ناونىشانى فەلسەفەى سىنيكەكان، كە ئانسىستېنېس لە نزىكەى سالى

تايبەتە بە پىگەى پەرتووك

400 ى پېش مەسىحدا و لە ئەسىنادا بنچىنەكەى دامەزراد... جىھانى سۆفيا، لا 141)

Andersen، Hans Christian ئانەرسن، ھانس كرىستيان

ئەم نووسەرە دانىماركىە "1805 بۆ 1875" لە ژىنگەيەكى ساكاردا وەك كورى پىنەچىك ھاتە دونياوہ، دەيوىست بەختەوہربىت و بەختەوہرىش بوو. ھەر زوو جىگەى خوۋى لە ناو دلى سەرۋەتمەندان و گەورەپىاواندا كردهوہ، ئەوانىش پشتگىريان كرد و بەو شىۋەيەش توانى بەردەوامى بە سالانى پەر لە كەساسى و نەبوونى خویندەكەى بدات. ئانەرسن بەھۆى چىروك و ھەكايەتەكانىيەوہ بەناوبانگ بوو كە بۆ مندالالانى دەنووسى. نووسىنەكانى مۆركى شىۋە زمانىكى زۆر تايبەتى پىۋەيە كە شىۋازى دارشتنى نووسىنى پۆمانسى و ئايرۆنى پىكەوہ گریدەدات. سىۋرن كىاگەگۆى فەيلەسوف و ھاۋلاتىشى بە ھەمان شىۋاز دەينووسى.

تایبته به پنگه‌ی پرتوک

یونانی‌ه‌کاندا هه‌بوو و به‌دریژایی ژیانیشی وه‌ک
 شتیکی نامۆ به‌لایه‌وه مایه‌وه. سیسیرۆ وه‌ک
 ئامۆژگاریه‌ک ده‌یگوت ده‌بیّت له‌گه‌ل فه‌لسه‌فه‌دا
 مامه‌له‌ بکه‌ین و سه‌رقالیبین، ئه‌م وته‌یه‌ی سروشی
 به‌ ئاوگوستین به‌خشی و که‌وته گه‌ران به‌دوای
 هه‌قیقه‌تدا. له‌سه‌ره‌تادا پییوابوو پرۆسیسی گه‌ران
 به‌دوای هه‌قیقه‌تدا هیچ سنووریکی نیه، ئه‌وجا
 تیکه‌لی بزووتنه‌وه‌ی مانیکه‌یه‌یه‌کان بوو. بیگومان
 مانیکه‌یه‌یه‌کان دیدیه‌یه‌کی دوولایه‌نیان به‌رامبه‌ر
 جیهان هه‌بوو و له‌و برۆایه‌دابوون جیهان له
 بنه‌ره‌تدا به‌سه‌ر باشه و خراپه‌دا به‌شکرابیّت. پاشتر
 له‌ شاری کارته‌گۆدا بوته‌ قوتابی به‌شی ره‌وانبیژی،
 دواتریش دژ به‌ ویستی دایکی به‌ره‌و رۆما کوچیکرد،
 له‌سه‌ر خویندنه‌که‌ی به‌رده‌وامبوو و پله‌یه‌کی باشی
 به‌ده‌ست هیئا، پاشان له‌نیو داروده‌سته‌ی پاشایی
 میلانۆدا پیشه‌ی ره‌وانبیژی پییه‌خشا. پاش ماوه‌یه‌ک
 هییدی هییدی له‌ پله‌وپایه‌ی دنیا‌یی دوورده‌که‌ویته‌وه و
 هاوسه‌ره‌که‌ی به‌جیده‌هیلیّت، که‌ دوانزه سالبوو

(حیکایه‌تیکه‌ که‌ له‌ لایه‌ن نووسه‌ریکی دیاریکراوه‌وه
 نووسراوه‌ته‌وه، بو نمونه له‌ لایه‌ن ه.س.
 ئانه‌رسنه‌وه... جیهانی سوّفیا، لاپه‌ره 376*، 402،
 (417)

Augustin ئاوگوستین

ئاوگوستین (له‌ بنه‌ره‌تدا ناوی ئاوریلیۆس
 ئاوگوستینیۆس بووه، 354 بو 430) له‌ شاری تاگاستا
 (شاری سوق عراسی ئه‌مپۆکه‌ی جه‌زائیر) باکوری
 ئه‌فریقادا له‌دایکبووه. مۆنیکای دایکی مرۆقیکی پر
 له‌ چالاکی و برۆایه‌کی پته‌وی به‌ ئاینی مه‌سیحی
 هه‌بووه. دایکی کاریگه‌ریه‌کی مه‌زنتری له‌سه‌ر
 ئاوگوستین هه‌بوو وه‌ک له‌ باوکه‌ بیبرواکه‌ی،
 هه‌رچه‌نده له‌ سه‌ره‌تادا کاریگه‌ری دایکی هینده
 به‌ئاشکرا نه‌ده‌بینرا. ئاوگوستین له‌ ته‌مه‌نی گه‌نجیدا
 نووسراوه لاتینی‌ه‌کانی ده‌خوینده‌وه، به‌تایبه‌تیش
 سیسیرۆ، به‌لام گرفتییکی گه‌وره‌ی له‌گه‌ل نووسراوه

پیکهوه دهژیان و کوریکیشیان پیکهوه هه‌بوو. له سالی 386 دا وەرچه‌رخانه‌که‌ی به ته‌واوه‌تی ئه‌نجامده‌دات، ئه‌مه‌ش به یه‌کیک له رووداوو گرنگه‌کانی میژووی فله‌سه‌فه له قه‌له‌مده‌دریّت. له کاته‌شه‌وه چه‌ندین جار ده‌رباره‌ی ئه‌و بابه‌ته‌ی له دووتویی کتیبه هه‌ره به‌ناوبانگه‌که‌یدا که ناوی "دانپیانانه‌کان"ه نووسی. له سالی 387 و له جه‌ژنی زیندوو‌بوونه‌وه‌ی مه‌سیحدا، بریاریدا که ئه‌مبرۆسیۆسی قه‌شه‌ی گه‌وره‌ی میلانو جه‌ژنی ناولینانی به‌مه‌سیحییوونی خو‌ی و کوره‌که‌ی ئه‌نجامده‌دات. دواتر ئاوگوستین ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بو ئه‌فریقا و له‌گه‌ل هاوبیره‌کانیدا له شاری تاگاستا، ئه‌و شاره‌ی که تییدا له‌دایکبوو، کل‌یسه‌یه‌ک داده‌مه‌زینیت، دوا‌جاریش ده‌بیته قه‌شه‌ی گه‌وره‌ی شاری هیپۆ ریجیۆس. له‌ته‌مه‌نی 74 سالییدا له‌کاتی ئابلۆقه‌دانی هیپۆ له‌لایه‌ن وه‌ندالیه‌کانه‌وه، کوچی دوایی ده‌کا.

تایه‌ته به پنگه‌ی په‌رتووک

ئاوگوستین پتر له 90 کتیبی نووسی، جگه له چه‌نده‌ها نامه و وتاری ئاینیش. ئه‌و که‌سانه‌ی له سه‌ره‌تادا ژیان نامه‌ی ئاوگوستینیان نووسیه‌وه، سه‌ریان له‌وه‌موو زانیاریه‌ی ئه‌م مروقه‌ سو‌رده‌ما، بروایان نه‌ده‌کرد که ته‌نها که‌سیک توانایه‌کی هینده مه‌زنی هه‌بیّت و ئه‌و هه‌موو مه‌عریفه‌یه بئاخنیته ناو کاره‌کانیه‌وه. ئه‌و خاله‌ش که به‌لای فله‌سه‌فه‌وه گرنگه، زیره‌کی و چاپوکی ئاوگوستینه له شیکردنه‌وه‌ی کات و میژوودا. هه‌رچه‌نده ئه‌م له میژه‌وه خو‌ی له‌گه‌ل برواکردن به شتیکی مه‌زنتردا خو‌ی گونجاندبوو، به‌لام له‌گه‌لئه‌وه‌شدا له لی‌کۆلینه‌وه‌کانیدا کات ده‌گه‌رپه‌نیته‌وه سه‌ر خالی‌ک که ده‌توانین گرنگترین ئاکامی تییدا به‌دی‌که‌ین، ئه‌ویش توانای هه‌ستکردنی تاکه‌که‌سه. به‌لای ئه‌مه‌وه خود له‌ناو ته‌وژمی کاتدایه و ده‌بیّت له‌و راستیه تی‌یگات که رابووردوی چیتر "بوونی نیه" و داها‌تووشی "هیشتام" نه‌ها‌تووه؛ به‌لام بی‌گومان راستیت‌ترین به‌شی کات "کاتی ئیستاکه" خو‌ی له نیو چه‌نده‌ها چرکه‌ی

کورتخایه‌ندا بزرده‌کات، به‌م شیوه‌یه‌ش پيشه‌وهی خود فریای ئه‌وه بکه‌وئیت هه‌ستی پيڤکات، راده‌بووریت. ئیمه تهنه‌ها له‌رېگه‌ی پيڤکاته‌ی تايبه‌تی ئاگاییمانه‌وه، که ده‌گه‌رپته‌وه بو‌خودا، ده‌توانین خالیکی نه‌گور له‌ته‌وژمی تیپه‌رپوونی کاتدا پيڤکه‌یین؛ له‌راستیدا مرو‌ف توانای یادوه‌ری هه‌یه که وینه‌ی رابووردوی له‌خوگرته‌وه و له‌رېگه‌ی ئیستاکه‌وه ده‌توانیت مه‌زنه‌ی داهاتووبکات. شاره‌زایی ژیان له‌رېگه‌ی هاریکاری ئه‌و ماوه کاتییانه‌دا سه‌ر هه‌لده‌دات که له‌ناو ئاگاییدایه، وه شاره‌زایش بواریک ده‌کاته‌وه بو‌تیگه‌یشتنی ئه‌و سروشته ئالۆز و نادیاره‌ی که خودای به‌خشنده و دلسۆز له‌رېگه‌یه‌وه خوی ده‌رده‌بریت .

له‌لایه‌کی تریشه‌وه ئاوگوستین به‌دۆزه‌ره‌وه‌ی بیروکه‌ی "گوناحی بو‌ماوه" داده‌نریت. شیوازی بیرکردنه‌وه‌ی ئه‌م، کاریگه‌ریه‌کی گرنگی له‌سه‌ر ره‌وتی برپاکردنی ره‌سمی کلێسه به‌جیه‌یشتن. هینه‌ به‌سه‌ختی باس له‌به‌خشینی خودا ده‌کات، که به‌

تایبه‌ته به‌پنڤه‌ی په‌رتووک

ئاسته‌م بواریک ده‌هیلپته‌وه بو‌ مرو‌ف که له‌رېگه‌ی کرده‌وه باشه‌کانیه‌وه خودا رازیبکات و هه‌ستبکات شایانی به‌خشین و نه‌مرییه. له‌دواجاریشدا هه‌ر ئه‌م تیروانینه‌ی ئاوگوستین، سه‌باره‌ت به‌به‌خشینی خودا، ترسیکی زیاتری خسته‌دلی مرو‌قه‌وه وه‌ک له‌وه‌ی دلیان خو‌شکات؛ ئه‌گه‌ر له‌راستیدا، هه‌روه‌ک ئاوگوستین ده‌لپت، هه‌موو شتیک کرداری خوابیت، که‌واته تهنانه‌ت ئه‌و کرداره‌باشانه‌ش که له‌وانه‌یه مرو‌ف به‌شانازی و ویزدانیک پاکه‌وه ئه‌نجامی بدات، له‌بنه‌رته‌دا هینه‌ مافی مرو‌قی پیوه‌نه‌بیت و لی‌ره‌شه‌وه له‌به‌ها و نرخ‌ی ئه‌و کارانه‌بی‌ه‌ری ده‌بیت.

(...ده‌توانین له‌ئاوگوستینه‌وه ده‌ست پيڤکه‌ین، که له‌سالی 354 هه‌تا 430 ژیا... جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره 188)

Idealism ئایدیالیزم

ئایدیالیزم له میژووی فەلسەفەدا وێنەى ئەندێشه نمونهییەکان نیشاندەدات. ئایدیالیزم نایەوێت شتەکان بەو جورە ببینێت کە هەن، بەلکو چاوەڕوانی فۆرمیکی بالاتری ھەقیقەت دەکات، ھەقیقەتێک کە ھەمیشە پەيوەندى بە ئاگاییەو ھەبە. واتە ناتوانین بڵین ئایدیالیزم ژیان ئاسانتردەکات، بەلکو بە پیچەوانەو. دەکرێت بڵین جیھانبینی مەتریالیزم و ئیمپیریزم ئاسانترە، چونکە بەردەوام باس لەو شتەکان دەکەن کە گومان ھەلناگرن. ھەلبەتە لایەنێکی زیرەکی لە ناو فەیلەسوفە ئایدیالیستەکاندا بەدیده کرێت (بۆ نمونه لەلای پلاتۆن و بارکلی و فیخته و شیللینگ و ھیگل)، ئەمەش شتێکە کە ئەو فەیلەسوفانە خوشیان لێدەدوین و نایشارنەو؛ بۆ نمونه لەو برۆایەدان کە توانای تیگەیشتنیان لە خەلکانی "ئاسایی" قوولتربێت. لەلایەکی تریشەو ئایدیالیزم راست و دروست چەندەھا ئەندێشەى مەزن و بیروکەى دوورەدەست و بویری بە میژووی فەلسەفە بەخشیو.

تایبەتە بە پێگەى پەرتوک

لەچاو ھەموو تیۆرییەکانى تردا، ئایدیالیزم تارادەییەکی زۆر توانیویەتى ئەو ئارەزووانەى رۆح پەسەندبکات کە بەسەر شانى مروڤەوہیە، مروڤیش (زۆر جار) لە چوارچیوہیەکی تەسکی بووندا دەخولیتەو، بەلام دەنگى ئەو ئارەزووہى رۆح دەپرسێت؛ بڵییت شتێک نەبێت کە بوونی بمینیتەو؟ شتێک کە لە ئیمە زیاتر بزى، یەقینیک کە لە ماوہى ژیانماندا دلنەواییمان دەداتەو، بڵییت پرووناکییەک لەو سەرى تونیلەکەو بوونی نەبێت؟

(ھەروەک کەمیک لەو وپیش باسمانکرد، ھەندیکیان لەو برۆایەدابوون، کە بوون بە مانا قولەکەى سروشتیکی رۆحى ھەبە. ئەم جورە پروانگەیش ناو دەنێن "ئایدیالیزم". جیھانى سۆفیا، لاپەرە 246)

Irony ئایرونی

دەتوانین بڵین سوکرات بابە گەورەى ئایرونییە و خاوەنى گەورەترین ئەزموون بوو لەو بوارەدا.

www.pertwk.com

سوكرات به پيی مانا ره سه نه كهی ئایرونی (له ووشه ی "ئایرونی" ی یونانییه وه هاتوو كه مانای خۆنواندن یان خۆلیگۆرین ده به خشیت، به لام به شیوهیه كه كه له گه ل ههقیقه تدا ته بانیه) هه ل سو كه وتی ده كرد و وهك هونه ریکی خۆنواندن به كاری ده هیئا. له كاتی كدا كه سانی تر هه بوون كه زیاتر سه رنجیان ده دایه سه ر ئه و جیاوازییانه ی له نیوان بوون و برپا بووندا (ده رباره ی شتیك، بۆ نمونه كاتیك ده لییت به برپاوی من...) ههیه، یان كه له نیوان ههقیقه ت و خواستدا ههیه، وه ئه گه ر بییت و ئه و جیاوازییانه وه رگیڕینه سه ر زمان، ئه وای بیگومان ده توانین له ریگه ی هیئانه وه ی چه ند نمونه یه كه وه ده ریبرین، به لام زۆر به ئاسانتر ده توانین له ریگه ی ئایرونییه وه گوزارشیان لیكهین. بۆ وینه به بهكاره یئانی ئایرونی ده توانین شتیکی بچكۆله، كه تارادهیهك بیبایه خه و هیئده مانای نیه، گه و ره بكهین و به و شیوه یه ش مانایه کی پییبه خشین كه له راستیدا نییه تی. له سه رده می رۆمانسیدا

تایبه ته به پنگه ی په رتووك

ئایرونی رۆلیکی زۆر تایبه تی ده بینێ؛ له و سه رده مه دا ئایرونی ببوو جۆره فه لسه فهیه کی ژیان و یاری به سه رجه م باب ته گرنگه كان و جدیه كان و بیماناكانیش ده كرد (ههروهك فریدریك شلیگلی نووسه ری سه رده می رۆمانسی ده لییت ئایرونی بۆته شیوهیه کی ئاسانی فیروون كه ده توانییت هه موو شتیك ببینیت و له سه رو هه موو شتیکی په یوه سته وه خۆی دانی، ته نه ته له سه رو خاسیه ته باشه كان و بلیمه تی تاكه كه سیشه وه ده بییت، ههروه ها له سه رو ئه و هونه ره شه وهیه كه مرۆف خۆی خولقاندویه تی). له لایه کی تریشه وه هه ندی جار ئایرونی په یوه ندی به گالته جاریشه وه ههیه، سیۆرن کیاگه گۆی فه یله سوفی دانیمارکیش نمونه ی نایابی له و بارهیه وه هیئاوه ته وه، به لام له دوای ئه وه وه ته نها چه ند كه سیکی كه م توانیویانه ئه و ریپره وه بگرن، له بهر ئه وه هیشتام له فه لسه فه دا ده رگای گالته جاری به كراوه یی ماوه ته وه.

(ئەو دەيتوانى "وا خۇى نيشانبدات" كە ھىچ نازانىت، يان وايدەرخات كە لە بەرامبەرەكەى بى ئەقلىترە، ئىمە بەمە دەلىين "ئايرۇنى سوكراتى". جىھانى سۇفيا، لاپەرە *76، 409,429)

Ethic ئىتیک

لە بنەرەتدا ئىتیک (بۇ وىنە لەلای ئەرىستوتاليس) ھاومانای فەلسەفەى کردارییە، ئەمەش كۆمەللىك لایەنى جیاواز دەگریتەو، بۇ نمونه بابەتى تاوتویکردنى "ژیانلیكى باش"؛ ژیانلیكى باش چیه؟ مروق دەبیت چىبكات بۇ ئەوہى بتوانیت بەپىی پىوانەى ئەقل بڑى؟ ئەو پىوانەىەى كە وەك ئاشکرایە ھەمیشە لە توانای تاکە كەس زیاتر دەگریتەو... تیگەیشتنلیكى بەم جورە لە ئامانجى ئاکارى تاکەكەس تیدەپەریت، كە ھەولەدەدات بگاتە ئاسودەىی، لیڕەدایە كە كۆمەلگا و ولات تیكەلى بابەتەكە دەبن، وە لیڕەشەوہ رۆلى ئەو بەھا ئەخلاقیانەى كۆمەلگا (بەھەر ھۆیەكەوہ بیت)

تایبەتە بە پنگەى پەر تووک

دانیان پیدادەنیّت، دەرەكەویت. دواتر ئىتیک، وەك دیسیپلینلیكى فەلسەفەى، تایبەتمەندیّتى زیاترى ھاتە پال؛ ئىتیک زیاتر و زیاتر بەرەوپرووی ھەلسەنگاندنى تاکەكەس خۇى دەپروات (واتە ھەلسوگەوتەکانى خۇى ھەلدەسەنگىنىّت) و ھەولەدەدات پىوانە خۇیەکان لەگەل رووداوہکانى دەرەوہدا بگونجىنىّت "واتە لەگەل رووداوہ بابەتیهکاندا". ئەمروكە، ئىتیک رووبەرووی كۆمەللىك پرسىارى سەخت دەبیتەوہ كە دەكەویتە ناو بازنەى تواناکانى مروّفەوہ؛ ھەرچەندە مەعریفەمان پيشكەوتنلیكى یەكجار گەورەى بەدەستەیناوە، بەلام لەگەل ئەوہشدا ھىشتام وەك شتىكى بچوك و بیدەرەتان دەرەكەوین - رىك لەبەرئەوہى ناتوانین راست و دروست سنورىك بۇ ھەموو ئەو شتانە دیارىبكەین كە لە تواناماندایە بیانھىنینە دى. مشتومرە ئىتیکىەکانى داھاتوو لەوانەىە دیسانەوہ بگەرپنەوہ سەر نیشانەدانى مېھرەبانى؛ بۇ نمونه ھەر وەك چۆن ئارسەر

www.pertwk.com

شوپینهاوهر "1788 تا 1860" گوزارشی لیډه کرد، ئەم داوای یه کتر خوشویستنی راسته قینه ی ده کرد و له گه ل ئەو ئازاره دا گرییده دا که مروڤ له هه موو لایه که وه ههستی پیده کات

(هه ر دوو ئیتیکی پلاتۆن و ئه ریستۆتالیس، له زانستی پزیشکی یونانی ده چیت... جیهانی سۆفیا، لاپه ره *125، 355)

Erasmus Rotterdam ئیراسموسی رۆتردام

ئیراسموسی رۆتردام "نزیکه ی 1466 تا 1536" به پیچه وانه ی مارتین لۆسه ره وه، که وه ک چاکسازیک ده یویست له کلێسه ی مه سیحیدا چالاکییت، له ناو بازنه ی برپواکه ی خویدا مایه وه. ئیراسموسی مروڤدۆست، له دلّه وه فه یله سوف بوو و وه ک زمانه وانیکیش گوزارشی له یه زدان ده کرد، ئەم وه کو لۆسه ر هینده به ته سکی ته ماشای بابه ته کانی نه ده کرد؛ بۆ نمونه ده یگوت بیگومان مروڤ پشت به

تایبه ته به پنگه ی په رتووک

به زه یی و دلاوایی خودا ده به ستییت، به لام له گه لئه وه شدا جوړه بواریکی ئازادیمان هه یه، ئەمه ش به تایبه تی له و کاتانه دا ده رده که ویت که پراکتیزه ی شته باشه کان ده که یین، له به رئه وه ی به های راسته قینه ی شته باشه کان (به تایبه تیش له و حاله تانه دا که سه رچاوه ی ئەو شتانه له ناخۆپه ریستیه وه هه لقولاوه)، به به راورد کردنیان له گه ل په یامه کان و موڤالدا، ته نها له کاتی ئازادیدا ده رده که ویت. ئەم په یامه له بنه رته دا ئاراسته ی تاکه که س ده کریته وه، به لام له هه مان کاتدا په یامیکی گشتیه و هه موو که سیکیش ده کریته وه.

(چه ندین چاککاری تر هه بوون، که وایان به باش ده زانی له ناو کلێسه ی رۆمی - کاتۆلیکدا بمیینه وه. یه کیک له وانه ئیراسموسی رۆتردام بوو... جیهانی سۆفیا، لاپه ره 227)

www.pertwk.com

Eros ئېروس

ئېروس، كورپى ئافروڊىت، لە بنەرەتدا كورپى خواي خوشەويستى يونانى كۆنە (ووشەي ئېروس لەلەي پۇمانىيەكان بوو بە ووشەي ئامور). بەپيى نووسراوكان هەندى جار ئېروس زورزانبوو، بەلكو تا رادەيهكيش نيهتى خراپبوو؛ كۆرپىكى گەنج و جوانە، يان بە تيروكەوانىكەو يان بە مەشخەللىكەو دەسورپتەو. هېچ كەسيك لەبەرامبەریدا هەست بە دلنبايى ناكات، لەوانەيه ئەم حالەتەش لايەننىكى جوانى سىحرى خوشەويستى پىكبەينىت. دواتر لايەنە مروقاىەتیهكەيان لە ئېروس داماللى و ليرەشەو بارە دەمدەمیهكەي لەدەستدا؛ پلاتون ئېروس دەكاتە هيزىكى پاكي جوانناسى (ئېروس واتە گەران بەدواي ئەو شتە جوان و باشانەدا، كە مروڤ دەگەينىتە پيرۆزى). بەلام بىگومان پيرۆزىش (بەپيى ئەم فەيلەسوفە) دەبىت لە شتىكەو بەرەو شتىكى تر سەرکەويىت؛ دەبىت لە قوولايى هەستەكانەو بو سەر تروپكى

تایبەتە بە پىنگەي پەرتووك

چياي رۆح بەرزبىتەو، لەويڤدا مروڤ بەچاكي ديمەنى جيهانى ئەندىشە (بىر) دەبينىت.

(پلاتون بەم تاسەيهي دەگوت ئېروس، كە ماناي خوشەويستى دەبەخشىت... جيهانى سوفيا، لاپەرە (97)

Empirism ئيمپيريزم

ئيمپيريزم بە پىچەوانەي راشيئوناليزمەو، كە زياتر خوى بە نوينهري ئەقل دادەنيت، ديت و راست و دروست بنچينهى خوى لەسەي هيز و توانا هەستىيەكان هەلدەچنيت. وەك دەلین تىگەيشتنى هەقىقەت دەبىت لەرپىگەي هەستەكانەو بانگەشەي بو بکريت. ئيمپيريزم باس لەو زانباريانە دەكات كە بنچينهى مەعريفە پىكدەهينن. تارادەيهك دەتوانين بلين ئىپىكور بنچينهى ئيمپيريزمى دامەزراند، دواتريش لەسەر دەستى فەيلەسوفە بەريتانيەكاندا (جون لوك و دەيفيد هيوم و جون ستيوارد ميل) بوو

www.pertwk.com

بیروبوچوونیکى جیهانى. بیگومان جوړج بارکيلی
هاولاتیښیان به بیئوهی گویداته بیروبوچوونه
تایبه تییه کانی خو، به شدارى خو خسته سهر
نیمپیریزم. زانینی نیمپیرستی هه ولده دات بگاته
ئوپه پری دلنیاى، ئه مهش بوو به ئیدیالى ئه
زانستانه ى میتودی ماتماتیکى به کارده هیئن.
بیگومان هه موو ئه زانستانه ش ته واو به ناگان
له وهى که گیریان خواردوو و ماوه یه کی دورودریژه
به وپه پری توانایانه وه هه ولده دهن لهو شیوه
نیمپیریزمیه کلاسیکیه بینه دهره وه.

(باشه، چ جوړه ناویکی دریژ دریژ به کارده هیئیت!
ده توانیت دووباره مانای "نیمپیریزم" م بو
پروونکه یته وه؟... جیهانى سوفیا، لاپه ره 278*،
301، 495)

Epicur ئیپیکور

تایبه ته به پنگه ی پرتووک

به پپی نووسه ره کونه کانی میژووی فلهسه فه،
ئیپیکور "341 تا 271 ى پپش مه سیح" له ته مه نی
لاویتیډا زور زیره کبوه و وهک گهنجیک بووه به
فه یله سوف. روتیکیان له قوتابخانه دا له
ماموستاکه ى ده پرسیت؛ "ماده ى گهر دوون له چ
شتیکه وه هاتوته بوون؟" ماموستاکه ى به ته واوه تی
ده شله ژى و ده لیت؛ "ناتوانین هیچ شتیک دهر باره ى
ئو بابته بزانی، به لام فه یله سوفه کان خولیای
وه لامدانه وه ى ئه پرسیاره ن!". ده لیت دواتر ئیپیکور
بهو مه به سته ى ببیته فه یله سوف ده ست له
قوتابخانه هه لده گریټ، لیږده دا ئیمه ده توانین بلین
بو ئه وهش بوو که قوتابخانه ى فلهسه ى تایبه ته به
خو دابمه زینیت. ئه فلهسه فه یه کی که ئه مه هیئیه
کایه وه، بو ماوه یه ک کومه لیک خه لکی زوری له خو
کوکرده وه، بیگومان ئه مهش په یوه ندییه کی زوری به
که سایه تی ئیپیکوره وه هه بووه وهک ماموستایه ک؛
ئیپیکور وهک مروقیکی میهره بان و دوستخواز
ناسراوه، به تایبه تیښ به شیوه یه کی دوستانه

مامه لهی له گه ل خه لکیدا کردووه. چه ندين هاو لهی
 فهيله سوفی، که نه م هینده میهره بانانه مامه لهی
 له گه لدا نه ده کردن، لومه ی نه و په فتاره دیمو کراتیه
 ناپیوستانه ی نه ویان ده کرد. له فه لسه فه ی
 نیپیکوردا هه وهس (یان ویست) وهک خالیکی گرنګ و
 بنچینه یی ده رده که ویست، به لام نه م،
 به به راورد کردنی له گه ل ئاریستو پوسی فه یله سوفدا،
 له روانگه یه کی زور جیاواز تره وه بابته ی هه وهس و
 ویستی هه لده سه نګان؛ به بروای ئاریستو پوس ویست
 ته نه له کاتی سه ره لدانیدا تی رده کریست، به لام
 نیپیکور له ریگه ی ویسته وه ته رزی ژیانیکی
 داده رشت که باسی له جوړه زالبوونیکی زیره کانه ی
 به سه ر خوددا ده کرد. جوړه ژیانیک که دووره له
 تووندړه وی، که به دوا ی ویسته کاند اړاناکات، به لکو
 له بری نه وانه ژیانیکی گوشه نشینی هه لده بژارد.
 به لام نه ک هه موو جوړه ته نهاییه ک، لی رده ا باس له
 گوشه نشینییه ک ده کات که به باشی هه لسه نگینراوه،
 نه و ده یگوت؛ "له نهینیدا بژی!". به م شیوه یه ویست

تایه ته به پنگه ی په رتوک

به لای نیپیکوره وه تاراده یه ک مانای تی ربوون
 ده به خشیت، وه ته نه ا نه و کاته به و تی ربوونه
 ده گه ین که به ته واو ته ی له به های دوره په ری زبوون
 له نازار و نه ویستن تی بگه ین، له مهش زیاتر مرو ف
 ناتوانیت چاوه پروانی ئاسوده ییه کی زیاتر بیت. نه و
 کاته مرو ف دلشاده بیت که بتوانیت تاراده یه ک
 ژیانیکی له شساغی به سه ربه ریست و خو ی له هه سته
 ئازار به خشه گه وره کان بپاریزیت. کاتیکیش مرو ف
 له م حال ته تی گه یشت، نه و کاته ده توانیت هه ست
 به شادمانی بکات و هیمن بیته وه - لی رده ا نیپیکور
 زیره کانه ووشه ی یونانی "ئاتاراکسیا"
 به کار ده هی نیت که پراو پر مانای "هیوربوونه وه و
 سه قامگیربوونی می شک" ده گریته وه. فه لسه فه ی
 نیپیکور له هه مان کاتدا هه م ئیمپیریستیه و هه م
 کرداریشه. تیوری مه عریفه که شی به هه مان شیوه یه.
 نه و پشت به مورکه هه سته کان ده به ستیت؛
 هه سته کان به شیوه یه کی گشتی په یامیکی
 متمان په یکر او مان پی ده به خشن و ده توانین له

رِیگه‌یان‌ه‌وه دونیابینیکی پته‌وه‌ل‌بچنین. جگه‌له
 ئەتۆمه‌کان، مۆرکه‌ه‌ستی‌ه‌کان درک به‌ه‌موو
 شتیک‌ده‌که‌ن؛ چونکه‌ئەتۆمه‌کان زۆر پچکۆله‌ن، وه
 به‌هۆی پچکۆله‌یشیان‌ه‌وه (به‌پچ‌ه‌وان‌ه‌ی
 ئەتۆمه‌کانی دیمۆکریته‌سه‌وه) به‌سه‌ربه‌ستی و به
 خیراییه‌کی یه‌کجار زۆر ده‌جولینه‌وه. ده‌بی‌ت
 به‌چاو‌ی‌کی پرله‌ریز و پیزانینه‌وه ته‌ماشای ئیپیکور
 بکه‌ین، چونکه‌کاتیک ته‌ماشای ئەو بیروکانه
 ده‌که‌ین که له‌وه‌وه بۆمان ماوه‌ته‌وه، چه‌ند
 حیکمه‌تیکی نه‌مری تی‌دا به‌دی‌ده‌که‌ین؛ بۆ نمونه‌ئەو
 ده‌یگوت "بیمانه‌یه‌ گهر له‌مردن بترسین؛
 له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی کاتیک ئیمه‌بوونمان هه‌یه، مردن
 بوونی نیه‌وه کاتیکیش مردن بوونی ده‌بی‌ت، چیت‌ر
 ئیمه‌بوونمان نابیت."

(نزیکه‌ی سالی 300 ی پيش مه‌سیح، ئیپیکور
 قوتابخانه‌یه‌کی فه‌لسه‌فی له‌ئەسینادا دامه‌زراند...
 جیهانی سۆفیا، لاپه‌ره 143*، 418)

Empedokles ئیمپیدۆکلس

ئیمپیدۆکلس "نزیکه‌ی 494 تا 434 ی پيش مه‌سیح"
 له‌چه‌ندین بواردا به‌هره‌مه‌ندبوو. ئەم پیاویکی
 ناسراوی ده‌ولت و پزیشکیکی به‌تواناش بوو، وه‌به
 پیی ئەریستۆتالیس، بنچینه‌ی ر‌ه‌وانبیزی
 دامه‌زراندووه. وه‌ک که‌سیکی ئەروستوکراتی
 پشتگیری له‌دیموکراتی ده‌کرد. خه‌لکی له‌شاری
 ئەگراگاسدا، شاری له‌دایکبوونی، لیی په‌ستبوون و
 وه‌ک که‌سیکی ناحه‌ز له‌قه‌له‌میان ده‌دا.
 ئیمپیدۆکلیس بۆیه‌که‌ین جار ناوی چوار ر‌ه‌گه‌زه‌که‌ی
 (واته‌ ئاگر و خاک و هه‌وا و ئاو) هینایه‌ ناو
 فه‌لسه‌فه‌وه و شوینی تایبته‌ی پیه‌خشین. ئەم چوار
 توخمه‌هه‌تا‌هه‌تایین و له‌هه‌موو شتیکدا هه‌ن، وه‌به
 هاریکاریان له‌گه‌ل پ‌رینسیپی خۆشه‌ویستی و ر‌قدا،
 ر‌پر‌ه‌وی هه‌موو ر‌ووداو‌ه‌کانی جیهان
 ده‌ست‌نیشان‌ده‌که‌ن، به‌م شیوه‌یه‌ش جیهان گۆرانکاری
 به‌سه‌ردا دی‌ت (لیر‌ه‌وه ر‌وانگه‌ی ئیمپیدۆکلس دژ به‌

www.pertwk.com

دیده ی پارامینیدسی هاوهلی و قوتابخانه ی ئیلیاییه کان دهووستیتهوه). له ریگهی ئهو نووسینه کهمانه ی که وهسفی ئیمپیدوکلس دهکهن، چه ندین بیروکه ی سه رسورپهینه ر و تا راده یه کیش مودی رینمان به رگو ی ده که ویت؛ بو نمونه باس له وه ده کات که مروقایه تی به کو مه ل که وتونه ته ناو گوناحه وه، چونکه له ریگهی هاتنه ناو "جهسته وه" سزادراون، ههروه ها ده لیت رو ح "هاتنه خواره وه ی خودا" یه و بیوچان له کوچکردندایه.

(ئیمپیدوکلسی خه لکی سیسیلیان ئهو گری سهخته ی کرده وه... جیهانی سو فیا، لاپه ره 46*، 51، 57، 93، 383، 389)

Aristotales ئه ریستوتالیس

ئه ریستوتالیس "384 بو 322 ی پيش مه سیح" له شاری ستاجیرو سدا له دایکبووه، نیکوماشو سی باوکی پزیشکبووه و بو ماوه ی کیش پزیشکی تایبه تی

تایبه ته به ینگهی په رتوک

ئامینتاسی پاشای مه که دؤنیا بووه. ئه ریستوتالیس له ته مه نی 17 سالی دا به ره و ئه سینا کوچه کات و ده بیته قوتابییه کی ئه کادیمییه که ی پلاتون. په یوه ندی له گه ل ماموستا کهیدا، که خاوه نی که سایه تییه کی ئالوزبوو، ده بیته باش بوو بیت، چونکه ئه ریستوتالیس بو ماوه ی بیست سالی ره به ق له ویدا مایه وه. ئه ریستوتالیس ئومیده واربوو له پاش مردنی ماموستا که ی جیگهی ئهو بگریته وه و بیته سه روکی ئه کادیمییه که، به لام ئاواته که ی نه هاته دی و له بری ئهو سپیوسیپوسیان هه لبارد. پاشئه وه ئه ریستوتالیس ئه سینای به جیهیشت و پرووی کرده ئاسیای بچوک، له ویشدا له گه ل هاوبیره کانیدا به رده وامی به خویندنه فه لسه فیه کانی دا. هه ره له ویشدا پیسیای خوشکه زای هیرمیاسی سته مکار ده هیئیت. ئه و جا ئه ریستوتالیس بو ماوه یه کی که م ده بیته ماموستای ئه لیکسانده ری گه وره (ئهو کاته له سه رده می لاویدا بوو) و پاشان ده گه ریته وه بو ئه سینا، له ویدا ئه کادیمییه کی تایبه ت به خو ی

www.pertwk.com

دادمه زرينيت "تهو ئەكاديميهی كه به لايكيون ناسراوه" و وهك دهلین بهردهوام بهو پهري ميهره بانيه وه وانهی گوتوته وه، ههر ليړه شدايه كه چه ندين شاكاري فلهسه فی دهنوسيت. له گهل مردنی ئەليکساندهردا، بارودوخی پامیاری ناوچه كەش گورانكاري به سهر داهات؛ هيزه كانی دژ به ماکه دوونی گه شه يانسه ند و ئەريستوتاليسيان به تاواني بيخودايی تاوانبار كرد. ئەريستوتاليسيش پايكرد و به په رسمي پايگه ياند كه نايه ویت جاريكتر پيگه به ئەسيناييه كان بدات زه فەر به فلهسه فە بهين "ليړه دا مەبهستی له مهرگی پر له كاره ساتی سوكراته"، دواتریش له ئيبویا نيشته جيپوو و ههر له ویشدا مایه وه هه تاوه كو دواتر كوچی دوايي كرد. له نیو فلهسه سوفه يونانيه سهره تاييه كاندا ئەريستوتاليس و پلاتون شانبه شانی يهك گه وهره ترين كاريگه ريان له سهر ميژووی فيكري ئەوروپی به جيپه يشتوو، ههروه ها به يه كه مين كهس داده نرين كه جوړه پريميكي فلهسه فيان دارشتبيت.

تايه ته به پيگه ی پرتوک

هه ولوته قه لا و كوششه گه وركه ی شایانی ئەوه بوو كه به ناوبانگی بكات؛ هه رچه نده لهو 400 نووسينه ی كه به ناوی ئەوه وه يه تهنه 80 دانه ی ماوه ته وه، به لام له گه لئه وه شدا كاره كانی ته واو جيگه ی سهرنجن. ئەريستوتاليس له چه ندين بواری جياواز جياوازا كاری فيكري ئەنجام ده دا، به لام په روشيه فلهسه فيه كه ی هه ميشه ئامانجيكي دياريكراوی هه بوو. له هه موو كاره كانيدا ده بينين به دواي زانستيكدا ده گه ريت كه له ريگه يه وه بتوانيت شته جوړاوجوړه كان و شته تايه تيه كان پۆل پۆل بكات. به دريژايی ژيانی وهك به رنامه پريژيک بيري ده كرده وه، ههر ئەم كوششه به رده وامه شی له پشت ئەو ئەنجامه مه عريفیانه وه يه كه به ده ستيهينا و بو هه تاهه تاشه به ناوی ئەوه وه گریده دريت. بهم شيوه يه ش به يه كه مين كهس داده نريت كه بنچينه ی لوژيكي دامه زراند؛ بربره ی ئەم لوژيکه پشت به شته راسته قينه كان نابه ستيت و له بري وان به دواي ئەو مانايانه ی دواتر دا ده گه ريت كه له ريگه ی چه ند

www.pertwk.com

رڀسته و زاراوهى ديارىڪراوهه هه لڏهه ڦولڻ. وهڪ
توخمى سهرهڪى لهه لڙيڪهه دا ره چاوى "رڀستهى
پڇهه وانه" و "پڇوانهى لڙيڪى" دهڪريٽ كه له
رڀگهى دوو رڀستهى پڇهه وهه گريڊراوهه رڀستهههڪى
سيههه وهڪ دهه نه نه ڄامڀيڪى بيقهه يدوشه رت
دهردهه ڀيريت (نمونهههڪى باو؛ هه موو مروڦيڪ
شياوى هه لهه ڪردنه / هه موو فهيلهه سوفه ڪانيش مروڦن /
كه واته رڀيٽيڏهه چيٽ هه موو فهيلهه سوفيڪ
هه لهه بڪات).

ئه ندرؤنيڪؤس، كه ئه دهه بياتى ئه ريسٽؤتاليسي وهڪ
ميراتيڪ بؤ مايه وهه، فهلسهفهى سهرهتايى
ئه ريسٽؤتاليس به "ميتافيزيڪ" لهه قه لهه دهه دات
(واته ئه وهه شتهى لهه دواى "فيزيڪ" وهه ديٽ، لي رهه دا
مه بهه ست لهه فهلسهفهيه) چونكه لهه نيو هه موو
ڪاره ڪانيدا، زياتر لهه ويڊايه كه باس لهه پرينسيبه
بنچينهه ييه ڪان و هو ڪاره بنهه رتهه ڪان دهه ڪات.
(لي رهه دا گرنگهه بلين كه دواتر ميتافيزيڪ بووه
چه مڪيڪى سهره بهه خو، ئه مهرؤكهه ش ئه وهه پرينسيبه

تايهه ته به پڻگهى په رتوڪ

فهلسهفياهه دهه گريٽه وهه كه سه بهارهه بوون و
هو ڪاره ڪانيهه تي). بهه پڻي پلاتؤنى مامؤستاي
ئه ريسٽؤتاليس بوونى هه موو شتهه زهه مينيه ڪان ته نهه
بهه رهه رچدانه وهه جيههانيڪى بالاترن كه خوى ناوى
نابوو جيههاني "بير"، ئه ريسٽؤتاليس بهه پڇهه وانهى
مامؤستاكهه ييه وهه دهه پروانيٽ و دهه ليٽ هه موو تاكه
شتهه شتيڪ فؤرميڪى لهه ناوه وهه دا هه شاردراره كه ليى
جودا نايٽه وهه. ئه وهه فؤرمهه ش بهه مادهه ييه كه وهه
گريڊراوهه كه ڪاريگهه رى لهه سهردهه ڪات. هه ردهه
بهه شهه ڪهه ش، واته فؤرم و مادهه، لهه گهل ييه ڪديدا
دهه گونجڻ و لهه ييه ڪتر جيههانا بنهه وهه. شتيڪى نزيڪ بهه
بابه تهه ش بهه سهر "هه قيقهه ت" و "رڀيٽيچوون" دا
دهه چهه سپيٽ؛ ته نهه ئه وهه ڪاته دهه ڪه وهه نهه پهه يوهه نديهه ڪى
سهه بهه ييه وهه كه چهه ند هو ييه ڪ لهه ئا رادابيٽ (هوئى
ڪاريگهه ر، هوئى مه بهه ست، هوئى مادهه، هوئى شڪلى).
ئه ريسٽؤتاليس ته نهه ييه ڪهه حالهه تي، بهه لام حالهه تيڪى
گرنگى بهه دهه راويتهه ي مهه دهه ئه ڪهه دا دهه نا و لهه
رڀگهه ييه وهه هه وهه ليدهه دا مهه زهه نهه ي هوئى بنهه رتهه ي هه موو

هۆکان بکات؛ "یهکهمین هۆ"، یان "ئەو هۆیهی که خۆی ناجولیتتهوه و لهههمان کاتیشدا جولینهره"، دهشکریت ناوی بنیین "خوا"؛ ئەمەش تهنه فۆرمه که هیچ مادهیهکی نییه و له ههموو بهرپرسیاریهک سهربهسته، به هیمنی و خوشکهیفیهوه شتهکان بهو جوړه دهبینیت که هه، وه بۆ ئەو ئاشکرایه که شتهکان بهو جوړه هه که دهبیت هه بن. ههچهنده ئیستا که هیزی سههتایی خاویانه له ژیانی رۆژانه دا دوورکهوتوتهوه، بهلام لهگهڵئوهشدا بهردهوام گهردوون و ژیانی جیهان پهیوهستی ئەو هیزه سههتاییه، چونکه له دواجاردا ههموو یاساکان تهنه لاساییکردنهوهیهکی یهکهمین چالاکی خولقاندن. له ههمان کاتیشدا ریگه به مروفت بهخشاوه که له جولینهری "له خای" خۆیهوه نزیکبیتتهوه. بهلێ، به شیوهیهک له شیوهکان به تیگهیشتن له کارهکانی ئەو، دهتوانیت لاسایی ئەو بکاتهوه؛ لهراستیدا مروفت دهتوانیت خۆی بداته دهست ئەو تیروانینه ئارامهی بوون،

تایهته به پنگهی په پرتوک

ئەمەش بهلای ئەریستۆتالیسهوه پیروترین چالاکیه وه له بهرئوهش بهرزترین کرداره که مروفت بتوانیت به ئەنجامی بگهیهنیت .

ئەریستۆتالیس فهیلهسوفیکه که رقی له توندرویه، ئەمەش ههردوو بابتهی رامیاری و ئیتیکیش دهگریتهوه. ئەم چهند شیوهیهکی بهرپوهبردی ولاتی ههڵدهسنگاند (ههمووشیان مۆرکی شاره یونانیهکانی پیوه دیاربوو) و له نیوانیاندا شیوهی دیموکراتیهکی سنوورداری به سههرکهوتووترین شیوهی ولات دانا. ئەو سنووردارییهش به تایهتهی کۆیلهکانی ئەو کاتهی دهگرتهوه، چونکه ئەریستۆتالیس به پیویستی نهدهزانی بیریان لیبرکریتهوه، له بهرئوهی بوونیانی به شیوهیهکی بهلگه نهویست دادهنا. کۆیلهکان تا رادهیهک بههۆی شهری ناههقانهی داگیرکردنهوه نهبوونهته کۆیله، بهلکو خویان کۆیلهن، له بهرئوهی نهیانتوانیوه بن به شتیکی تر؛ بهلایهنی کهمهوه ئەریستۆتالیس لهم بۆچوونه زۆر نزیکبووه، بهلام لهگهڵئوهشدا دلایهیی

خوی نیشاندەدات و وەک قسەکەرێکی کۆیلەکان دەلیت؛ دەبیّت ڕیگە بە ھەموو کۆیلەییەک بدریّت کە ھیوای ئەوێ ھەبیّت ڕۆژیک لە ڕۆژان سەربەستییّت. ئەریستۆتالیس مرقی وەک بوونەوەرێکی ئەقلانی دەبینی، لەبەرئەو ئامۆزگاری ھەلسوکەوتکرنی ئەقلانی دەکرد. بۆ بەدیھێنانی ئەم مەبەستەش پێویستمان بە چەند باشییەک ھەیە، بەلام چەند باشییەک کە نەک تەنھا وەک بەھاییەک خویان لە خویاندا راستبن، بەلکو لەگەڵئەویدا دەبیّت ئامانجیکی کۆمەڵایەتیشیان ھەبیّت. ھەلسوکەوتی مرق بە مەبەستی ئاسودەبوونیانە و گەشتن بە بەختیارییە، ئەمەش بەلای ئەریستۆتالیسەو، بە پێی تەرزى بیرکردنەوێ خوی، لەلایەکی ترەو بەتوندی بەستراوەتەو بە سنوورمەندییەو. لەبەرئەمەش ئاسودەیی پەيوەندی بە ھیچ جوړە ھەست و خرۆشیکى تايبەتیئەو نە، بەلکو پەيوەندی بە ھیکمەتی تەبابوونەو ھەيە لەگەڵ

تایبەتە بە پێگەى پەرتووک

ئەقڵدا، وە لە دوا جاریشدا ئەقل ھیچ چارەییەکی نامینیئەو جگە لەوێ "ژیانیکی باش" بژی.

(ئەریستۆتالیس... پیاویکی ووردبین کە دەیویست بۆچوونەکانمان ڕیکبخت...جیھانی سۆفیا، لاپەرە 42, 71, 102, 108, 114*, 138, 140, 177, 186, 193, 195, 216, 222, 239, 250, 253, 256, 276, 316, 352, 374, 388, 437, 451, 495)

ئەفسانە

لەوانیە گرنگیّت کە بلین ئەفسانە (myth) ووشەییەکی یۆنانییە و مانای "ووشە یان چیرۆکیک دەبەخشیّت کە بەشیوێ ھۆنراوە دارپێژرابیّت" مەرچ نییە نووسراویک بیّت کە باسی خواکان بکات؛ ڕییتیئەچیت ئەفسانە باسی ڕوداو ھەرە دیڕینە وونەکانیش بکات، وە بەشیوێیەکی پڕ لە فەتتاسیا یان سیمبول دايدەپێژیتەو و بەو شیوێیەش سەر لەنوێ سەرنجی خەلکی بەلاو ڕادەکیشیئەو.

ئەفسانە باسی شتیکی بنەرەتی دەکات، باسی
 پروداویک دەکات (ئیتەر بە ھەرە شیوەیەک بیټ) که
 دەبیټە بنەمای شتیکی تر که لەدواتردا پرویداوه.
 لەم بارەشدا ئەفسانە ئامازە بو چەند رینگا و
 شوینیک دەکات که دیټە ناو کاتی ئیستاکەوه. ئەگەر
 بمانەویټ لە مانای (راستەقینە) ئەفسانەیهک
 بگەین (بیگومان بە شیوەیەکی گشتی ئەفسانە پرە
 لە ووشە ئالۆز و پرە لە نهینی)، ئەوا دەبیټ زۆر
 بە ووریاییەوه لیی نزیک ببینەوه، زۆر بەووردی
 گوئی بو شلکەین، وه دەبیټ لە کاتی پرسیار
 ئاراستەکردندا هیچ حوکمیکی پیشتزمان لە خەیاڵدا
 نەبیټ.

(ئەفسانە چیرۆکیکە که دەبارە ی خواکانە و ھەولێ
 لیکدانەوهی ژیان و سروشت دەدات... جیھانی سۆفیا،
 لاپەرە 32)

ئەقل

تایبەتە بە پنگە ی پەر تووک

مروڤ ھەمیشە پییوابوو ھ مروڤەکانی تر چەندین
 رەفتار و ھەلسوکهوتی جیاوازیان دەنوین؛
 لەوانەیه لەپیش ھەموو شتیکیدا مەزەنە ی
 خراپەکاری بکات، بەلام چاوەروانی نیشانەکانی
 خوشەویستی و رق و میھرەبانی و ئەقلانیەتی.
 دەتوانین بلین مروڤ زیاتر توانای ئەقلانیەت لەناو
 خۆیدا دەبینیت و زۆرجاریش ئەقلییەتی خەلکانی تر
 بە سنوورداری و دیاریکراو لەقەلەم دەدات. ئەقل واتە
 چالاکیهکانی ھزر، بەلام بەدەر لەمەش ئەو
 توانایە ی مروڤیش دەگریټەوه که لە رینگەیهوه
 پەییوەندیە گەرەکان ھەلدەسەنگینیت و لییان
 تیدەگات، لیڕەشەوه لەدواجاردا تا رادەیهک برۆا بە
 شتە راستەقینەکان دەھینیت. ئەقل بەپی
 پیناسەیهکی کانت، که لەوانەیه لە نیو پیناسە ی
 ھەموو فەیلەسوفەکانی تردا ئەقلانیترین پیناسە
 بیټ، "گشتیتترین و بالاترین توانای مەعریفەیه".
 کانت ئەقلی خوشدەویست، بەلام لە ھەمان کاتیشدا
 ئامازە ی بو سنوورداریتی ئەقل دەکرد؛ ئەقل کاتیکی

دیتته سهر ههموو ئهو شتانهی که دهکهونه دهرهوهی بازنهی ئهزموونی مروقهوه تنها دهتوانیت مهزهنهیان بکات، ئهمهش بو نمونه بابهتی وهک خودا و روچ و سهرهتا و کوتهایی جیهان و مردن و ژیان له دوای مردنهوه دهگریتهوه. ئهو پرسیارانهش که له ریگهی جوړه ئهنډیشهیهکی ئاوهاوه سهرهلهدهدن، دهبنه هوئی وروژاندنی بیرکرنهوهی قول، واته بهجوړیکی تر بیلین، ئهو پرسیارانه بهردهوام له بهر هزرده بنه بابهتیکی بهربههکانی؛ "لهیهک کاتدا و له بواری مهعریفیدا ئهقل دووچاری چاره نووسیکی تایبهتی و سهیر دهبیتهوه؛ له لایه کهوه بهدهست ئهو پرسیارانهوه ده نالینیت که ناتوانیت رهتیا بکاتهوه، چونکه خاسیهتی پرسیارکردن له ناو خودی سروشتی ئهقلدایه. بهلام له لایه کی تریشهوه ئهقل ناتوانیت وهلامیان بداتهوه، چونکه پرسیارهکان له دهرهوهی توانای ئهقلی مروقدان. ههندی له فیهلهسوفهکانی تریش راستهوخو ئهقل گری دهدهنهوه به روچهوه و

تایبهته به پنگهی په پرتووک

ناوی پرنسیپی جیهانی لیدهنین (هیگل)، وه ههنډیکی تریش (وهک فیخته) له وبرپروایه دان ئهقل له کاتی ژیانی سهر زه ویماندا، وهک دواهمین ئه انجام، ههولئ به دهستهینانی "دهسه لاتیکی پهتی" بدات. لییره شهوه دهگه پینهوه سهر ئهو رهوتهی له سهره تاوه دهستی پیکردبوو؛ له لای فیهلهسوفه یونانیه سهره تاییه کان (ئناکساگورس) ئهقل جوړه هیژ و توانایه کی سهروخودی پییه خشراوه؛ دواتریش (بو نمونه لای ستویکه کان) ئهقل بووه ئهقلیکی جیهانی که هاوتای شته خواپیه کانه. ئهمرۆکه له بهر چند هوپیه کی ئاشکرا هینده چاوه پروانی ئهقل نین. ژیانمان له سهر ته رزیکی ههمه جوړی ده پروات به پیه، ئهمرۆکه دهخوازین له دلتهنگی به دووربین و له لایه کی تریشهوه گهره کمانه ریگه له ئارامی بگرین؛ جوړه ته رزیکی ژیانی ئابه مجورهش نه ئهقلانیه تی تیدایه و نه دهشتوانیت ئهقلانی بیت. له بهرئهوه لهوانهیه "میفیسو" له "فاوست"ی گوته دا راستبکات کاتیک دیت و بههای

www.pertwk.com

به کارهينانی ئهقل گريده دات بهو كه سه وهی كه
داوای دهكات و دهليت؛ "ئهقل دهبيت شتيكي بيما،
دهبيت ميه ره بانی، دهبيت مايه بیزاری و ئازار؛
مه خابن، توش منداليكي نه ویت."

(به هه مان شیوهش هه موو كه سيك به به کارهينانی
ئهقلیان، ده توان هه قيقه ته هه لسه فیه کان ببین...
جیهانی سؤفیا، لاپه ره 75، *252)

Albertus Magnus ئهلبيرتؤس ماگنؤس

ئهلبيرتؤس ماگنؤس (له بنه رته دنا ناوی ئهلبيرتی
بؤلستؤد بووه) له نيوان ساله کانی 1193 بؤ 1280 دا
ژیاوه، قه شهیه کی دؤمینیکان و مامؤستای تیؤلؤژی و
فهیله سوفیش بووه. ئهلبيرتؤس له سه رجه م
شاره کانی پادؤا و پاریس و کیؤلین و و رزبیرگدا
وانه ی ده گوته وه؛ بؤ ماوه ی دوو سالیش "1260-
1261" قه شه ی گه وره ی شاری راینیسیبیرگ بووه.
خه لکی له لایه که وه به سه رسامیه وه ته ماشای

تایبه ته به پنگه ی په رتووک

حیکمه تی ئه م پیاوه یان ده کرد و له لایه کی تریشه وه
راسته وخؤ دووره په ریزبوون لی، چونکه له زانیاری
پرشنگداری ده ترسان و ناچاربوون چاویانی
لیبنوقینن. ئهلبيرتؤس ماگنؤس ده یگوت هه لسه فه ی
ئه رسته وتالیس و برپای ئاینی مه سیحی هاوتای
یه کترین و له گه ل یه کدیدا ده گونجین. وه ک ئاشکرایه
ئه رسته وتالیس به هو ی بارودؤخی تایبه تی ژیا نی
خویه وه هه میشه ناچاربوو دان به هه قيقه تیکی
به رزتردا بنیت .

(تؤماس ئه کویناس مامؤستایه کی به ناوبانگی
فه لسه فه ی هه بوو، پیا نیان ده گوت ئهلبيرتؤی گه وره
"ئهلبيرتؤس ماگنؤس"... جیهانی سؤفیا، لاپه ره
200)

ئهلیکسانده ری گه وره

پاشای ماکه دؤنیا بووه (له نيوان سالانی 356 بؤ 323
ی پيش مه سیحدا ژیاوه)، وه ک فهیله سوفیک

به ناوبانگ نه بوو، به لکو زیاتر وهک سهر له شکرېک ناوبانگی ده رکړد. بو نمونه وهک سهرله شکرېکی به توانا (جگه له شوینه کانی تر) شانشینې فارسی خسته ژیر دهسه لاتې خوې و بهو شیوه یه ش به زوره ملې شیوازی ژیان و شیوه ی بیرکړدنه وه ی یونانی له بازنه یه کی گه وره تر دا بلاوکرده وه. ئه لیکساندهر بو یه که مین جار له ریگه ی ئه ریستوتالیسه وه ئاشنایې له گهل فلهسه فهدا په یدا کړد. ئه ریستوتالیس له سالی 343 وه هه ولیده دا وهک ماموستایهک له نیو داروده سته ی شایانه ی ماکه دؤنیدا رولې هه بیټ. پاشتریش ده لین ئه لیکساندهر له گهل دیوچینیسې فلهسه سوفدا گفتوگو یهک ده کات که شایانی یادگار، له ویډایه که دیوچینیس زور به پروونی و ئاشکرایې پیې ده لیټ؛ هه رچه نده مروځ که سیکی زور گه وره و خاوه ن دهسه لاتیکې مه زنی ئه م جیهانه ش بیټ، به لام له گه لئه وه شدا ریټیده چیت بیروبوچوونی هه له ی هه بیټ.

تایه ته به پنگه ی په رتووک

(رؤژیکیان دیوچینیس له به رخوردا له ته نیشت به رمیله که یه وه دانیشتبوو، لهو کاته دا ئه لیکساندهر ی گه وره هاته میوانی... جیهانی سوفیا، لاپه ره 141)

Anaxagoras ئه ناکساگؤرس

ئه ناکساگؤرس "500 بو 428 ی پيش مه سیح" له کؤلونی یونانی کلازؤمانیای ئاسیای بچوکدا له دایک بووه. پاشتر هاته ئه سینا و له ویډا بو ماوه ی چه ندین سال وهک تاکه فلهسه سوفیک رولې هه بووه. له ته مه نیکی زور پیرییدا به تاوانی بیخودایی تاوانباریانکړد، به لام نه گه یشته سهر ئاستی دادگا کړدنی. دواتریش گواستیه وه بو لامساکؤس و له ویډا که میک بهر له مردنی یه کیک له قوتابخانه سهره تاییه کانی فلهسه فی دامه زرانده. له هه موو نووسینه کانی ته نها چه ند به شیکی که می شاکاره که ی ماوه ته وه که ناوی "دهر باره ی سروشت" ه.

www.pertwk.com

له رېځگه یی ئه و به شه که مانه وه بۆمان دهرده که ویت که ئه م فه یله سوفه له و بر وایه دایه ماده ی ههره بنه رته ی له چه ندین "توو" جیاواز جیاواز پی که اتبیت که ههریه که به جیا شیاوی دابه شبوونه به سهر به شی بچو کتردا، لی ره شه وه زالتزین به شیان کاریگه ریه کی تایبه تی له سهر شته کان ده کات و ئه مه ش ده بیت هوی جیا بوونه وه یان. ئه ناکساگورس یه کی کبوو له و بیرمه نده سهره تایانه ی که ویرای مه زنه ی هیژیکی نامادی بکات، ئه و هیزه شی هم وه ک جولینه ریکی بنه رته ی و هم وه ک سهرچاوه یه کیش ده کرده به رپر سیاری هموو شیوه چالاکیه کی ژیا نی ئاسمانی و سهر زه ویش؛ ئه و ناوی ئه و هیزه ی نابوو "نؤوس"، واته "رؤح".

(فه یله سوفیکی تر که نه یده توانی له گه ل ئه و بیرو که یه دا ته بابیت، که ده یگوت هموو ژیا نی سروش ته له یه ک ماده ی دیاریکراوه وه (بۆ نمونه له

تایبه ته به پنگه ی پهرتووک

ئاوه وه) دروست بووه، ئه ناکساگورس بوو... جیهانی سو فیا، لاپه ره 48* و 57)

Anaximander ئه ناکسیماندهر

ئه ناکسیماندهر "نزیکه ی 610 بۆ 545 ی پیش مه سیح" وه ک تالیس و ئه ناکسیمینیسی هاوه لی خه لکی شاری میلیتی سهر قه راخ ده ریای ئاسیای بچوک بووه. ئه م فه یله سوفه له چه ندین لایه ندا چالاکبووه، بۆ وینه ده لئین یه که مین نه خشه ی جیهانی کی شاوه. ئه ناکسیماندهر جو ره تیروانی نیکی ته واو مو دیرنی هی نایه کایه وه؛ وه ک خالیکی بنه رته ی باس له شتیکی "بیسنور" ده کات و ده لیت ئه و شته به شیوه یه کی هه تاهه تای و نه مر بوونی هه یه و لی ره شه وه له بنه رته دا ده کریت ناوی بنیین "شتیکی خویانه". ههروه ها ده لیت ئه م جیهانه ی ئیمه، که ته نها یه کی که له چه نده ها جیهانی تر، له ناو ئه و ماده پر له کاریگه ر و نادیاره دایه. ئه ناکساگورسیش گه شه ی به م بیرو که یه دا و

www.pertwk.com

دواتریش ئەم بابەتە لە فەلسەفە جیابوووە و
کەوتە نیو زانستە بایۆلۆجیەکانەو؛ یەكەمین
بوونەوهری زیندوو بەهۆی پرشنگی خۆرهوه هاتۆتە
بوون کە دەیدا لە لیتاوەکە، واتە لەو شوینەدا کە
وشکایی و ئاو بەیەك دەگەن، لەوانەییە مرۆقیش لە
هەمان شوینەو یەكەمین هەنگاوی نابیت.

(دووهمین فەیلەسوف ناوی ئەناکسیماندەرمان
بەرگۆی دەکەوێت، ئەمیش هەر لە میلیتدا دەژیا...
جیهانی سۆفیا، لاپەرە 43)

Anaximenes ئەناکسیمینس

ئەناکسیمینس "نزیکە 570 بۆ 526 ی پێش مەسیح"
هیچ نووسراویکی لەپاش خۆی جێنەهێشت، بەلام لە
رێگەی نووسراوە میژوویەکانی پاش ئەووە بە
ئاسانی بۆمان ڕووندەبێتەو کە ئەم فەیلەسوفە
بایەخیکی گەورە بە هەوا داوە. بەپرۆای ئەم،

تایبەتە بە پێگەی پەرتووک

هەوا وەك هەناسەییەکی نەمری هەتاھەتایی بە
گەردووندا دەڕوات و بەتێكەڵبوونی لەگەڵ
رەگەزەکانی تردا (واتە ئاگر و خاك و ئاو) پێكھاتەیی
راستەقینەیی شتە جیاوازهكان دروست دەكات.
هەروەها بە پرۆای ئەم زەوی شتێكە لە شیوەی
میژیک دەچیت کە لەسەر هەوا وەستاوە و هەر
هەواش لە بۆشایدا رايگرتوو.

(سێھەم فەیلەسوفی میلیت، ئەناکسیمینس بوو...
جیهانی سۆفیا لاپەرە، 43)

Berkeley George بارکیلی، جۆرج

هەر لە تەمەنی 15 سالیەو جۆرج بارکیلی "1685
تا 1753" پێینایە کۆلیژی "ترینتی" بەناوبانگی
شاری "دۆبلن"ەو. هاوڕێی خوینکارەکانی وەك
کۆرپێکی بەتوانا و زیرەك دەیانناسی و بەئاشکرا
ئامادەیی فیڕبوونیان تیدا دەبینی. لەو کۆلیژەدا

جگه له زمانى کلاسیکى، فەلسەفە و ماتماتیک و تیۆلۆجییشى خویند. له سالى 1707 دا ناوی قەشەى پێبەخشا. له سالى "1709" دا یەكەمین كتیبى فەلسەفى بڵاوكردهوه (دهیگوت تیۆریهكى نوێ دەربارەى مەعریفە دەهێنێتە كایەوه) بەلام نەبووه جیگەى پەزنامەندى خوینەرەن؛ بەتایبەتى پەخنەیان له شیوهى دەرشتنە قورسەكەى دەگرت و دەیانگوت نووسەر زاراوه و ووشەى ئالۆز و نادیار بەكاردههێنیت. دواتر بارکیلى پەیمانى چارەسەرکردن و باشکردنى كتیبەكەیدا؛ بەسەر هەموو كارەكەیدا چوووهوه و هەر سالیك دواتر كتیبىكى یەكجار گەورەتر و باشتەرى بەچاپگەیاندا. ئەمجارەیان زیاتر سەرکەوتنى بەدەستەینا، بەلام یەكسەر نەبووه نووسینیك كە بە باشى بفرۆشیت. دیسانەوه جارىكى تریش بەسەر كتیبەكەى "تیزیک سەبارەت بە بنەمای زانستى مەروى" دا چوووهوه و ئەمجارەیان بە شیوهى دیالۆك دایرشت، ئەوجا رێك بەو شیوهیەى كە خۆى دەیویست سەرنجى

تایبەتە بە پێگەى پەرتووك

خوینەرەنى بەلای خۆیدا راكێشا. لیڕەبەدواوه هەستىكرد كاتى سەفەرکردنى دورودریژى هاتوو و بەتێروتەسەلى سەفەرى بەملاولادا دەکرد، دواتریش وهك بەرپۆهەبەرى كۆلیژى "دیری" دامەزرا، بەلام بەهۆى ژنەیانیهوه ناچاربوو ژیانىكى نیشتهجێتر بژی. دواوەمین سەفەرى گەورەشى له سالى 1729 دا بەجێهێنا، ئەو كاتەبوو كە بەرەو دورگەكانى بەرمۇدا كەوتەپرى و لەویدا دەیویست خەونە دێرینهكەى بەهێنیتەدى؛ لەو دورگانهدا چەند كۆلۆنىهكى ئینگلیزى لیبوو، باركێلێش دەیویست قوتابخانەیهك بۆ كۆرە ئینگلیزهكانى ئەوى و كۆرە گەنجهكانى لەدایكبووى ئەوى دابمەزینیت، كە تییدا ئاین بخوینن و پاشانیش ببە بڵاوکەرەوهى ئاینى، بەلام پلانهكەى سەرینهگرت و بە دلشكاوى گەرايهوه بۆ ئیڕلەندا. لەپاش ئەم نائۆمیدییهى، له سالى 1734 دا داوايان لێكرد ببیتە قەشەى گەورەى شارى "كلوین"، بەخشینی ئەو پلە گەورەیهش دلنەوايیهكى مەزنى بە بارکیلى بەخشى و

ههستیده کرد هیشتام له سهردهمه کهیدا ماف بوونی ههیه، ههتاوه کو کۆچی دوایشیکرد ههر وهکو قهشهیه کی ئه و شاره مایه وه.

بارکیلی یه کیکیبوو له وه یله سوفه یه که مینانه ی که دهیگوت ئاگایی مروفت توانایه کی گهرهتری ههیه وهک له وهی تهنها کاری ئه وه بیت پهی به مۆرکه ههستیه کان بهریت و کاریان له سهر بکات. ئهم، ئاگایی به ههره گرنگترین شت له قهلهم ده دا و وهک شانۆیه ک دهیبینی که پرووداوه کانی ژیانی له سهردا نمایش بکریت. به پیی ئهم هه موو شتیکیش که له ده ره وهی ئه و شانۆیه دا پرووده دهن، شایانی سهرنجلیدان نین، پراوپر له به ره وهی له ناو ئاگایدا بوونیان نیه. بارکیلی نالیت جیهان خوی بو خوی خاوه نی بوونیکی مهتریالیش نیه، به لکو له و برۆایه دایه که ئه و بوونه مهتریالییه په یوهستی ئاگایی بیت. هه موو خاسیه تیکی شته کان ده گه پیته وه بو ئاگایی و زور پیویستیشن بو ئه و پرۆسیسه دورودریژه ی ژیان که پیی ده گوتریت

تایه ته به پنگه ی په پرتووک

شاره زایی پهیدا کردن. ئهم جوړه ئایدیالیزمه ریشه ییه ش، که له هه مان کاتدا دان به هه بوونی لایه نیکی مهتریالی ده دات، سروشیکی به ربلاوی خسته بهردهم گفتوگو کردنه فلهسه فیه کانی سهردهمیک که سهره تای سهره لدانی تیوری زانستی به خویه وه دهیبینی. جگه له مهش بارکیلی فلهسه فیه که ی به شیوه یه ک دارشتبوو، که لایه نی تیولۆجیشی له ناواخندا له خو گرتبوو، ئه و بی پیچ وپه نا دهیگوت؛ ئاگایی سهرچاوه که ی خویانه یه وه به هووی خواوهنده وه له ناو مروفتا کار ده کات. ئاگایی بویه کار ده کات، چونکه هیچ چاره یه کی تری نیه وه له دوا هه مین ئه نجامدا ده کریت وهک دیارییه ک ته ماشا بکریت که له کاتیکی دیاریکراودا یهزدان به هه موو مروفتیکی سهر ئهم زهویه تاقانه یه ی به خشیوه.

(بارکیلی... "وهک توپیک به ئاسمانه وه به ده وری خوریکی ئاگریندا ده خولیته وه..." جیهانی سوفا،

www.pertwk.com

لاپهړه 105، 158، 179، 250، 275، 278، 284،
300*، 315، 323، 326، 340، 345، 377، 382

Bruno Giordano برونو، جیوردانو

نووسراوی سهر په یامه کانی نهو کاته بهم جوړه
وهسفی برونو یان ده کرد؛ نه م پیاوه (تاوانباریکي
دومه نیکانه) و (سهرسهختیکي له تاین لاده ره)،
دواتریش له پوژی 17 ی 2 ی 1600 دا له شاری
پومادا به ناگر سوتان دیان؛ جیوردانو برونو "له سالی
1548" دا له دایکبووه. نه م مروقه قه شهیه کی
چاونه ترس بوو و به دریزایی ژیانی له سهر قسه ی
خوی سووربوو. به ره لستکاره کانی پراوپر وهک
مروقیکی بوله بولکر ده یان بینی، به لام لایه نگره کانی
وهک که سیکي پیروزی پر له حکمهت له
قه له میانده دا. برونو به رگری له باوه په که ی ده کرد و
ده یگوت نه قلیه تیکی گشتی که هه موو شتیکی
ده گریته وه، به رزترین یاسای بنچینه یی گه ردوونه.
هه روه ها نه م نه قلیه ته روچی گشتی جیهانیش

تایه ته به پنگه ی په پرتووک

ده گریته وه که ته نانهت کار له بچوکتین به شی
شته زیندووه کانیش ده کات. له پنگه ی جیهان بینیکی
ئاوه اوه، هیچ رولیکي گونجاو و له بار بو خدا
نامینیته وه، به پیی برونو خدا بوونه وه ریکي
سهرومادییه و هزی مروق ناتوانیت لییتیگات؛
لیره شه وه ناته بایی له گهل ده سه لاتی کلیسه دا
سهریه لدا. دوا هه مین رسته شی، که بو هه تاهه تایه
ده نگده داته وه، ناوبانگی خوی له میژوودا هه یه؛
برپاری دادگا که ی به م شیوه یه وه رگرت و گوتی "من
له نیوه که متر ده ترسم، هه رچه نده نیوه حوکم
ده رده کهن و من وه ریده گرم."

(چاره نووسی جیوردانو برونو ش باشتین نمونه ی
دلته زینی نهو بابته ده خاته پروو... جیهانی سؤفیا،
لاپهړه 215*، 234، 372)

بروا

برواکردن هه قیقه تیکی هیئده تایبته به خوئی ههیه، که په یوهستی لایه نی بهلگه هیئانه وه نییه؛ تا رادهیه کی دیاریکراو ئه و په نده کونه پر له حیکمه تهی ده لیت "ئه و که سهی که بروای ههیه، ته نه نامینینه وه" ئیستاکهش وهک شتیکی سهیر ده بینریت. ناواخنی ئه م وتهیه بروا و قه ناعه تی ئاینی پیکه وه گریده داته وه یه قینیکی تایبتهیه که سه رچاوه که ی له بروایه کی قوولی ناوه وه دیت، یان بریاردانیکی خویانهیه که له شتیکی بالآتره وه به ده سته یئراوه، هه ر له بهر ئه م هویشهش برواکردن په یوه ندیه کی پته وی به (سروتی) ئاینیه وه ههیه. جگه له مهش تارادهیه که ده کریت برواکردن به هه موو جوړه دیاردهیه که وه گریبدریته وه، وه ده کریت بروا ببیته هوئی پهیدا کردنی جوړه "توانایه کی هزی"، که که سایه تیه به ناوبانگه کانی جیهانی وهرزش، بو نمونه "بهیکه ر"، زورجاران ناوی ده هیئیت. له لایه کی تریشه وه مایه ی سه رسورمان نیه که برواکردن (چیترا) هیچ جوړه رولیک له بواری

تایبته به پیکه ی پرتوک

فه لسه فه دا نابینیت، چونکه ده کریت بلین فه لسه فه خوئی له خویدا هه ولدانی که بو رزگار بوون له بروا و نزیک بوونه وهیه که له زانین. به لام ئیستاکه واده رده که ویت که زانین شتیکی لاوازیته؛ چونکه هه تاوه کو زیاتر پیما وایت شت ده زانین، که متر و که متر لایه نه پر نه یینه راسته قینه کانمان بو دهرده که ویت.

(ته نه "بروا ئیمان" ده توانیت له و بابته گرنگانه مان نزیک بکاته وه... جیهانی سوفا، لاپه ره
(406)

Buddha بودا

بنچینه دانهری ئاینی بودیزمه "نزیکه ی سالی 560 تا نزیکه ی 480 ی پیش مه سیح"، وهک کوره میریک له و ناوچه یه کی که ئه مرۆکه پیی ده لین "نیپال" له دایک بووه. ده گیرنه وه ده لین له ته مه نی 29 سالی دا

واز له ههموو سامانه کانی دینیت، ههروه ها ژنیکي گهنجی جوان و مندالیکي کورپی چکوله ی شیرینیش بهجیدیلیت و بهدوای رزگار بووندا دهکهویتته گهپان. وهک سوالکه ریگ به ناوچهکاندا سهفهردهکات، له ههر شوینیکیش ناوبانگی دانایهکی ببیستایه، خوئی دهگه یاندئ. ههموو شیوه و تهرزه جیاواز جیاوازه کانی دورهپه ریزی و گوشه نشینیشی تاقیکرده وه، بهلام دواتر خوئی سروشی به رزی بو هات و ئهوجا ئه وهقیقه تهی بو دهرکهوت که ده میکبوو بهدویدا ویل بوو. بودا په یامه کهی به شیوه یه کی بیوینه و میهره بانانه وه وهک وتارده ریکی گه پوک بلاوده کرده وه. بودا "واته که سیک که پروناک بوته وه" خوئی پراوپر له سهر ئه و فی رکردنانه ی خوئی گوزارشی لیده کردن ده پویش و به شیوه یه کیش بوو که به هیچ جوړیک باسی خوایه کی تایبه تی یان ههر جوړه خوایه کی تر نه ده هاته ناو بابه ته کانی وه. بودیزم (جیهانی سوفا، لاپه ره 164) ئاینیکه که بوونی سهر به خوئی هیه و پشت به هیچ

تایبه ته به پنگه ی په پرتوک

هیژیکی بالا نابه ستیت که جلهوی جیهانی گرتبیتته دهست، ئاینیکه که گرنگیه کی دیار به لایه نی وهک "خود" و "پوچ" نابه خشیت، ههروهک چو وینا کردنه دیرینه پیروژه کانی تر باسیانده کرد. ئاینی بودی بوون به شتیکی به رده وام ده بینیت؛ هیچ شتیکی جیگیر بوونی نیه، تهنه جوړه ئازاریک نه بیت که دیت و ده پوات و تا راده یه کیش پشت نابه ستیت به هه لومه رجه بنچینه ییه کانی بوونه وه (بو نمونه له دایکبوون و مردنه وه). بودیزم باوه ری به له دایکبوونه وه و جوړه بازنه یه کی ژیان هیه، وه تهنه ئه که سانه ده توانن له و بازنه یه رزگاریان بیت که ده گهنه نیرفانا "هیچیتی مه زن"، ئه مهش حاله تیکی مه زنی بیده نگیه و ژیان تییدا له و په ری ئارامیدایه.

(بودا وای داده نا ژیانی مروث له زنجیره یه کی نه چپراوی پرؤسیسی فیزیای و ئه قلی پیکه اتبیت، که وا له مروث دهکات به رده وام له چرکه یه که وه بو

www.pertwk.com

چرکەییەکی تر بگۆریت... جیهانی سوڤیا، لاپەرە
(405، 290*)

Bohr Niels بۆهر، نیلز

بۆهر "1885 تا 1962" لە ساڵی 1922 دا خەلاتی
نۆبلی وەرگرت. ئەم، بە بەراوردکردنی لەگەڵ
زاناکانی تری بواری فیزیای ئەتۆمیدا، زیاتر بایەخی
بە گەشتەکانی تیۆری زانستیدا. لە "وانە
ئەتۆمیکەکان"یدا، هەولێدەدا دەرگایەکی لەسەر
بابەتی هەرە سەرەکی و گەرم بکاتەو، چونکە
ئەو دیت و پرسیاریک ئاراستەیی خۆی دەکات؛ چۆن
دەکریت پیکهاتەکان و بەتایبەتیش هەقیقەتە
متمانەپێکراوەکانی تیۆرییەکی، کە بەتەواوەتی پشت
بە شتێکی نەبێنراو دەبەستن. لێرەدا تارادەییەکی
تیۆرییە ئەتۆمیکەکانیش دەگرێتەو. بگاتە ئاستێک
کە لە جەوهەرەو بە ئاشکراییی بێنریت؟ بۆهر
گەشەیی بە چەمکی "تەواوەکی = متمم لەفیزیادا" دا

تایبەتە بە پێگەی پەرتووک

و لێرەشەو ئەماژەیی بۆ پەيوەندیە ناوەکیەکانی
نیوان لیکدژەکان دەکرد .

(دەلێن زانای فیزیای دانیمارکی نیلز بۆهر نالیکی
ئەسپی بەسەر دەرگاکی دەرەویاندا هەلواسیوو...
جیهانی سوڤیا، لاپەرە 393)

Beauvoir، Simone De بیوقوار، سیمۆنە دی

زۆرجار، بە تایبەتیش لەلایەن هاوێڵە
پیاوەکانیانەو، بیوقواری هاوسەری ژیاڵی جان پۆل
سارترە فەیلەسوفیان وەک کلکی سارتر لە قەڵەم
دەدا، بۆ نمونە بە شیوەییەکی زۆر دڵپەقەنا ناویان
نابوو "تیبینی نووسەکی سارتر". بەهەر حال دواتر
پەخنەلیگرانی ناچاربوون، بەلایەنی کەمەو
تارادەکی، چاویک بەسەر حوکمە بە پەلەکیاندا
بخشینەو، چونکە سیمۆنە دی بیوقوار "1908 تا
1986" نیشانیدا کە خاوەنی کەسایەتیەکی
سەرەخۆیە. سیمۆنە بەردەوام لایەنی باشی جیهان

بینینیکی واقعی و بهیری سارته‌ر ده‌هینایه‌وه، وه له ریگه‌ی ره‌خنه و سه‌رنجه‌فلسه‌فیه‌کانیه‌وه که‌میک سارته‌ری ناوبه‌ناو به‌رزف‌ری هاوه‌لی، ده‌هینایه‌وه سه‌ر زه‌وی. له فلسه‌فه‌ی تابه‌ت به خوشیدا، سیمونه‌ی نووسه‌ر به‌به‌رده‌وامی پشتگیری کی‌شه‌ی ئافره‌تانی ده‌کرد و نه‌یده‌ویست هه‌روا به ئاسانی جی‌به‌ی‌ل‌یت بو‌گروپ و تا‌قمه‌فیمینیسته‌کانی تر؛ ئه‌و ده‌یگوت "تابیت هه‌روا به ئاسانی بر‌واب‌که‌ین که له‌شی می‌ینه جو‌ره‌سروش‌یکی نویی جیهان‌بینی به مرو‌ف ده‌به‌خشیت. ئه‌مه بی‌مانایه. ئه‌و ئافره‌تانه‌ی بر‌وا به‌مه ده‌که‌ن، له نئه‌قلانیه‌ت و نادیار‌ی و گالته‌جاریدا ده‌میننه‌وه، وه هه‌مان ئه‌و پو‌له‌ده‌بینن که پیاوان هه‌یانه."

(سارته‌ر زو‌ر ده‌چووه قاوه‌خانه‌کان و له یه‌کیکی وه‌ک ئیره‌دا چاوی به سیمونه‌ی دی بی‌وقواری هاوسه‌ری ژیا‌نی که‌وت... جیهانی سو‌فیا لا. 488،* 492)

Böhme, Jakob بیهمه، یاکوب

پیشه‌ی بیهمه "1575 تا 1624" پینه‌چی‌تی‌بوو، به‌لام له‌هه‌مان‌کاتدا پیاویکی رو‌حانی ئه‌لمان‌یووه و ئه‌ندی‌شه‌قوله‌کانی یان ده‌رنه‌ده‌بری، یان له ریگه‌ی زمان‌یکی وینه‌یی ئالوز و نادیاره‌وه ده‌یخستنه‌پروو. به‌لای بیهمه‌وه هه‌موو شتیک په‌یوه‌ندی به یه‌کی‌تی‌یه‌کی مو‌تله‌قی خوا‌یانه‌وه هه‌یه و ته‌نها له‌و شوینه‌دا هه‌ستی‌پیده‌کریت که لی‌ک‌د‌ژه‌کان په‌یوه‌ندی‌یه‌کی ئالو‌گو‌ریان له‌گه‌ل یه‌ک‌تردا هه‌یه. لی‌ره‌شه‌وه تی‌گه‌یشتنی فاکتوره‌گرنگه‌کانی بوون، له‌راستیدا ته‌نها له‌ریگه‌ی لی‌ک‌د‌ژه‌کان‌یانه‌وه ئاشکراده‌بی‌ت؛ بو‌نمونه، پروناکی به‌هو‌ی تاریکیه‌وه خو‌ی نیشان‌ده‌دات، یان بو‌ئوه‌ی شته‌باشه‌کان به‌راستی باشن، پی‌ویستی‌ان به‌شته‌خراپه‌کانه. له‌م پروانگه‌یه‌وه ته‌نانه‌ت خواش به‌ستراوه‌ته‌وه به زنجیره‌لی‌ک‌د‌ر‌ژیکی بی‌کو‌تاییه‌وه؛ ته‌نها ئه‌و کاته‌خوا

دهتوانيت بجوليتتهوه و له شوينه بهرز و
سهنگينهكهيهوه دهركهويت، كه بوارى بو برهخسيت
له شتيكى تهواو جياوازدا خوئ نيشاندات و خوئ
بنوينيت.

(ليردها رومانسيهكان نهك ههر دهگهړانهوه سهر
سپينوژا، بهلكو دهگهړانهوه سهر پلوتين و
فهيلهسوفهكانى رينيسانسى وهك ياكوب بيوهمه
و... جيهانى سوفيا، لاپهړه، 372)

Bacon، Francis بهيكون، فرانسييس

بهيكون "1561 تا 1626" له سهر ئاستى دهولتدا
چهندين پلهوپايله بهرزى ههبووه، ههروههكاتيكى
باشيشيان خستبووه بهردهست كه خهريكى نووسينه
فهلسهفيهكانى بيت. ناواخنى ههموو كاره
فهلسهفيهكانى سهبارت به خستنهپرووى يهقينيكى
نويبوو؛ هم دهيكوت تهنه ئيستاكه مروف پييناوته
سهر ئه و ريگايهه كه بهرهو زانيارى و زانستى

تايهته به پنگهه پرتووك

دهبات، وه هيشتام دهتوانن به زور شتى تريش
بگهن، له راستيدا ههر زور زور شتى تريش ...
بهرزترين پلهه رامياريشى ئه و كاته بهدهستيها
كه "جيمس ئاى" وهك سهروكى گشتى داد
دايمهزراند، بهلام سى سال دواتر "له سالى 1621"
هم ئه پلهيه و هم ههموو پلهوپايلهكانى تريشى
لهدهستدا، لهبهرئوهه به تاوانى بهرتيلخواردن
تاوانباريان كرد. وهك فهيلهسوفيكيش بهلاى
بهيكونهوه گرنگبوو كه به شيويههكى ئارام و بهي
هيچ پيشدادوهريهك پروانينه ههقيقهت، ئهههش
وهك بنچينهيهكى گهيشتن بهو زانياريه دادهنيت كه
مروف پيشدهخات. بهبرواى هم مروف به پيچهوانهى
خوداوه (كه خوشبهختانه هم گرفتهه نيه؟)
بهردهوام شياوى ئهوهن به ههلهدابچن و به ههلهش
شتهكان ههلبسهنگينن. بهيكون له كتيبي "ميتودى
زانيارى نوئ" دا به قولى دهچيته ناو بابهتى
"خهياى خاوه"، لهم كتيبهدايه كه ريگاچارهيهك

www.pertwk.com

بۇ چۆنىيەتتى خۇدورخستنه وه له سه رليشيوان و
حوكمى پيشتىر ده خاتهر وو.

(فرانسيس به يكوونى فهيله سوفى ئينگليزى ده يگوت؛
"زانين ده سه لاته"... جيهانى سوفيا، لاپه ره 217*،
(236)

Parmenides پارمېنديس

پارمېنديس "نزىكه 515 تا نزىكه 450 ى پيش
مه سيح" خه لكى كو لوني "ئيليا" يونانى بوو كه
ده كه وته خواروى ئيتاليا وه، ئه وكاته كو لوني ئيليا
شوينيكي نايابوو بو سه ره له دانى فهيله سوفه كان.
پارمېنديس قوتابخانه ي ئيلياتى دامه زراند و
له لايه ن "زينون" و "ميليئوس" قوتابيه وه
به رده وامى پي درا، ئه م قوتابخانه يه وه كه يه كه يه كي
داخراو باس له راستى ده كات، وه كه شتيك كه
زوربه ي كات شياوى ئه وه بي ت له ريگه ي
بىر كرده وه وه ئاشنا ي بىن. زانياريه كي زورمان

تايه ته به پنگه ي په رتوك

سه باره ت به پارمېنديس له به رده ستدا نييه، به لام
له به رامبه ردا هه نديك له و نووسينانه ي به ناوى
ئه وه وه نووسراونه ته وه، ماون؛ بو نمونه به شيكى
دورودريژى هونراوه يه كي به ناوى "سه باره ت به
سروشت" پاريزراوه، له وي دا وه سفى ريگاي زانين
ده كات و به سه فه ريك به ره وه هه قيقه ت
ده يشوبه يني ت. ئه وه سه فه ره به پيشه كييه كه ده ست
پي ده كات؛ پارمېنديس سوارى گاليسكه يه كه ده بيت كه
چه ند ئه سپي ك رايده كي شيت و به ريگاي زانين دا
به ره وه خو ر ده يبه ن، له وي دا خوارنيك له پيشدا باسى
"راستيتيرين راستى" بو ده كات، پاشان باسى
بيروبوچوونه بيمتمان ه كانى مروقى سه ر زهوى بو
ده كات. مروقى سه ر زهوى باوه ر به و شتانه ده كه ن
كه ده يانينن؛ به رده وام هه سته كانيان
هه لايانده خله تي نن، سه رنج ده خه نه سه ر
جياوازيه كان و ليكدره كان، به لام وه كه راستى
دايانده ني ن، بو نمونه پرووناكى و تاريكى، جولانده وه
و جيگيربوون. لي ره شه وه مروق، وه كه سه رئه نجامي ك،

له وېروايه که ليکدژه کان رېک به تهنیشت يه که وه
 بوونیان هه بیټ. به لام "راستیتین راستی" نه وه یه
 که هه موو شتی که به شیوه یه کی سهر به ست خو ی بو
 خو ی بوونی هه یه، وه یه که یه که پیکده هیټ، که
 هیچ جوړه جیاوازی یه کی تیډا نییه و به ته و او هتیش
 هه تاهه تاییه؛ "واته بوونی رابووردویان وه که
 داهاتوویان ده بیټ، چونکه له یه که یه که پیکهاتوون
 که هه مان پیکهاته ی هه یه". به پی پاریمینیدیس نه م
 راستیه نائاشکرایه له ریگه ی نه وه جوړه
 بیرکردنه وه یه وه ("به لام بیرکردنه وه له گه ل نه وه
 شته ی که بیری لیډه کریته وه هه مان شتن")
 سه لمیندراوه که هه میسه سه باره ت به شتی که که
 بوونی هه یه. واته بیرکردنه وه له شتی که "که بوونی
 نییه" له بنه رته دا مانای نه وه ده به خشیټ که
 بیرنه که یته وه، لیږه شه وه له راستیدا بوونی نییه.
 نه م فه لسه فه تاییه ت و سهرنجراکیشه، که پاشتر
 کاریگه ری خو ی له سهر چه ندین بیرمه ند به جیهیشت
 (بو نمونه پلاتون و هیگل و نیتشه)، هه ول و

تایه ته به پنگه ی په رتووک

ته قه لایه کی زوری پارمیندیس مان بو درده خات؛ نه وه
 ده یه ویټ "بیرکردنه وه" بخاته ناوه راستی هه موو نه وه
 راستیانه ی که به ئاشکرا وه که شه پوی ئاو یک
 دیارن که که مخایه نن و ده یانکاته به ردی کی گه وره ی
 قه راغ دریا. له لایه کی تریشه وه نووسینه کانی
 شیوه یه که له پیشبینی کردن و زمانیکی وتاری له
 خوگرتووه، نه مه ش وایان لیډه کات وه که
 "هه قیقه تی کی شاعیریانه" درکه ون؛ "جگه له وه
 بوونانه ی که ئیستا که هه ن، هیچ جوړه بوونی کی تر
 بوونی نییه، وه له داهاتووشدا هیچ بوونی کی تر
 سهره لنادات؛ چاره نووسیش واده خوازیټ که ته و او
 و سه قامگیرین". که واته هه موو نه وه شتانه ی که
 مروف (هه لبه ته وه که بوونه وه ری که که شیاوی مردنه)
 له ریگه ی زمانه وه جیگه ی بو کردونه ته وه، ته نها
 ووشه یه کی به تالان و هیچی تر، وه هو ی پروا کردن
 به و ووشانه ش له بنچینه دا ده گه ریته وه بو نه م
 بوچوونانه؛ "سهره لدان" و "فه وتاندن"، "بوون" و

www.pertwk.com

"نەبوون"، "گۆرپانکاری ھەمیشەیی و بەردەوام" و
"پوونی پەنگەکان".

(بەپێی پارمیندیس ھەرچی شتێک کە بوونی ھەیە،
ھەمیشە بوونی ھەر ھەبوو... جیھانی سۆفیا،
لاپەرە 44*، 50، 54، 360)

Pantheism پانتیزم

بیرۆکەیی ھەرە بنەرەتی پانتیزم دەلیت خودا لە
ئافەریدەکانی جودا ناکرێتەو. بیری خودا لە ھەموو
شتێکدا بەشدارە، لەگەڵ ھەموو بیرکردنەوێکدا
تێکەڵە، لەگەڵ ھەموو سروشتدا، ئەم لایەنە
تەنانەت مەزھەبێکی دەگرێتەو کە شوێنێکی گەورە
لە بووندا داگیرکردووە. بەلام ئەگەر ھەموو شتێک
خودا بێت، کەواتە دەتوانین پرسیاریک بوروژێنین؛
ئایا خودا تەنھا بوو بە ھەموو شتێک و چیتەر خودا
نییە؟ لێرەشەو دەتوانین بڵێین ئەم ووشانەی
خوارەوێ شۆپنھاوێ فەیلەسوف بریک راستی

تایبەتە بە پێگەیی پەرتووک

زۆری لەخۆگرتووە؛ ئەو دەیگوت "پانتیزم شیوەیەکی
نایابی خوانەناسیە".

(زۆربەیی خەڵکیش لەو برۆیەدا بوون خودا لەناو
سروشتیشدا بوونی ھەبێت... بەم جوورە تێگەیشتنەش
دەگوێزێت "پانتیزم"... جیھانی سۆفیا، لاپەرە 164،
215*)

Paulus، Apostel پاولۆس، ئاپۆستیل

دەلێن "ساولۆس"ی ھەلگری ئایینی مەسیحی کاتیک
بەرەو شام پۆشتوو، مەسیح لە دیدەییەکیدا خۆی
نیشانداوە. "ئەپۆستیل" (یەکیک لە 12 یارەکی
مەسیح بوو) لە باسەکانیدا سێ کەرەت باسی ئەم
پرووداوە دەکات. دواتر ساولۆس کورپێکی بوو و ناوی نا
پاولۆس، ئەمیش لەسەرەتادا زۆر بەتوندی دژی
مەسیحییەکان بوو، بەلام پاشان گۆرپانکاری
بەسەرداھات و بوو بە یەکیک لە ووتاربیژە ھەرە
بەتوانا و بەھرەمەندەکانی ئایینی مەسیحی. پاولۆس

"نزیکه‌ی سالی 10 تا ده‌وروبه‌ری سالی 67" زانستی تیولۆژی ئایینی یه‌هودی خویند، بیگومان ئەمەش شارەزاییه‌کی زۆری سه‌بارەت به‌ کون و که‌له‌به‌ری برپا پێشینه‌که‌ی پێبه‌خشی، هەر ئەمەش بوو هۆی ئەوه‌ی بویریت پشت به‌ ئاینیکی له‌په‌گه‌وه‌ جیاوازی وه‌ک مه‌سیحی به‌ستیت. پاولۆس کویرانه‌ له‌سه‌ر رێگای باوه‌ری په‌یماننامه‌ی کۆن نه‌پۆشت، به‌لکو وێرای له‌سه‌ر ئەو رێگا نوێیه‌ بروات که‌ مه‌سیح ده‌ستی پێکرد. ئەو که‌سه‌ی، "یه‌که‌مین که‌س له‌ ناو مردوووه‌کاندا"، که‌ "منی خوشووست (پاولۆس) و خۆی کرده‌ قوربانیم"، له‌ناو مردوووه‌کاندا به‌و مه‌به‌سته‌ زیندوووتیه‌وه‌ که‌ مرو‌قاییه‌تی بخاته‌ سه‌ر ته‌نها رێگای هه‌قانی و پیرۆزی کۆبونه‌وه‌ له‌گه‌ڵ خوادادا. ئەم حوکمه‌ پێشوه‌خته‌ توونرپه‌وه‌ی باوکی نه‌هاته‌ دی، چونکه‌ کورپه‌که‌ی جو‌ره‌ ته‌بابوونیکي ئەنجامدا. ئەم په‌یامه‌ش پێویستی به‌ باوه‌رپیکي پراوپر و ته‌واو هه‌یه‌. ته‌نها ئەو که‌سه‌ شایانی به‌خشینه‌، که‌ به‌بێ هیچ مه‌رجیک پێشوازی له‌ به‌خشینی مه‌سیحی خوا

تایبته به پنگه‌ی په‌رتووک

ده‌کات. پاولۆس رۆلێکی کاریگه‌ری له‌ بلاکردنه‌وه‌ی ئایینی مه‌سیحیدا بینی. هونه‌ری ره‌وانبێژییه‌که‌ی کاریگه‌ری خۆی هه‌م له‌سه‌ر ئەو که‌سانه‌ جێده‌هێشت که‌ برپایان پێده‌کرد و هه‌م له‌سه‌ر ئەوانه‌ش که‌ برپایان پێنه‌بوو، ئەمەش به‌تایبته‌ی ده‌گه‌رپێته‌وه‌ بۆ زمانه‌ وینیه‌یه‌که‌ی، بۆ نمونه‌ ده‌لێت؛ "هه‌موو شتیک تاقیبکه‌ره‌وه‌ و شته‌ هه‌ره‌ باشه‌کان لای خۆت به‌یله‌وه‌"، ئەم وته‌یه‌ی ئەو کاته‌ش راسته‌ گه‌ر بمانه‌وێت له‌ رێگه‌ی میژووی فله‌سه‌فه‌وه‌، فله‌سه‌فه‌یه‌کی تایبته‌ و سه‌ربه‌خۆ هه‌لبچنین .

(پاش چهند سه‌ده‌یه‌ک "پاولۆس"، شاگرده‌که‌ی مه‌سیح، لی‌ره‌دا وه‌ستا و باسی مه‌سیح و ئایینی مه‌سیحیه‌تی بۆ ئەسیناییه‌کان ده‌کرد... جیهانی سو‌فیا لاپه‌ره 84*، 172، 182، 190، 274، 265)

Protagoras پ‌ر‌و‌تا‌گ‌و‌راس

پیدەچییت پړوتاگوراس "نزیکهی 485 تا نزیکهی 415 ی پېش مه سیح" یه که مین فەیلە سوف بووبیت که داوی ناویشانی کاری "سوفیست" ی کردبیت، که هەتاووە کو ئەم سەردەمە ی ئەمیش هیشتام هەر ناویکی باشیان هەبوو. سوفیستەکان (سوفیست؛ ووشە یه کی یۆنانییه، واتە مامۆستا، هونەر مەند) سەفەریان بەملاولادا دەکرد و وانە ی ئاکار و پەوانبیزییان دەگوتەووە. ناوی سوفیست لەو کاتەووە زرا که سوکرات و پلاتۆن وینە ی سوفیستیان لە فەلسەفە که یاندا بەکارهینا. لە ویدا وەک مروۆفی وەرستەر و کەللەرەق وەسفیان دەکەن؛ کەسانیکن ئارەزووی گێژاوی زمانبازی (مراوێغە) دەکەن، لەبەرئەووە بەلایانەووە ئاساییە که فرت و فیل بەکاربهینن. بەلام بەپیی هەندئ گێژانەووە تر پړوتاگوراس، که بەناوبانگترین سوفیست بوو، مروۆفیکی یه کجار زیرەک و بەرپزبوو. لەناواخنی فەلسەفە که ییدا باس لە بیرۆکه یه کی ریزهیی دەکات، وە لە رێگه یه وە ئەرکی دۆزینەووە ی پیاوانه یه ک بو

تایبەتە بە پێگە ی پەرتووک

بیرکردنەووە و هەلسوکه وتی مروۆف دەخاتە سەر شانی مروۆف خو ی، بو ئەم مەبەستەش هیچ که سیک ناتوانیت یاریدەت بدات، تەنانەت خواکانیش ناتوانن. پړوتاگوراس لە بارە ی خواکانەووە دەلیت؛ "من هیچ شتیک سەبارەت بە بوون و نەبوونی خواکان نازانم، نەدەشزانم لە راستیدا چین؛ چونکه پەبیردن بە شتیک ئاوا چەندەها رپگری لەبەردایه؛ جگە لەوێش ئەم بابەتە ئالۆزە و ژیا نی مروۆفیش کورتە". هەرچەندە هەقیقەتەکان شتیک ریزه یین و خۆمان دەستنیشانیان دەکەین، بەلام لەگەڵئەوێشدا پړوتاگوراس جەخت لەسەر شیو ریکوپیکیه کی کۆمەلگا دەکات؛ "گەر ولاتیکی باش و هاوبەشییه کی ریک وپیکمان هەبیت، ئەوا دەتوانین بلین ئەمە خو ی لە خویدا بەهایه کی تایبەتی هەیه و نابیت هەروا کویرانە رەخنە ی لیگیرن."

(پړوتاگوراسی سوفیست دەیگوت مروۆف پیاوانه ی هەموو شتیکە... جیهانی سوفیا، لاپەرە 73)

تایبته به پنگه‌ی پرتووک

ئاشنابووه، یه‌کیک له میژوونووسه فه‌لسه‌فه‌یه کۆنه‌کان دارشتنیکی جوانی دهرباره‌ی ئه‌و یه‌کترناسینه نووسیوه؛ "ده‌لین سوکرات خه‌ونیکی بینیوه؛ له خه‌ونیدا به‌چکه قوویه‌ک (قوو؛ قازیکی سپی گه‌وره‌یه) له‌سه‌ر کۆشی بووه، به‌لام له‌پریکدا په‌ری لیرواوه و توانایویه‌تی بفری، ئه‌وجا به‌ره‌و ئاسمان فریوه و ده‌نگیکی خۆشی لیبه‌رزبۆته‌وه. رۆژیک دوا‌ی خه‌ونه‌که‌ی پلاتۆنیان پیناساندووه؛ ده‌لین له‌گه‌ڵ بینی پلاتۆندا گوتوویه‌تی ئه‌مه‌ بالنده‌که‌ی ناو خه‌ونه‌که‌مه‌...". بیگومان پلاتۆنی بالنده‌ ئه‌و کاته هیشتام به‌ته‌واوه‌تی نه‌یده‌توانی بفریت، به‌لام هاوکات هه‌ولیده‌دا شیعربنووسی و هه‌ندی هۆنراوه‌ی جوان و ئالۆزی سه‌رده‌مه‌که‌ی ده‌نووسی؛ "ئه‌ستیره‌که‌م، ته‌ماشای ئه‌ستیره‌کانی سه‌ره‌وه‌ بکه. ئاخ، خۆزگه‌ هه‌زار چاوم ده‌بوو/ ئاسمان، ئه‌و کاته به‌هه‌موویان ته‌ماشام ده‌کردیت". ئه‌وجا سوکرات (که‌ به‌نه‌رمی ده‌یدوان و به‌باشترین قوتابی خۆی داده‌نا) به‌راستی ئه‌ندیشه‌ی قوولی تیدا

Platon پلاتۆن

پلاتۆن "427 تا 347 ی پيش مه‌سیح"ی فه‌یله‌سوف به‌ شیویه‌یه‌کی یه‌کجار تایبته‌تی سوپاسی سوکراتی مامۆستا و فه‌یله‌سوفی کرد. پلاتۆن ئه‌وی کرد به‌ جوهره‌ که‌سایه‌تییه‌کی ئه‌ده‌بی ئاوها که‌ بتوانیت خۆی له‌ پشته‌وه‌یدا بشاریته‌وه. واته‌ له‌راستیدا به‌شیکی ئه‌و حیکمه‌ته‌ی به‌ناوی سوکراته‌وه‌ نووسراوه‌ته‌وه، ده‌بیته‌ به‌ ناوی پلاتۆنه‌وه‌ گرێبدریته‌وه. ئه‌و وه‌ک که‌سیک بوو که‌ میراتی فه‌لسه‌فی جیبه‌یلێت و له‌ هه‌مان کاتیشدا میراتی جیبه‌یلراوه‌که‌ی خۆی وه‌رگریته‌وه. پلاتۆن له‌ خیزانیکی ئه‌رستۆکراتیدا له‌دایک بوو، وه‌ هه‌ندی لایه‌نی ئه‌رستۆکراتیش له‌ فه‌لسه‌فه‌که‌یدا ده‌رده‌که‌ویته‌؛ له‌ فه‌لسه‌فه‌که‌یدا برۆایه‌کی که‌می به‌ خه‌لک هه‌یه، به‌لام له‌ به‌رابه‌ردا برۆایه‌کی زۆر به‌رامبه‌ر به‌ ده‌سته‌ی هه‌لبژاردی فه‌یله‌سوفه‌کان نیشانداده‌ت. ده‌لین له‌ سال‌ی 407 دا به‌ سوکرات

تایبته به ینگه پرتووک

ئەم بیرۆکەییە بە کردار تاقیبکاتەو دیسانەو
 سەفەریکردەو بو سئوراکس و هەولیدا بەلایەنی
 باشی کاریگەری لە دیوئیسووسی بچوک (کوری
 ستەمکار) و دیوئی زاوای بکات - دیسانەو ئەم
 کارەشی ئەنجامیکی خوشبەختانە پێ نەبەخشی.
 بەو شیوەیە پلاتۆن لە کوتایدا ناچارانە گەرایەو
 سەر تیورییەکی و ئیدی برۆایەکی پتەوی
 پێبەخشی.

چەندین نووسینی فەلسەفی پلاتۆنمان بو ماوەتەو،
 لەوانە 25 دیالوگ و 13 نامە فەلسەفین (ئێستاکە
 راست و دروستیان لە ژێر مشتومردایە). لە زۆربە
 دیالوگەکاندا سوکرات پۆلی سەرەکی دەبینیت و ئەو
 هەقیقەتانە دەلیت کە پلاتۆن دەخاتە سەر زمانی.
 سوکرات میتۆدیکی تایبەتی بەکار دەهێنیت کە لە
 ئایرونی و دیالیکتیک پیکهاتوو. ئەو دەیهوێت زانین
 وەک شتیکی ئامادەکراو نەخاتە بەردەست، بەلکو
 گەرەکیەتی کاری بو بکەین، واتە دەخوازیت لە
 ڕیگەیی بیرکردنەووەی خۆمانەو پێی بگەین.

پرواند؛ بەمەبەستی فیربوون دەستی بە سەفەرکرد.
 لە ساڵی 387 دا چوو بو سسلیا، لەویدا تیکەلی
 کاری رامیاریبوو و پاشان بوو بە ڕاویژکاری پاشای
 ستەمکار دیوئیسووسی گەورە. پلاتۆن هەولیدەدا
 جوړه پروپۆشیکی فەلسەفی بەسەر دەستە
 دەسەلاتدا بکیشیت، بەلام سەرکەوتنی بەدەست
 نەهینا. گەرایەو بو ئەسینا و قوتابخانەییکی
 فەلسەفی تایبەت بە خوێ دامەزراند (ئەوێ کە
 پێی دەلێن ئەکادیمی)، لەویدا نزیکە 40 ساڵ
 چالاکبوو. پلاتۆن چەند قوتابیەکی گەورەبوو،
 گەورترینیان ئەریستۆتالیس بوو، هەرچەندە دواتر
 نەبوو جێهەلگری مامۆستاکە. پلاتۆن دوو کەرەت
 دەستی لە وانه گوتنەو و خویندە فەلسەفییه
 ئارامەکی هەلگرت. حەزێکی سەرچلی گرتی،
 لەوانەشە پەرۆشی زانین بووبیت و ویستبیتی
 بابەتیک تاقیبکاتەو؛ ئەگەر سیاسەتمەندان
 فەلسەفە بخوینن و ببەنە فەیلەسوفیکی باش، بلێت
 ئەوکاتە نەبەنە سیاسەتمەندیکی باشتر؟ بو ئەوێ

بیرکردنه وه وهک هونه ریکی "پوخته کردن و کورتکردنه وه" داده نرا. به شیوه یه کی مه بده ئیش بیرکردنه وه له لایه نه رووکه شه کان تیده په ریّت و ئاماژه بو ئه و لایه نه گرنگانه ده کات که جیگیرن و بهرده وامی به دیارده کان ده به خشن. ئه م شیوه کارکردنه له سهر مه عریفه ت به ته و او ه تی له تیوری "بیر" دا هاتوو، له راستیدا تیوری "بیر" بنچینه ی فه لسه فه ی پلاتوّن پیکده هیئیت. "بیر" ه کان، وینه و فوّر می بنه ر ه تی دیارده کانن و به شیوه یه کی سه ر به خو بوونیان هیه و په یوه ستی ئه م جیهانه نین، هه رچه نه ده، گهر به ناچاریش بیّت، په یوه ندیان به جیهانه وه هیه، ئه گهر نا، ئه و ا هیچ جوّره هه قیقه تیّک و زانیاریه کی گرنگی پینه ده به خشین. مروّف توانای په بیردنی شته کانی هیه، چونکه زانینی شتیّک، وهک یادوه رییه کی هه میشه یی، به شیّکه له "جیهانی" بیر. به م شیوه یه ش، به هوّی نزیک جیهانی "بیر" ی پر له نه یینه وه، هه میشه له و شتانه ی که هه سته ده کین ده یان زانین، زوّر زیاتر

تایه ته به پنگه ی په رتوک

ده زانین؛ به و په ری په روّشییه وه، به بیّ ئه وه ی وهک پیوستیه ک به ئاگابین له جیهانی "بیر"، روو ده که یه جیهانی مه زنی "بیر". خودی "بیر" ه کان، وهک هه موو شته کانی سهر زه وی، به های جیاواز جیاوازیان هیه. بیره "جوانه کان و باشه کان" بالاترین شیوه ی "بیر"ن. روّحی نه مری مروّف له م شیوه "بیر" وه سه رچاوه دینیت، ئه و روّحه نه مره ش پیش ئه وه ی بیّته ناو جه سته و جیهانی مادیه وه، ئاشناییه کی ته و او ی جیهانی "بیر" بووه، ههر له بهر ئه مه شه که روّح ئه رکی یادوه ری له ده سترتوو. ژیان به سه ربردن به پیّی "بیر" ه کان واتای هه و لدانیّک بو گه یشتن به زانینیّکی پراو پر و بالا ده به خشیّت. هیّزی بنه ر ه تی ئه و هه و لدانه ش "ئیرۆس" ه (*واته خو شه ویستی و)؛ ئیرۆس په یوه ندیه کی که می به خو شه ویستی زه مینییه وه هیه، به لام له به رابه ردا په یوه ندیه کی مه زنی به خو شه ویستی لایه نه نه مره کانه وه هیه. ئه و که سه ی دوای ئیرۆس ده که ویّت، ژیانیک ی باش به سه رده بات،

ژيانېك كه به پي هاسهنگي نيوان ئاسووده يي
 تاييه تي تاكه كهس و په يوه سنبووني به ياسايه كي
 ئه قلا نيه وه ده روات. لايه نه باشه كان (بو نمونه
 هه قانيه ت، دانايي، دليري و هيمني) په يوه ندييه ك
 له نيوان زانين و تواناي تاكه كهس و ولاتا
 ده خولقي ن، ولاتيش پي به پي باشيه كان، له لايه ن
 چه ند چيني كي دياريكراوه وه ده پاريزر يت؛ گرنگ ترين
 چين (گويگره و سه رسام به!) فهيله سوفه كان.
 ئه وان نمونه ي حيكه تي ك نيشانده دن كه هه روا
 به ئاساني له ئاسمانه وه نه كه وتوته كو شيانه وه،
 به لكو له ريگه ي خو يندن يكي دورودريژ و پيوسته وه
 به ده ستيان هي ناوه. فهيله سوفه كان به شيوه يه ك
 په روه رده كراون كه ببه فه رمانره وا، به لام هه لبه ته
 پيوستيان به چه ند هاوكاري ك ده بيت؛ پيشه ساز و
 جوتيار ي سه رراست، كه ده بيت پيوستيه
 ماديه كاني كومه لگا دابين كهن. شهركه ران، كه به بي
 هيچ دوودلييه ك ده بيت پاريزگاري ولات بكهن. وه
 (به تاييه تيش) پيوستيان به كويله كانه، كه ده بيت

تاييه ته به پيگه ي په رتووك

كاره قورس و ناقولا كان ئه نجامده ن. كاتي ك پلاتون
 فهيله سوفه كان ده كاته فه رمانره وا، به لايه ني
 كه مه وه له سه ر كاغه ز، ئه وا ده كر يت ئه م بيروكه يه ي
 وه ك كاردانه وه يه كي خوي ليك بدر يته وه؛ به هه رحال
 نه يده ويست كرداره كه ي سيسيل ياي به به لگه وه
 ره تبكاته وه، به لكو به شيوه يه ك دووپاتي ده كرده وه
 وه ك ئه وه ي له پرينسيپ يكي دلن ياي فه لسه فييه وه
 هه لقولا بيت - چونكه وه ك ده زانين له فه لسه فه دا
 ري يتي ده چي ت لايه ني كي كرداري بكر يته تيوري.
 فهيله سوف وه ك فه رمانره وا، وي نه يه كي بي په روايه و
 شياوي ئه وه يه پي پي كه نين. هه ر ئه و راستيه ي
 كه دواتر هيچ فهيله سوف يك پهيدا نه بوو كه بيه وي ت
 له ولاتي كي فه لسه فيدا بزي، هه روه ك ئه وه ي پلاتون
 بيرليده كرده وه، نمونه يه كي نايابي ئه و
 نه خشه يه مان بو دهرده خات. پي ده چي ت ولاتي كي به و
 جو ره له ولاتي كي ئاسايي توندوتيز تر به رپوه بيري ت.
 له لايه كي تري شه وه ده بيت بليين پلاتون و هه موو
 فه لسه فه كه شي نايي ت ناوبانگ به وه دهر بكات كه

تایه ته به پنگه ی پرتووک

شاعیریک، که ههرهوک پلاتونی فهیله سوف
 زیره کبوو، لیږه دا وهک دلنه واییهک، یادیک سه بارهت
 به کوټایی هاتن ده به خشیته پلاتونی فهیله سوف،
 ههرچه نده کوټایی، کوټایی نییه؛ "جاران وهک
 ئهستیږه ی به یانیاں له ناو زیندوه کاند
 دهره وشایته وه، ئیستا که ش له مردندا وهک
 ئهستیږه ی شه وان له ناو مردوه کاند
 دهره وشایته وه."

(ههرچی دهر باره ی ژیا نی سوکراته، به پله ی یه که م
 له ریگه ی پلاتونی قوتابیه وه ده یزانین و خوشی
 پاشان بوو به یه کی که له فهیله سوفه مه زنه کانی
 میژوو... جیهانی سو فی ا، لاپه ره 71، 74*، 86، 87،
 88، 111، 115، 122، 126، 135، 137، 139، 145،
 161، 165، 171، 177، 183، 185، 188، 192،
 219، 246، 249، 252، 253، 274، 278، 315،
 388، 421، 437، 537)

مه زاج و زهوق و خوشیا ن دوزی بیته وه؛ چونکه پلاتون
 ده یگوت "پیکه نینی زور ناشیرین و ناپه سه نده"، وه
 خوی پراو پر په ی ره وی وته که ی ده کرد. لایه نی
 فه لسه فه ی رامیا ری پلاتون په سه ندنه کرا، به لام
 تیوری "بیر" هکانی تاراده یه ک به ئاسانی به در یژایی
 میژوو خوی را گرتو وه. ئه م تیوری یه ی، که خوی له
 خوی دا نه گو ره، له سه ر بنه مایه کی یادوه ری نه گو ر
 مشتومری خوی هه لده چنی ت که ده کری ت هه مو وان
 به شی کی بی که بی ن. حکمه تی تیوری یه که ی به رده وام
 ده نگی خوی له خواستی کی هه می شه نایا بدا
 دهره خات؛ خواستی که ده لیت له وانه یه شتی که،
 به لکو هه مو و ئه و شتانه ی که کاتی که له کاته کان به
 شتی کی به نرخ له قه له م درا ون، ری تی بیچی ت بمینه وه.
 ده شی ت ئه م بیرو که په یوه سته به خه یالی که سی کی
 ریالیستی کی توندره ویشدا گوزه ربکات؛ "وهک
 پریشکی که له ئا گری که وه جودا ده بیته وه، له
 پر ی کدا روونا کی یه ک له ناو رو حدا له دایک ده بی ت و
 دواتریش خوی خوی پی ده که نی ت". پلاتون وهک

Plotin پلوتین

له پېش سدهی سیهه می پاش مه سیحدا ئیمپراتوری
 رومانى شه که ت و ماندوی قهیران و هه لوه شانده وه
 بوو، به لام له سدهی سیهه مه وه فیکری یونانی
 سه ریبه لدا، له گه ل خویدا هه موو ته م و مژیکى
 پاک کرده وه و له برى وان ریز و به هایه کی نویی
 هی نایه کایه وه. لی ره وه ئه و ماوه یه ده ستی پیکرد که
 به هیللینیزم ناسرا وه، پلاتونیشیان به یه که مین و
 گه وره ترین بیرمه ندی خو یان داده نا. ئه و
 فه لسه فه یه ش که خه لکانى به په رو ش و
 سه رسامبووی ئه و کاته هی نایانه وه کایه، له وه
 به دوا وه وه ک پلاتونیزمى نو ئ ته ماشاده کری ت.
 رابه رى پلاتونیزمى نو ئ ناوی پلوتین "204 تا 270"
 بوو، ده لئین هی نده په رو شى رومانیه ت بو وه که
 شه رمى له وه کردو وه، به لکو به ته وا وه تی
 له یادی کرده وه، که "خا وه نی جه سته یه کیش بو وه".
 سه رده می سه رکه و تنى مه زنى پلوتین له شارى
 رومادا ده رکه وت، ئه و شاره ی له سالى 244 وه

تایبه ته به پنگه ی په رتوک

وانه ی تی دا ده گوته وه، له ویدا کومه لیک شاگرد
 له ده وری خرپو و بونه وه. فه لسه فه ی ئه م
 رومانیه تی کی زیاتری به تیوری "بیر"ی پلاتون
 به خشی، بگره زیاتر به ئاسماندا به رزیکرده وه؛
 گه ردوون له چه ند پله یه ک پیکهاتو وه و شوینی شته
 باشه کان له سه ری سه ره وه دایه، له ویدا "ته نها
 یه ک"ی لی یه که له بهر باشیه فراوانه که ی ئه قل
 به ئاسانى ناتوانیت په ی پی به ری ت. ته نها ئه و کاته
 ده توانین لی تی تی بگه ی که ری گه ی پی ده دری ت به سه ر
 "سه رچا وه دا" تی په ری ت و خو لقی نه ربی ت، لی ره شه وه
 دی ته ناو "هزری گه ردو ونه وه". هزری گه ردو ونیش
 روهی جیهان ده خو لقی نی ت (که پیکهاتو وه له چه ندین
 روهی جیا جیا)، وه جیهانى "بیر"یشی له خو
 گرتو وه، ئه و جیهانه ی که لای پلاتون راسته قینه ترین
 شوینی هه قیقه ت بوو. ماده له پله ی خواری
 خو اره وه ی پلی کانه ی راسته قینه ی رومانیدایه و
 پلوتین هیچ سوودی کی وای پی نا به خشی ت. ماده "شته
 خرا په کانن" و به شیوه یه کی هه تاهه تایى دژى شته

www.pertwk.com

باشه‌کان ده‌وه‌ستیټ. ئامانجی هه‌موو زانینیکی گه‌یشتن به "شادمانییه گه‌وره‌یه‌که‌یه"، واته هه‌ول‌دانیکه بو په‌یدا‌کردنی وینایه‌کی پراوپر و دلسۆزی "ته‌نها یه‌ک"، ئه‌مه‌ش شتی‌که که ده‌کریت پی‌ی‌گه‌ین، به‌لام به‌مه‌رجیک ئاراسته‌ی هه‌نگاوه‌کانمان له‌سه‌ر پلی‌کانه‌ی راسته‌قینه‌ی رۆحانیدا وه‌رچه‌رخینین و به‌ره‌و سه‌ره‌وه هه‌نگاو بنیین، له‌کو‌تایشدا به "یه‌کبوون" ده‌گه‌ین (ته‌ماشای "میستی‌ک" بکه)؛ یه‌کبوون له‌گه‌ل هه‌ره بال‌ترین فۆرمدا، ئه‌مه‌ش خۆی له‌خۆیدا مانای خۆشه‌ختی و شادمانی ده‌به‌خشیټ.

(به‌پیی پلۆتین جیهان که‌وتۆته نیوان دوو جه‌مه‌سه‌ره‌وه... جیهانی سۆفیا، لاپه‌ره 145، 146*، 161، 164، 189، 318، 372)

Thales تالیس

تایبه‌ته به پنگه‌ی په‌رتووک

هه‌ندئ که‌س ده‌لین می‌ژووی فه‌لسه‌فه له‌گه‌ل تالیسدا "نزیکه‌ی 624 تا ده‌وره‌ری 547 ی پی‌ش مه‌یسیح" ده‌ستی‌ده‌کات. ئه‌م به‌یه‌کی‌که له‌وانه داده‌نریت که بو یه‌که‌مین جار (پی‌ده‌چیت راست و دروست یه‌که‌مین که‌سیش بووبیت) پرسیاره سه‌خته‌کانی وروژاند (جیهانی سۆفیا، لاپه‌ره 23)، ئه‌و پرسیارانه‌ی تا ئیستاکه‌ش فه‌یله‌سوفه‌کان ده‌یکه‌نه‌وه - له‌وانه‌یه به‌پله‌ی یه‌که‌م له‌به‌رئه‌وه‌بیټ که هیش‌تام وه‌لامه‌کان به‌ته‌واوه‌تی پراوپرنین و تی‌رمان ناکه‌ن. تالیس، به‌ده‌ر له‌وه‌ش، یه‌کی‌که بوو له‌و فه‌یله‌سوفه سه‌ره‌تاییانه‌ی که پی‌ی پی‌ده‌که‌نین؛ که‌سی‌کی بیربلا‌وبووه و شتی له‌یاد‌کردووه، مرۆقی‌کی بی‌سه‌روبه‌ر و که‌می‌کیش سه‌یربووه - لی‌ره‌شه‌وه مه‌رجه دیار و گرنگه‌کانی فه‌یله‌سوفی تی‌دا بووه. تالیس به‌شی‌وه‌یه‌کی تایبه‌تی برۆای به‌کاره‌کانی خۆی بوو؛ پی‌ش‌بینی خۆر‌گیرانه‌کانی کردووه و ده‌توانین بل‌یین به‌شی‌وه‌یه‌کی گشتیش پی‌ش‌بینی ئاو و هه‌واشی کردووه،

www.pertwk.com

لهسهر و ئه مانه شه وه زانايه كي ماتماتيكي ليها توو بووه. به بر وای ئه و، ماده ی هه ره بنه پره تی ژيان "ئاو" ه و پيیو ابووه زهوی لهسهر ئاو وه ستا بیّت. چه نده ها نوکته لهسهر تالیس دانراوه؛ نوکته کان ته نها پيکه نيناوی نین، به لکو له هه مان کاتدا گه واهی زیره کی ئه و مروّقه ده دن؛ بو نمونه ده لّین لیان پرسيووه؛ "تو بوچی ناته ویت مندا لّت بیّت؟" ئه ویش له وه لا مدا گوتوویه تی "چونکه خو شم ده وین."

(یه که مین فه یله سوف "تالیس" مان بهر گوئ ده که ویت، خه لکی کو لّونی یونانی میلیت بوو له ئاسیای بچوکدا... جیهانی سو فیا، لاپه ره 42*، 47، 383)

Thomas Squinas تۆماس ئه کویناس

تۆماس ئه کویناس "1225 تا 1274" گه وره ترین و گرن گترین فه یله سوفی سه ده ده کانی ناوه راستی دواتر بوو، وهک له شولاریش مروّقی کی قه له و بووه (به پیی)

تایه ته به پنگه ی په پرتووک

وه سفکردنی هه ندیک له کهسانی سه رده مه که ی). له خیزانی کی به گزاده ی خوارووی ئیتالیادا له دایک بوو. پشتگیری له سیستمی تازه دامه زراوی دو مینیکانه کانی ده کرد (*له سالی 1215 دا سیستمی قه شه ی کاتو لیکه کان له سهر دهستی قه شه ی ئیسپانی "دو مینگو دی گوسمان" دا دامه زرا و). و گوزارشی بو ئیدیالی دونیا نه ویستی ده کرد. بیگومان خیزانه که ی مه زه نه یانده کرد که پله و پایه یه کی کلّیسه یی هه بیّت، به لام به هیچ جو ریک پیان خو شنه بوو ببیته قه شه یه کی سوال که ر (*واته قه شه یه ک که بو ی نیه خاوه نی هیچ شتیک ببیّت و ده بیّت له سهر خیر بژی و) و دو مینیکانی ک، هه ره له بهر ئه م هو یه ش براکانیان نارد به شوینیدا بو ئه وه ی بیه یینه وه، به لام تۆماس نه یده ویست له گه لیاندا بگه ریته وه، ئیدی براکانیشی که وتنه به کاره ییانی شیوازی به دکاری؛ (ده لّین) ئافره تی کی سۆزانیان بو بردو ته ژووره وه، به لام به په له ده رپه ریو ته وه ده ره وه، چونکه تۆماسی بابه ی

کلیسه به مەشخەلێکەو پێشوازی لیکردووە و داوای لیکردووە بۆ سەنتی، بەو شیوەیەش لایەنێکی پیاوێتی پەفکردووە کە ئافەرەتە کە چاوەروانی نەکردووە. دواتر تۆماس لە شارەکانی ناپۆلی و پاریس و کیولین و بۆلۆگنا و رۆمادا وانی دەگوتەو، ئیدی بەبێ وەستان بەرە بەرە ناوبانگی زیاتر بۆ بوووە. کلیسه چاوەروانییەکی یەكجار زۆری لەم بیرمەندە دەکرد، بەتایبەتیش لەبەرئەوێ لەلای ئەم بابەتی برۆا لە "هەموو شتیکی تر گەرتەر" بوو؛ ئەمەش شتیکیبوو کە هەر لە زوووە "ئەلبیرتۆس ماگنۆس، ئەلبیرتۆی گەرە"ی مامۆستای هەستی پێدەکرد. ئەلبیرتۆس ماگنۆس خۆی بەناوبانگبوو، بەلام لەبارە قوتابییەکیەو دەبێگوت تۆماس "گەرەترین" کەسە کە بتوانی دوو فەیلەسوفە مەزنە کە (پلاتۆن و ئەریستۆتالیس) "یەكبات". خاسیەتی فەلسەفەی تۆماس لەو نەرمیە گەرەییەدا دەردەکەوێت کە دەیهوێت برۆای مەسیحی (سەبارەت بە هەقیقەت) و بیرکردنەوێ

تایبەتە بە پێگەیی پەرتوک

ئەریستۆتالیسی پێکەو گریبداوە. بێگومان بەو شیوەیەش برۆا لە سەری سەرەو دا دەنریت (ئەو کاتە کلیسه دەبێست بەو شیوەیە بێت) بەلام لە هەمان کاتدا ئەقلیش گەنگییەکی مەزنی هەیه؛ دەتوانی پەیی بە هەموو ئەو راستیانە بەریت، کە لە سۆنگەیی سروشەو هەلناقۆلێن و لە ژێر سنووری برۆادا دەمیننەو، واتە شتیکی زەمین بەلام لەگەڵ ئەوێشدا بوارێکی فراوان پێکدەهێن. تۆماس پەری بە بوارێ زانستیدا، لێرەشەو زانست زیاتر دەرکەوت و وەك ئاکامیکی ئەمەش دەرگا لەسەر ناتەبایی لەگەڵ کلیسەیی هەمیشە وریادا ئاوەلابوو. بەبرۆای تۆماس یەزدان "ئەو شتەیه کە هەیه"، واتە خودی بوونە، دیسانەو واتە بوونەو و بوون یەکن. خودا پراوپرترین بوونەو کە نەك هەر بێئەقڵییە گەر گومانی لێکری، بەلکو لە راستیدا شیاوی گومانکردنیش نیە، چونکە بوونەوێکی پراوپر هەموو جۆرە خاسیەتیکی لەناودایە، لێرەشەو هەموو خاسیەتەکانی بوونیشی لەخۆگرتوو – دواتر

چەند بىرمەندىكى تىرىش ئەم چەشنە ئىسپاتكردنەى
 خاويان بەكارهئينا. خودا جيهانى له "ههچە"
 ئافەريدهكردوو، وه ئافريدهكانيش به باشى
 پيكرخراون؛ له پلهى خوارهوه بهرزدهبيتهوه و بهرهو
 سهروه دهروات، له مادهوه بو توخم، بو پروهك، بو
 ئازهل، بو مرووف و فريشتهكان و بهرهو خودا
 بهرزدهبيتهوه، لهويڊا يهكهمين و بالاترين بوونهوهر
 "بوون"ه، وه ههموو ئافەريدهكانى تر تهنها هينده
 بوونيان ههيه كه له ماوهى ژيانە كورتهكهياندا
 بهكاریدههيئن. به پيى توماس فوړم و ماده له
 مروفدا يهكن وه وا مهزنهدهكات كه "روخ" پرينسيپى
 فوړم داهينهري لهش و ماده بيت؛ لييرهشهوه
 خاسيهته تايبهتايهكانى تاكهكەس پيكديت. بهلام
 بهدەر لهوهش روحي نهمر كاريگهري خوى لهسەر
 تواناي پيزانينى مروف جيدههيلايت، چونكه له
 ريگهى جوړه "زيريهكى هاوبهش"هوه دهتوانيت
 سهرنج و بيركردنهوهكان پيكبختات و
 بهريوهيانبهريت. توماس ئەكويناس نووسينيكي

تايهته به پنگهى پهپرتووک

يهكجار زورى لهپاش خوى بهجيتهشت؛ ههر وهك
 يهكيك له قوتابيهكانى دهيگوت خويندنى سهرجهم
 نووسينهكانى ئەو كهسه گهورهيه "له تواناي ههچ
 كهسيكدا نييه" و تهنها دهبيت ههناسهى داخى بو
 ههلبكيشين. له سالى 1323 دا توماسيان وهك
 كهسيكى ئاينى پيروژ ناونا؛ وه له سالى 1557 دا
 نازناوى "باوكى كليسه"يان پييهخشي، وه
 تيوريهكهشى "توميسيزم" بو ماوهيهكى دورودريژ
 وهك فەلسەفەى رەسمى كليسه پهسەندكرا. ههموو
 نووسينهكانيشى لهبهر چاوى خهلكانى تردا شتيكى
 گرنگبوون، بهلام بهلاى خويهوه هينده تايهتهى
 نهبوون. دهليّن لهكاتى سهره مهرگيدا بهم ووشانه
 كوتايى به ژيانى كارکردنى هيناوه؛ "له توانامدا
 نهما؛ بهپيى ههموو ئەو شتانهى له ژيانمدا بينيمن،
 سهرجهمى ههموو ئەو شتانهى كه نووسيومن تهنها
 وهك تويكله گهنميكي بيكهلك وان."

www.pertwk.com

(مەزەنترین و گرنگترین فەیلەسوفی سەدەکانی ناوەراستی دواتر، تۆماس ئەکویناس بوو... جیهانی سوڤیا، لاپەرە 193*، 210، 250، 257، 352، 495)

The Big Bang تەقینەووە گەورەکە

لە ساڵی 1929 دا "ئیدوین ھۆبل"ی ئەستێرەناس و زانای فیزیای ئەمریکی لە ئاکاری سەرئەنجامی گەوتی گەلەھەسارە دوورەکان لە گەلەھەسارەکە خۆمانەووە (رێی کاکیشان) دوورەکەونەووە، وە ھەتاووەکو دوورترین لێمانەووە بەخێرایییەکی زیاتر لێمان دوورەکەونەووە. دوابەودای ئەمەش خالیکیان بوو پوونبوووەو؛ گەردوون (بەردەوام) پان دەبێتەووە، دیسانەووە ئەمەش مانای ئەو دەبەخشیت کە گەلەھەسارەکان لەووپیش، لەماووەیەکی زۆر زۆر لەووپیشەووە، نزیکبوون لەیەکەووە. لەسەر ئەم بنەمایەش تیۆری "تەقینەووە گەورەکە" ھاتەکایەووە. ئەم تیۆریە دەلیت نزیکەیی بیست ملیارد سالیک لەمەوبەر گەردوون بەھۆی تەقینەووەیەکی لەپەرەووە

تایبەتە بە پێگەیی پەرتووک

سەرپەڵداو، ئەو تەقینەووەیەکی پێی دەگوتی "تەقینەووە گەورەکە". دەکریت مەزەنەیی ئەو بکەین کە ھەموو شتیک لەگەڵ تەقینەووە گەورەکەووە دەستیپێکردووە؛ بۆ نمونە شوین، کات، ماددە. ئەم تیۆریە جیگەیی مشتومرە، وە بەشیووەیەکی گشتیش لە زانستی گەردوونزانییدا کەم تا زۆر تەنھا بیرکردنەووەی بەبەلگەیان کەم بەلگە دەبینین و ھیچی تر، چونکە وەک ئاشکرایە لە کاتی سەرپەڵدانی گەردووندا ئیمە بوونمان نەبوو، وە بیگومان ئەو کاتەش بوونمان نابێت گەر لە ھاواتوویەکی دووردا گەردوون بوونی نەمێنیت، لەبەرئەووە دەبێت مەژمە بەم نەزانینە و چەندەھا نەزانینی تریش پازیبێت، بەلام ھاوکات دەکریت فەلسەفە بتوانیت جوورە دلنەواوییەکیان بداتەووە ھەلبەتە ئەگەر ھەر لە بنەرەتەووە ئەو توانایە تیدابێت. ھارالد فریشی پروفیسۆری فیزیای ئەلمانی بەم شیوویە گوزارش لە ھەموو ئەو زانیاریانەمان دەکات کە سەبارەت بە جیهانی ئەستێرەکان؛

www.pertwk.com

"دهبیت ئهو راستیه په سهندکین که دهلیت هیچ جوړه پیکهاته یه کمان له گهر دووندا نیه که نمر و هه تاهه تایی بیت، به لکو هه موو شتیک به رده وام له بزاوتندایه. له دوا هه مین نه نجامیږي هه موو پیکهاته کان هه لده و شینه وه". (لیره دا بیگومان ده توانین بلین هیراکلیتی فه یله سوفی دیرین له دله وه مروقیکی ئاسووده بووه!).

(ئهو ته قینه وه یه یه که به ئینگلیزی پیی ده گوتريت (The Big Bang) واته ته قینه وه گوره که جیهانی سوفیا لاپه ره 543)

Darwin Charles داروین، چارلس

ته نها سه فهریک، به لام پینج سالی خایاند، بووه هوئی نه وهی چارلس داروین "1809 تا 1882" جوړه دیده یه کی جیهان بینی هینده نوئ بهینیته کایه وه که هیشتام ئاکاماکانی به ته واهه تی دیارنین. داروینی کوره دکتور له سه رده می قوتا بخانه یدا نیشانه ی

تایبه ته به پنگه ی پرتوک

هیچ جوړه زیره کیه کی تایبه تی پیوه دیار نه بوو، قالونچه ی کوډه کرده وه و خولیای بالنده ناسی بوو، به لام زورجاریش خویده دایه ده ست خه یالی خوئی و ئیدی نه یده زانی خوئی له بنه رته دا "کی" یه. ته نانه ت له قوناخی دواتری خویندنیږي نه بووه جیگه ی سه رنجیکی تایبه تی، تیولوژی و زانستی پزیشکی و گیانه وه رناسی و جیولوجی له ئایدنبورگ و کامبریجا ده خویند، به لام هه موو نه مانه هینده ی ئهو کاتانه ی ده چووه راو و شکار، شادی و دلخوئی پی نه ده به خشی. دواچار له سالی 1831 دا قه ناعه تیان پیکرد سه فهریک بکات و پاشان هه ر ئهو سه فهره بووه مایه ی گوړینی هه موو ژیان. که شتی کی سه ر به ده ولته، ناوی "بیگل" بوو، به ره و خواروی نه مریکا و روژه لاتی هیندستان به مه به ستی پشکنینی ئهو ناوچانه ده که وته ری، بوئ هو مه به ستش پیویستیان به پیاوکی گهنجی زانستبوو که کاری لیکولینه وه ی بایولوجی بگریته نه ستو. داروین رازیوو له گهل که شتی که دا به ریکه ویت. هه ر

زۆر زووتریش، وهك لهوهی مهزهنهی دهکرد، لهگهڵ بارودۆخی ژيانی ناو كهشتیهكهدا راهات (ژيانی سهختی ناو پاپۆر و جولانی بهردهوامی، لهسهروئهوهشهوه لهگهڵ كهبتاینیكا كه زۆر زوو توپهدهبوو). داروین پۆربهپۆژ زیاتر به پهروشهوه كارهكانی رادهپهپاند وه لهپاش گهپانهوهی "بیگل" له مانگی دهی 1836 دا، داروین گوتی؛ تهنها ئیستاكه بهتهواوهتی له "بههای ژیان" تیدهگه. پاشان كهوته ریکخستنی ههموو ئهو كه رهسه بایۆلۆجیانهی له سهفه رهكهیدا کۆیکردبوونهوه؛ دواتر ژنی هینا و ده مندالی هینایه ژیانیهوه، وهك سكرتیریك و مامۆستای تایبته و نووسهریك کاری دهکرد. کتیبی سهفه رنامهكهی (یهكهمین کتیبی) ناوبانگیکی باشی پهیداکرد و ژمارهیهکی زۆری لیفرۆشرا. لهبارهی ئابوریشهوه داروین هیچ گرفتییکی نهبوو، چونكه سامانیکی زۆری به میراتی بۆ مابوووه. شاکاری نووسینهکانیشی، کتیبی "رهچهلهکی رهگهزهكان"، له راستیدا پاش 23 سال

تایبته به پنگهی پهپتووک

لهدوای گهپانهوهی له سهفه ره گهورهكهدا، بلاوکردهوه. ئهم توپه رهوه بهئاگایه، ماوهیهکی هیینه دورودریژی تهرخانکرد بۆ دارشتن و دهرخستنی تیورییهكهی، بهلام لهپاش دهچوونی سهرنجی ههمووانی بهلای خویدا راکیشا. چاپی یهكهمی کتیبهكهی له یهكهمین پۆژی بلاوبوونهوهیدا ههمووی فرۆشرا، دواتریش له ناو ههموو کتیبه زانستیهکانی سهدهی بیستدا زۆرتین خوینهری ههبوو. تیورییهكهی گفتوگۆیهکی توندوتیژی خولقاند، بهلام داروین خۆی زۆر بهكهمی بهشداری دهکرد. تاوناواویک کتیبییکی نویی دهنووسی، ههندی رۆمانی بهناوبانگیشی دهخویندهوه (ئهو رۆمانانهی كه ههمیشه بهشیویهکی بهختهوه رانه کۆتاییان دیته) و تا کۆتایی ژيانی به شیویهکی نادیار پۆژگاری بهسهربرد. دهلین پۆژیک پیش مردنیشی گوتویهتی؛ "تهنانهت كهترین ترسیشم بهرامبهردن، له دلدا نیه."

داروین به بناغه دانهری تیوری گه شه کردنی بایولوجی داده نریت. تیورییه که شی ده لیت؛ بوونه وهره زیندووهره کان دووچاری جوهره پرؤسیسیکی هه لباردن بوونه ته وه به پله یی کهم نه بوونه وهرانه ده میننه وه که زیاتر له بارن و زیاتر توانای خوگونجاندنیان له گه ل ژینگه که یاندا هه یه. به لگه یی راستیتی نه تیورییه شی له کاتی سه فهره که یی له گه ل "بیگل" دا بؤده رکه وت. به تاییه تیش دوورگه کانی گالاپاگوس ("خوی بؤ خوی جیهانیکی تاییه تیه") که ره سه یه کی فراوانی لیکولینه وه یی پییه خشی. "ململانی مانه وه"، شتی که هه موو بوونه وهره زیندووهره کان خویانی تییدا ده بیننه وه، نه حالته له پییدا له ناو تاکه کانی ره گه زیکی دیاریکراودا - لییره دا توانای زاوژی و گوهرانه بایولوژییه کان گرنگی تاییه تی خویان هه یه. ده سته پیده کات و ته نه نه ره گه زانه ده میننه وه که توانای به ره به ره کاننیان به هیژتره. پاشان نه تاکانه یی ده میننه وه، له سه ر ئاستیکی به رزتر ده بییت

تاییه ته به پنگه یی په رتووک

هه ولی مانه وه یانبدنه، چونکه له گه ل ره گه زی ئازله کانی تر و پروه که کانی تر دا دیسانه وه ده که ونه حالته یی ململانیوه. گهر به شیوه یه کی ساکارانه بروانینه میژووی گه شه کردن، ده توانین بلین پروونکردنه وه یه کی میژووی مه زنی پوله کان ده گریته وه که به پله یی کهم باس له ره گه زه براوه کان ده کات. بهم پییه ش "سوشیال داروینیزی" ه کان دین و ده لین؛ هه ندی ره گه ز توانایان له ره گه زه کانی تر باشته و لییره شه وه له هه ندی ره گه زی تر باشته. به لام داروین خوی ته نه نه نه کاته نا ئارامده بوو که به شیوه یه کی شیواو هه ولیانده دا تیورییه که یی لیکبده نه وه، چونکه بابته یی کوئیلایه تیشیان به تیورییه که یه وه گریده دا، داروینیش له دله وه رقی له و جوهره راقه کردنه بوو. میژووی گه شه کرن به لای داروین خوییه وه له جوهره سه ر ژمییه کی مانه وه زیاتر هیچی تر نیه، وه له راستیدا ده بییت زور زور به ئاگادارییه وه مامه له یی له گه لدا بکریت. بیگومان هه مان پروانگه شی به رامبه ر

تابهته به پنگه‌ی په‌رتووک

ئەستۆ که به‌ره‌و پېشه‌وه‌ی ببات، واته له حاله‌تیکي دياریکراودا بواریک بو بۆچوونی به‌رامبه‌رده‌کاته‌وه که ده‌رکه‌وئیت. به‌م شیوه‌یه دیالیکتیک، وه‌ک میتودیک، پشت به ویستی بیروړا ده‌ربړینی ئەو که‌سه ده‌به‌ستیت که میتوده‌که به‌کارده‌هینیت، لی‌ره‌شه‌و تاراده‌یک هه‌ندی لایه‌نی هه‌رپه‌مه‌کی تی‌که‌لده‌بیت، هه‌ربه‌هوی مشتومری دیالیکتیک‌یشه‌وه چه‌نده‌ها بیروبوچوون و پېشبینیکردن له جیهاندا سه‌ریه‌لداوه؛ ئەم لایه‌نه به‌تایبه‌تی له‌سه‌ره‌تای فه‌لسه‌فه‌ی کۆمونیستیدا به‌دیده‌کریت، که له‌رپگه‌ی دیالیکتیکه‌وه ده‌یانویست له‌لایه‌که‌وه ته‌فسیری جیهان و میژووبکه‌ن و له‌لایه‌کی تریشه‌وه گه‌ره‌کیانبوو لی‌کدانه‌وه‌یه‌ک بو چالاکیه‌کانی داهاتووی مروّقی ئاسایی بخه‌نه‌روو به‌لام به‌بیئه‌وه‌ی ئەوانه‌رپه‌چاوبگرن که ده‌بنه‌قوربان‌ی. هه‌گل، مامۆستای گه‌وره‌ی دیالیکتیکي پېشوو، هه‌ر زوو نیشانه‌ی پرسیاری له‌سه‌ر راستی و دروستی ئەو جوړه پېشبینیانه‌ دانا. هه‌ر به‌م بۆنه‌یه‌شه‌وه ناوی

تیووری ره‌چه‌له‌کی مروّق هه‌بووه، له کاتی‌کدا ئەو که‌سانه‌ی دژیوون بو ماوه‌یه‌کی دورودریژ به‌چاوئیکی پر له‌ترس و شکسته‌یه‌وه ته‌ماشای ئەو زانیاریه‌یان ده‌کرد که ده‌لئیت ره‌چه‌له‌کی مروّق له‌مه‌یمونه‌وه هاتووه. به‌لام له‌راستیشدا هه‌چ تاوانیکي تی‌دا نییه‌ گه‌ر وایدانیین ره‌چه‌له‌کی مروّق له‌بنه‌ره‌تدا له‌مه‌یمونه‌وه سه‌ریه‌له‌دابیت.

(ده‌توانین به‌و کاته به‌راوردی بکه‌ین که داریون گوتی، مروّق له‌ئازه‌له‌وه گه‌شه‌یکردووه... جیهانی سوْفیا، لاپه‌ره 226*، 331، 431، 447، 451، 452، (475)

Dialectics دیالیکتیک

به‌شیوه‌یه‌کی گشتی، تی‌زی زانستی و دژی تی‌زی زانستی و یه‌کگرتنی تی‌زی زانستی، به‌سیکوچکه‌ی کلاسیکی دیالیکتیک داده‌نرین. ئەم سیکوچکه‌یه‌ش ئەرکی په‌ره‌پیدانی مشتومریکی دیاریکراو ده‌گریته

تایبہ تہ بہ پیگہی پھرتووک

"مۆرىتز ئۆرانیه‌نس" دا خزمه‌تى ده‌کرد و به‌پىي ئه‌و سه‌رچاوانه‌ى باس له‌ ژيانى ده‌كه‌ن، له‌ناو هه‌يزه‌كانى ئه‌ميردا نازناوى "شمشیربازى جه‌ربه‌زه‌"يان پىبه‌خشیبوو. به‌لام هه‌ر له‌و كاته‌وه‌ شیوه‌ بلیمه‌تیه‌كى ساده‌یان تێداده‌بینی. بۆ نمونه له‌ماوه‌یه‌كى زۆر كه‌مدا ده‌یتوانی پرسیاره‌ ماتماتیکیه‌ سه‌خته‌كان شیبكاته‌وه‌ و ئه‌نجامیانبدات، وه‌ هه‌موو كاتیكیش ده‌یتوانی باس له‌ تیۆرییه‌ نویكانی بواری فیزیا بكات. ديكارت ساله‌كانى خویندنى قوتابخانه‌ى له‌ كۆلیجیكى به‌ ناوبانگی شاری "لا فلیشى" ته‌واوکرد. باوكی ديكارت پارێزه‌ر و كارمه‌ندیكى به‌پله‌وپایه‌ى ده‌وله‌ت بوو، وه‌ له‌ سه‌ر خواستی ئه‌م، ديكارت زانستی یاسای له‌ شاری پاريسدا خویند، به‌لام ئه‌م خویندنه‌ى نه‌بووه‌ رېگريک له‌ به‌رده‌م جیبه‌جیكردنى ئاره‌زوه‌ تایبه‌تیه‌كانى خۆیدا. له‌ سالی 1618 دا "شاقالیار دوو پیروُن" (دیکارت ئه‌و ناوه‌ى به‌ خۆی به‌خشیبوو، چونكه‌ له‌پریكدانازناوى پیاوماقولى به‌ میراتی بۆ

میتۆدی دیالیکتیکی نابوو "خشتهیهکی بیگیانی
 ده ره کی". له ویډا به شیوهیهکی ناراسته وخۆ ئاماژه
 بۆ ره چه له کی دیالیکتیک ده کات که له لای سوکرات و
 پلاتۆنی فهیله سوف بابوووه، ئه وان وهک ئه داتیک
 به کاریانده هیئا بۆ ئه وهی بیروۆکهی نوێ بخرنه ناو
 مشتومر په کانه وه. واته پرۆسیسیک که ئومیده وار بوون
 مه عریفه یانی پیزیاد بکهن، چونکه بیرو پرایه کی
 دیاریکراویان ده هیئایه ناو بابه تیکه وه و پاشان
 یه کسه ر ده یان خسته ژیر گومانه وه، بهم شیوه یه ش
 بواریکیان بۆ قولبوونه وه له و بابه ته دیاریکراوه دا
 ده کرده وه.

(به لام دیا لیکتیکی هیگل تهنه به سهر میژوودا
ناچه سپیت... جیهانی سوْفا، لاپه ره 390)

Descartes، Rene` دیکارت، رینی
دیکارت "1596 تا 1650" پېښه‌و‌ه‌ی بېټه
فه‌یله‌سوف، ئەفسه‌ر بوو. له‌گه‌ل ه‌یزه‌کانی ئەمیر

مايه‌وه) له هۆله‌ندادا ده‌ستیکرد به خویندنی ئه‌فسه‌ری. ئه‌و کاته هۆله‌ندا، له بواری ته‌کنه‌لۆجی سه‌ربازیدا، له‌پیش هه‌موو وڵاته ئه‌وروپیه‌کانه‌وه داده‌نرا، به‌ده‌ر له‌وه‌ش به سه‌ربه‌ستترین وڵاتی ئه‌وروپاش له قه‌له‌مه‌درا. له شه‌ویکی زستانی مانگی یانزه‌ی ساڵی 1619 دا، دیکارت گرنگترین ئه‌زمونی فه‌لسه‌فی به‌سه‌رداهات، ئه‌و شه‌وه له رپگه‌ی سی خه‌ونی یه‌ک به‌دوای یه‌کدا جو‌ره په‌یامیکی وینه‌یی هاته به‌رچاوی و تیشکی خسته سه‌ر ئه‌و رپگایه‌ی که له داهاتوودا ده‌بوايه بی‌گرتایه‌ته به‌ر. ده‌ستی له خزمه‌تی سه‌ربازی هه‌لگرت و گه‌رایه‌وه بو‌فه‌ره‌نسا، له‌ویدا ژيانی خو‌ی بو‌زانسته‌کان ته‌رخانکرد، وه له ماوه‌یه‌کی زو‌ر که‌مدا ناوبانگی په‌یداکرد و چه‌ندین شتی سه‌رنج‌راکیشیان له باره‌یه‌وه ده‌گی‌رایه‌وه. هه‌رچه‌نده نه کلێسه و نه چاودێریکه‌رانی ده‌وله‌تیش، بنه‌مایه‌کی وایان نه‌بوو به هۆی نووسینه‌کانیه‌وه، که ده‌بوونه هۆی سه‌ره‌له‌دانی

تایبه‌ته به پنگه‌ی په‌رتووک

ناته‌بایی و مشتومر، زیندانی بکه‌ن، به‌لام له‌گه‌له‌وه‌شدا له ساڵی 1628 دا دیسانه‌وه به‌ریاریدا به‌ره‌و هۆله‌ندا کو‌چبکاته‌وه. له‌ویدا زیاده‌ی 16 سا‌ل مايه‌وه و پێشده‌چیت ئاسوده‌ترین سا‌له‌کانی ژيانی بووبیت - چونکه دیکارت تا ئه‌و کاته به سه‌رزاره‌کی خو‌شه‌ویستی ئه‌زموونکردبوو، به‌لام له‌ویدا په‌ی به خو‌شه‌ویستی راسته‌قینه‌برد. له دواهه‌مین سا‌لانی ژيانیدا دیکارت په‌ی پێشکه‌وتنی خو‌ی گه‌یاند ه‌ ئاستیکی به‌رز و توانی له‌سه‌ر ئاستی وڵاته ئه‌وروپیه‌کاندا ببیته که‌سیکی به‌ناوبانگ. دواتر له سا‌لی 1650 دا له‌لای کریستینای شارژی سوید کو‌چی دوایی کرد. کریستینا به‌ته‌واوه‌تی سه‌رسامی ته‌رزی بیرکردنه‌وه‌ی دیکارت بوو، به‌لام له‌هه‌مان کاتدا زیاده‌ی ده‌یه‌ر به‌هێزو توانای بوو.

دیکارت (دیسانه‌وه) وای له فه‌لسه‌فه‌ کرده‌وه جارێکیتریش خو‌ی کو‌بکاته‌وه. به‌لێ، دیکارت چاونه‌ترسانه‌ خودی خو‌ی کرده‌ بنچینه و کلیلی هه‌موو ئه‌ندیشه‌کان، سه‌رتاپای بیرکردنه‌وه‌کانیشی

به پلهی یه کهم ده چوونه وه سهر یهک خال؛ چۆن ده توانین به دلنیا ییه وه بلّین ئه و زانیاریه ی که ده یزانی جیی باوه پ و متمانه یه؟ ئه و میتۆده ی به کاریشیده هیئا گومان کردنیکی ریشه یی بوو، واته گومانی له سهرتا پای هه موو شتیکی ده کرد که شیایو گومان کردن بیّت. له و سهرده مه دا خه لکی پییان باشبوو ریز له ره وایه تی هه قیقه ته ره سمیه کان بگرن، هاوکات دیکارتیش به ئاگابوو له وه ی که ناچارانه ده بوایه گومانه کانی له سنووریکی دیاریکراودا به یلّیته وه. لی ره شه وه کاتیکیش لی کوّلینه وه ره خنه ییه کانی خسته پروو، کهم تا زۆر وازی له دوو هه قیقه تی ره سمی هیئا؛ یه که میان خودا (بیگومان مایه ی سهرسورمان نیه) وه دوو هه میان خود (که زۆر پیویستی نه ده کرد وهک خالیکی دلنیا به کار به یئیریت). رسته به ناوبانگه که ی دیکارت "من بیرده که مه وه، که واته من هه م" هانا ده باته بهر فیلیک بو ئه وه ی خود وهک بوونه وه ریکی بیرکه ره وه پیئاسه بکات، له بهر ئه وه ی (به بر وای ئه م)

تایبه ته به پنگه ی په رتووک

له دوا هه مین ئه نجامدا گومان کردن ده بیّت خۆی به دهسته وه بدات _ چونکه به هیه ج جوړیک نا کریت گومانمان له شتیکی هه بیّت که بوونی نه بیّت. له م خاله شه وه، که پره له دلنیا یی، ده کریت هه موو پیئاسه کانی هه قیقه ت هه لبه یئنجریّت. خود، وهک بوونه وه ریکی بیرکه ره وه، له سهر و هه موو ماده و بابه تی که وه ده وه ستیّت؛ بو نمونه سروشت، کو مه لگا، هه روه ها له شیش، که دیکارت به راشکاوی وهک شتیکی له قه له مهیده دا که له بیرکردنه وه جودا بیّت. بیگومان رۆح و لهش له کاتی ژیا نی سهر زه ویدا په یوهستی یه کترین، هه رچه نده له بنه رته وه جیاوازن. ئه م جیاوازی بهش ئه و لایه نی کار و ئه رکه تایبه تیانه ی رۆح و له شیش ده گریته وه، که له کاتی مردنی مروّقی کدا ئاشکراده بیّت؛ رۆحی مروّف لهش به جیده هیلیّت و به ره ولای خودا سهرده که ویت، به لام پاشماوه زه مینه کان هیواش هیواش ده فه وتیّن و به لگه ی کورتخایه نی لهش ده سه لمیّن. دیکارت ئامازه ی بو ئه ندامیکی دیاریکراوده کرد و ده یگوت

پوژانه له ریځه یوه له ش و پوچ هاریکاری
 یه کترده کهن؛ (ئیپیفوس - گلاندی نخاعی) که له
 ریځه میښکوله وه کاری به ریوه بردن
 هله سورپینیت.

ده توانین دیکارتي فیهل سوف به باپیره گوره ی
 زانستی مودیرن دابنیین. نه و دیده دوولایه نیه ی
 دیکارت گه شه ی پیدای، جوړه فریودانیکی له خوگر تېوو،
 وه به رده و امیش تییدایه، و تا ئیستاکه ش چه ندین
 زانستی مودیرن به لای خویدا راده کیښت؛ له کاتیکدا
 که خود و مهتریالی چوارده و رده که ی به ته و او ه تی
 له یه ک جودابن، که واته رییتیده چیټ کاری مه عریفی
 راسته قینه به دیبیه نین. واته خود، که بوونه و هریکی
 بیرکهره وه و تویرره وه یه و هه میښه ده خوازیټ شت
 بزانیټ، ده توانیت مه عریفه یه ک هله چنیټ که
 سه رچاوه که ی له شتی مادی دیاریکراوه وه هاتیټ و
 به و جوړه ش بیکاته هه قیقته تیکی سوو دبه خش و
 متمانه پیکراو. فله سه فه ی دیکارت، به بیټه وه ی
 به ته و او ه تی مه به سستیو و بیټ، په رده ی له سه ر شته

تابه ته به پځه ی په رتووک

پرنهینیه کانی جیهان هه لمالی و له و کاته شه وه
 جیهان به ته و او ه تی بوته بابته تیکی به رده ست (بو
 هه موو که سیک، نه ک ته نه ا بو نه و که سانه ی که
 به تاییه تی به دوا ی زانیندا ده گه ریټ). نه و
 نهینیه نه ی، که بوونه ته نهین، ئامازه بو
 شتی کده کهن که هیشتام هه ر نادیارن و شایانی
 دو زینه وهن، جیگه ی سه رسورمانیښه (که
 تائیستاکه ش) ده گه ریټه وه سه ر نه و دوو هه قیقته ته ی
 که دیکارت نه یده ویست گومانیان لییکات؛ خودا و
 ئاگایی مروف. بیرمه نده کان (تائیستاکه ش)
 به ته و او ه تی نه یان توانیوه نه م دوو بابته ته
 پروونبکه نه وه.

(دیکارت... ده یوست ته و او ی هه موو که ره سه
 کونه کانی شوینی کاره که لابه ریټ... جیهانی سو فیا،
 لاپه ره، 241، 248، 249*، 263، 266، 270، 277،
 281، 287، 301، 328، 334، 337، 345، 352، 358،
 386، 390، 406)

تایبته به پنگه‌ی پرتووک

بۆشایدا ده‌جولینه‌وه و کاتیکیش به شیوه‌یه‌کی دیاریکراو کۆمه‌ل کۆمه‌ل به‌ریه‌کتر ده‌که‌ون، شته جیاوازه‌کانی جیهان دینه‌ بوون. مرۆفیش له ئه‌تۆم پیکهاتوو، وه دله‌خۆشی مرۆف پشت به هاوسه‌نگی و ئارام‌راگرته‌نی ئه‌تۆمه‌کانی رۆحی ده‌به‌ستیت، لی‌ره‌شه‌وه شتی‌که‌ که له ده‌ستی مرۆفدایه، چونکه لایه‌نی رۆحی مرۆفیک به‌رپرسیاریتی تایبه‌تی ئه‌و مرۆفه‌وه ده‌نه‌خشی‌نیت... ده‌توانین بلیین تاراده‌یه‌کیش سه‌ربه‌ستی، ده‌نا له راستیدا مرۆف له‌ناو یاسا فراوانه‌کانی سروشتدا شوینیکی یه‌کجار چکۆله‌ی هه‌یه .

(ئه‌م‌رۆ باسی دوا‌هه‌مین فه‌یله‌سوفی گه‌وره‌ی سروشتی ده‌که‌ین. ناوی دیمۆکریته‌س بوو... جیهانی سو‌فیا، لا. 50، 53*، 55، 56، 72، 93، 122، 143، 177، 239، 246، 291، 312، 352، 383، 418)

Diogenes دیوجینی‌س

Democritus دیمۆکریته‌س

دیمۆکریته‌س (نزیکه‌ی 460 تا نزیکه‌ی سا‌لی 370 ی پێش مه‌سیح ژیاوه)، به‌پێی باوه‌ری خۆی، پیاویکی خاوه‌ن ئه‌زموون بووه و شاره‌زاییه‌کی فراوانی سه‌بارته به ژیان هه‌بووه. هه‌روه‌ک خۆی ده‌یگوت سه‌فه‌ری زۆر چه‌نده‌ها شتی جو‌راوجۆری فی‌رکردووم. ده‌گی‌رنه‌وه ده‌لێن پیاویکی دله‌خۆش و به‌زه‌وقبووه و به‌ پێچه‌وانه‌ی "هیراکلیته‌س"ی هاوه‌لیه‌وه بووه که هه‌میشه دله‌نگ و تووند مه‌زاجبووه. له می‌ژووی فه‌لسه‌فه‌دا دیمۆکریته‌س به دوو‌هه‌مین فه‌یله‌سوف داده‌نریت که تیۆری ئه‌تۆمی دارشتبیت (یه‌که‌مین که‌س "لیۆکیپۆس"ی مامۆستای بووه)؛ ئه‌تۆمه‌کان به‌ردی بناغه‌ی هه‌موو گه‌ردوون، وه به‌سه‌ر به‌شی بچکۆله‌تردا دابه‌ش نا‌کرین، به‌لام قه‌باره و شیوه و کیشی جیاواز جیاوازیان هه‌یه. ئه‌تۆمه‌کان له‌ناو

دیوجینیس "نزیکهی 400 تا 325 ی پیش مه‌سیح"ی له‌دایکبووی شاری "سینوپا"، یه‌کیک بوو له‌و فیه‌له‌سوفه یه‌که‌مینانه‌ی که خه‌لکی پیی پیده‌که‌نین. ئەم بیرمه‌نده به‌چهند جوړیکی جیاواز له‌ میژووی فله‌سه‌فه‌دا وه‌سفه‌کریت. فیه‌له‌سوفه‌کان وه‌ک که‌سیکی دوور له‌ ژیان و ته‌نها و جوړه بالنده‌یه‌کی کومیدی له‌ قه‌له‌میان ده‌دا و ده‌یانگوت چاوه‌روانی ئەقل و حیکمه‌تیکی زوړی لیناکریت. به‌لام ره‌نگه‌ دیوجینیس مروفتیکی زیره‌کبووبیت. ئیمه به‌ هیچ جوړیک به‌ دلنیا‌یه‌وه نازانین گهر به‌راستی له‌ به‌رمیلیکدا ژیا‌بیت و که‌سیکی ره‌ق و بی‌داخو‌ازیبووبیت یان نا، به‌لام به‌دلنیا‌یه‌وه ده‌زانین که‌ قوتابخانه‌یه‌کی فله‌سه‌فی ته‌واو "سینیکه‌کان" به‌ناوی ئەوه‌وه ناو نراوه، له‌قه‌بی ئەم "سینیک" بوو، واته "سه‌گ". ئانتیستینیس، که‌ ماموستای ئەم بوو، ئەویش سه‌ر به‌ هه‌مان قوتابخانه‌یه. یه‌کیک له‌ به‌سه‌ره‌اته خو‌شه‌کانی دیوجینیس له‌و کاته‌دا رووده‌دات که‌ ئەلیکسانده‌ری

تایه‌ته به‌ پنگه‌ی په‌رتووک

گه‌وره ده‌چیته میوانی، ئەلیکسانده‌ر خو‌ی به‌ گه‌وره‌تر ده‌زانیت به‌لام به‌ ئەده‌به‌وه لیی ده‌پرسیت؛ هیچ شتیکی ده‌خو‌ازیت بو‌ت جیه‌جیه‌که‌م؟ ئەویش به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌ق و توندوتیژ وه‌لامی ده‌داته‌وه و ده‌لیت "به‌لئ، ده‌خو‌ازم هه‌نگاوێک برۆیته ئەه‌ولاوه، چونکه به‌ری خو‌ره‌که‌ت لیگرتووم."

(به‌ناوبانگترین فیه‌له‌سوفی سینیک، دیوجینیس بوو... جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره 141)

Russell، Bertrand راسل، برتراند

راسل "1872 تا 1970" به‌دریژایی ژیا‌نی (له‌ سالی 1950 دا خه‌لاتی نو‌بلی وه‌رگرت) وه‌ک که‌سیکی به‌رپز ته‌ماشاده‌کرا و له‌ هه‌مان کاتیشدا مایه‌ی مشتومرپیکی زو‌ر بوو. زانای ماتماتیک و فیه‌له‌سووف و نووسه‌ریش بوو، وه‌ خو‌ی وه‌ک ئاشتیخو‌ازیکی تووند‌ره و ره‌خنه‌گریکی کومه‌لگا نیشاندده‌دا. راسل، وه‌ک دیموکراتیکی رادیکال، براده‌ری که‌م بوو؛ وه‌ک

فەیلەسوفیش پەسەند نەدەکرا، چونکە ئیمپیریزمی لۆک و هیومی هاوولاتی نوێکردەو. راسل فەلسەفەکەى خۆى وەک رێبازى "ئەتۆمیزمى لۆژیکى" دەناساند. بەپرۆای ئەو ھەقیقەت شیاوی دابەشبوونە و بچوکتەری توخمەکانیشی شیاوی ناولینانە، بێگومان ئەم کارە پێویستی بە "زمانیکی نمونەیی"یە کە بتوانیت شیوەیەکی تایبەتی ئەبستراکت گەشە پێیکات. راسل ھۆی بەرز ھەلسەنگاندنی خۆی (ھەلبەتە شانەشانی ئاشتێخوارییە مەزنەکەى، ناو بەناویکیش چالاکی گەورەى ھەبوو) دەگەرێتەو ھەبوونی "سێ شیوەى سۆزى بەتین"، کە خۆى دەیگوت ھەمیشە لەگەڵدایوون؛ "خواستنی خۆشەویستی و ھەزکردن بە زانین و ھەستکردن بە ئازارەکانی مەروفايەتی".

(بەتراند راسل کە ئیمپیریستیکی ئەم سەدەییەى خۆمانە، نمونەییەکی گەورەتر دەھێنێتەو... جیھانی سۆفیا، لاپەرە 295)

Rationalism راشیونالیزم
 راشیونالیزم جەخت لەسەر گرنگی ئەو پۆلە دەکات کە ھزر (راشیو؛ ووشەییەکی لاتینییە و رێک مانای ھزر دەبەخشیت) دەیبینیت و متمانەییەکی پراوێری پێیە، وە لەمەش گرنگتر، چاوەڕوانی چەند ئۆمیدیکی گەورە گەورەى لێدەکات. راشیونالیزم بە تایبەتی لە سەدەى پۆشنگەریدا بابوو، وە زیاتر بەپێی زانستیکی ماتماتیکی وورد دەپۆشیت. لە فەلسەفەى دیکارت و سپینۆزا و لایبىزدا وینەى ئەم فەلسەفەییە دەبینین. بێرکردنەوێ راشیونالیزمى نمونەیی بە شیوەییەکی سەرنجراکێش لایەنى بێسنوورى پێو دیاربوو؛ "تەنھا ئەوئەندەى ئەگەر بە پێی پێویست زیرەک بین و توێژینەوێ دورودرێژتر بکەین، ئەوا دەتوانین پەى بە ھەموو شتێک بەرین". ئەمپۆکە ھەرچەندە لە ھەموو باریکەوێ لە ھەموو سەردەمەکانى تر زیاتر دەزانین، بەلام لەگەڵ ئەوئەندە راشیونالیست نابینن .

تایبته به پنگه‌ی پرتووک

وتاره رامیارییه‌کاندا به‌رده‌وام به پله‌ی یه‌که‌م رپیک
 ئه‌و باب‌ه‌تانه تاوتوئ ده‌کرین و باسده‌کرین. هه‌روه‌ک
 ده‌لین رامیاری "ته‌ن‌ها بازرگانی"یه و هیچی تر،
 به‌لام ئه‌گه‌ر ئه‌مه ر‌است بی‌ت، ئه‌وا به ته‌واوه‌تی
 ناتوانین ئه‌و شتانه ببینین که له‌م بازرگانییه‌دا
 ده‌فروشرین. سیاسه‌تمه‌ندان، واته ئه‌و که‌سانه‌ی
 سیاسه‌ت ده‌که‌ن، سه‌رقالی ئه‌وه‌ن قه‌ناعه‌تمان
 پ‌یکه‌ن که به‌رده‌وام له ژیر باری گله‌بیدان و
 ژیانیکی سه‌خت به‌سه‌رده‌به‌ن .

(...سی‌هه‌مین فۆرمی ولاتی باشیش، ئه‌ریستۆتالیس
 ناوی ده‌نی "پۆلیتی" ... جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره 126)

Rawls، John راولس، جۆن

جۆن راولس "له‌دایکبووی سالی 1921"ی فه‌یله‌سوفی
 ئه‌مریکی له لایه‌ن فه‌لسه‌فه‌ی کرداری کانت‌ه‌وه
 کاریگه‌ری له‌سه‌ره. راولس به‌م شیوه‌یه بیروکه‌ی
 "هه‌قانییه‌ت" هه‌لده‌سه‌نگی‌ن‌یت؛ له پ‌یشدا له

(ناواخنی فه‌لسه‌فه‌ی ولاتی پلاتۆن، هه‌روه‌ک
 سه‌رجه‌می هه‌موو کاره فه‌لسه‌فه‌یه‌کانی تری، له ژیر
 ناو‌نیشانی راشیونالیزمدا داده‌ن‌ر‌یت. جیهانی سو‌فیا،
 لاپه‌ره 101)

Politics رامیاری "پۆلیتیک"

زاراوه‌ی "پۆلیتیک" له ووشه‌ی "تا پۆلیتیکا"ی
 یۆنانییه‌وه هاتووه که مانای "ک‌یشه و کاروباری
 ولات" ده‌به‌خش‌یت، وه له بنه‌ره‌تدا مه‌رج‌یک بوو بۆ
 هه‌موو زانستی ژیان به‌سه‌ربردن له ناو ولات و
 هاوبه‌شیدا. ئه‌و ژیان‌ه‌ش له پ‌یش هه‌موو شتیکی
 دییه‌وه داده‌نرا و ده‌ش‌بوايه "ژیانیکی باش" بوايه؛
 ژیانیک که له ناواخنیدا له چالاکی و خو‌ن‌یشاندانی
 تاکه‌که‌س زیاتری تی‌دا‌بی‌ت. ئه‌م‌رۆکه واده‌رده‌که‌وی‌ت
 که رامیاری له راده‌به‌ده‌ر خو‌ی له هه‌موو
 هه‌ل‌سه‌نگاندنه ئا‌کار‌یه‌کان و باوه‌کان
 سه‌ربه‌ست‌کرد‌بی‌ت، هه‌رچه‌نده ئ‌ی‌ستاکه‌ش له ناو

پیداویستی تایبته‌ی تاکه‌کس دوری ده‌خاته‌وه، وه هه‌قانییه‌تی تاکه‌کس ئه‌و کاته (دیسانه‌وه) به شتیکی گرنگ ده‌بینیّت که کۆمه‌لگا له بنه‌په‌ته‌وه له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی خۆنه‌ویستی دامه‌زرا‌بیّت. لی‌ره‌شه‌وه هه‌ندیّ ماف ده‌رده‌که‌ون که له هه‌موو داواکارییه‌کی کۆمه‌لگا تی‌ده‌په‌ر‌یّت؛ "هه‌موو مروّقیک مافی هه‌ست برینارنه‌کردنی (حورمه‌ت نه‌شکاندنی) هه‌یه که سه‌رچاوه‌که‌ی ده‌گه‌ر‌یته‌وه بوّ دادوهری و هیچ ویست و مافیکی کۆمه‌لگا بوّ نییه لیّ زه‌وتبکات. که‌واته مروّف له کۆمه‌لگایه‌کی دادپه‌روه‌ردا، به‌هۆی مافی دادوهرییه‌وه، ناب‌یّت بب‌یته باب‌ه‌تیّ که مامه‌له‌ی رامیاریان پی‌وه‌بکریّت، یان بب‌یته باب‌ه‌تیکی هه‌لسه‌نگاندنه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان."

(جوّن راو‌لس یه‌که‌ی که له فه‌یله‌سوفه ئه‌خلاقیه‌کان و کاریگه‌ری مارکسیشی له‌سه‌ر بوو... جیهانی سوّفیا، لاپه‌ره 429)

Rousseau، Jean-Jacques پووسو، جان جاکیوس پووسو "1712 تا 1778" مۆسیقاربوو، به‌لام دواتر هاته ناو جیهانی فه‌لسه‌فه‌وه. ئه‌م له خیزانیکی هه‌ژاردا له‌دایکبوو و وه‌ک پیشه‌ش وینه‌ی له‌سه‌ر پلیّتی مس چاپ‌ده‌کرد. هه‌ر له ته‌مه‌نی گه‌نجیدا خیرخوازیکی ئافره‌تی بووبه‌تووشه‌وه، پاشان بووه خۆشه‌ویستی‌شی، وه به‌هۆی هاریکارییه‌کانی ئه‌وه‌وه توانی له‌ر‌یگه‌ی خویندنی تایبته‌تییه‌وه قوتابخانه‌ی بالا ته‌واوبکات. دواتر بووه زانییه‌کی به‌ناوبانگ، هه‌لبه‌ته ئه‌میش وه‌ک هه‌موو ئه‌وانه‌ی له‌پ‌ر‌یکدا ناوبانگ ده‌رده‌که‌ن زۆری پی‌ناخۆشبوو ره‌خنه‌ی لی‌ب‌گیر‌یّت. پی‌شکه‌وتنی له‌ بواری فه‌لسه‌فه‌دا ئه‌و کاته روویدا که "ئه‌کادیمی دیز‌یوّن" پی‌ش‌بر‌ک‌یی‌ه‌کی فیکری به‌م ناو‌نیشانه‌ سازدا؛ "تا چ‌راده‌یه‌ک زانست و هونه‌ری نوّ کۆمه‌کی په‌ره‌سه‌ندنی دابونه‌ریتی

کردوو؟"، ئەمیش بەشداریکرد؛ هەرچەندە لە راستیدا تیزەکەى ئەم بە پێچەوانەى تێروانینە گەشبینەکانى سەردەمەکەىیەو بوو بەلام لەگەڵ ئەوەشدا خەلاتى یەكەمى بەدەست هێنا. پرووسو دەیگوت مەروڤ لە بنچینەى "حالتى سروشتى" باشەى خۆى دورکەوتۆتەو و بۆتە "خۆپەرست"؛ مەروڤ سەلامەتى و "سامانى تاییبەتى" خۆى لە سەرو ئاسوودەى کۆمەلگاوە دادەنێت و ئەمەش وەك جۆرە سەربەستییەكى تاکەكەس دەبینێت. پرووسو لەگەڵ بردنەوێى خەلاتى ئەكادیمى دیزییۆندا لەماوێى شەوو رۆژێكدا ناوبانگى دەرکرد. لەو كاتەوێى گەورەترین سەردەمى بەرھەم بەخشینی دەستیپێكرد، چەندین كتیبی نووسى و وەك كەسایەتییەكى دیار بوو مایەى سەرنجى جەماوەر. پرووسو فەیلەسوفى كۆمەلگا بەردەوام لەسەر بیروپراوە گەتەتییەكەى نەمایەو؛ لە كاتیكدا گەشتن بەو "حالتە سروشتییە" سەختە، كەواتە دەبێت خەلكى جۆرە ژيانىكى هاوبەشى بەپێنەدى، واتە لە

تاییبەتە بە پێگەى پەرتووك

پێگەى پەسەندكردنى جۆرە "پەیمان نامەىكەى كۆمەلایەتى" یەو مەروڤ دەتوانێت بگاتە ویستىكى هاوبەش كە ئاسوودەى كۆمەلگاكەى بەپێنێتە دى. پرووسو تەنها لە بواری فەلسەفەدا شایانى مشتومڕ نەبوو، بەلكو وەك مامۆستایەكى پەروەردەش هەر هەمان شت بوو؛ لە پۆمانى "ئیمیل"دا سەبارەت بە پەروەردەكردنى منداڵ جەخت لەسەر لایەنى خۆشەویستى و خزمەتكدردنى منداڵ دەكات، راستە پۆمانەكەى ژمارەىكەى زۆرى لیفرۆشرا، بەلام بە بەراوردكردنى لەگەڵ خۆیدا وەك باوكێك تەواو نەگونجوابوو؛ پرووسو هەر پێنج منداڵەكەى خۆى هەر لە دواى لەدايكبوونیانەو پەوانەى خانەى منداڵانكرد. پرووسو لە دواھەمین سالى ژيانیدا تووشى پارانوئابوو (پارانویا؛ نەخۆشیەكە كە كەسەكە هەستدەكات خەلكانىك بەمەبەستى ئازاردانى بەدویەو و لە پاشەمڵە قسەى بۆ هەڵدەبەستن و هتد. و). بە برپاوى ئەو برادەرەكانى خیانەتیان لێدەکرد، وە پێیوابوو ئەو كەسانەى

www.pertwk.com

پشتگیرانده کرد، دهیانفرۆشت؛ ئەو دهیگوت
دوژمنه کان له هه‌موو شوینیکدا گوێیان هه‌لخستوو.
دواتریش "بیرمه‌نده هه‌ره به‌ناوبانگه‌که‌ی ئەوروپا"،
هه‌روه‌ک ناوه‌ندی راگه‌یانده‌کانی ئەو کاته ناویان
نابوو، وه‌ک پیاویکی توورپه و دلپه‌نجاو مرد. پرووسو
له یه‌کێک له ده‌ستنووسه دواپیه‌کانیدا ئەم چه‌ند
ووشه‌یه‌ی نووسیوو؛ "جگه له هه‌ست بریندارکردن و
درو و خیانه‌ت، چاوه‌پوانی هیچ شتیکی تر نیم له
خه‌لکی. یه‌زدانی نه‌مر، من پشت به‌ تو ده‌به‌ستم"

(...له‌وانه‌یه له یادت بێت که پرووسو زاراوه‌ی
"گه‌رانه‌وه بو سروشتی" هینایه‌ کایه‌وه... جیهانی
سوفیا، لاپه‌ره 284، 334، 368، 372*)

Romance پۆمانسی

سه‌ده‌ی رۆشنگه‌ری پۆشنایی زۆری له‌گه‌ڵ خۆیدا
هینا، به‌لام له ئاستیکدا خه‌لکی هه‌ستیان ده‌کرد
به‌پێی پیاویست رۆشنبوونه‌ته‌وه، لی‌ره‌وه سه‌ره‌تای

تایه‌ته به‌ پێگه‌ی په‌رتوک

سه‌ره‌له‌دانێ سه‌ده‌ی رۆمانسی ده‌ستیپێکرد.
له‌ راستیدا هه‌زی رۆمانسی له‌چه‌ند
به‌رنامه‌سازیه‌کی ئەقلانی زیاتر هیچیتر نه‌بوو؛ بو
نمونه، نه‌ینیه‌کانی خود، شته به‌هاده‌ره‌کانی
جیهان؛ بو وینه لایه‌نی په‌نه‌ان و تاریکی ژیان،
هه‌روه‌ها باسی ئاره‌زووه‌کانی دل و وینه دلگیره‌کانی
سروشتیش ده‌کات که له سه‌ردانیکی به‌زۆره‌ملیی
کلێسه زۆر زیاترمان ده‌رباره‌ی خودا و ئاسمان
پێده‌لێت. جگه له‌مانه‌ش ئەده‌بی رۆمانسی، که پێش
فه‌لسه‌فه‌ی رۆمانسی که‌وت، کۆمه‌لی بابته‌ی تریشی
هینایه‌کایه‌وه؛ باسی ژیانیکی هه‌مه‌په‌نگی ده‌کرد،
به‌تایبه‌تیش ژیانێ خه‌لکی ئاسایی، که هه‌تاوه‌کو
ئه‌وکاته وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌کی سروشه‌خش
نه‌ده‌بینران و ته‌نها بنیشته خۆشه‌ی سه‌ر ده‌می
پرووناکبیره‌کان بوون. فه‌لسه‌فه‌ی رۆمانسیش له‌لای
خۆیه‌وه ده‌یویست ئەو ژیانه‌ نوێیه‌ ریکبخت، وه
لی‌ره‌شه‌وه خودی ده‌سه‌لاتداری ئەو سه‌رده‌مه‌ی له
ژێر رژییمیکدا کۆده‌کرده‌وه، ئەمه‌ش شتیکیبوو که نه‌

خود په سەندی ده کرد و نه ژيانه پر له زیندوویه تیه کەشی. نو فالیسی نووسەر بهم شیوه یه خواره وه وهسفی چۆنیه تی به پۆمانسی کردنی بابته کانی ده کرد؛ "کاتی که من مانایه کی بهرز به شته ساکار و بی ناوه پۆکه کان ده به خشم، که سیمایه کی پر نهی نی ده ده مه شته باوه کان، که به هایه کی نه ناسراو به شته ناسراوه کانه وه گریده ده مه وه، که مۆرکی کی بیکۆتایی ده ده مه شته که مخایه نه کان، ئەو کاتانه ده توانم بلیم شته کان ده که مه پۆمانسی..." له کاتی که ئارنیمی نووسه ری هاوه لی به شیوه یه کی ناسک وهسفی ههستی پۆمانسی ده کات و ده لیت؛ "ئه گەر ته نها که ره تیک له ناو هه لپه رکییه که خۆت له یاد کرد بیت، ئە گەر ته نها که ره تیک دیمه نی بالۆنیکت بینیبیت هیواش هیواش وهک خۆر به ئاسماندا به رزده بیت وه و وهک دوا هه مین سلاوی مروف خوی ده نوینی... ئەو که سه ی که جاریک له کاتی خۆر ئاوا بووندا که شتییه کی شه ری بینیبی که له نگر ده گری، له

تایه ته به پنگه ی په رتووک

چه ند ساتیکی پر له ژیان و جولەدا ئەو قەلا ئالتونی و تابلۆ قەشەنگ و چارۆکه ی به له مانه ی بینیبیت که به هیمنی له چوارچیوه ی ئاسمانی ده ریادا نقومده بن، گەر هه موو شته کانی چوارده ورمان ببینن، که واته ده بیت برۆا به بوونی شیوه یه کی به رزتری ژیان بکهین، ده بیت برۆا به هونه ریکی بالاتر بکهین، چونکه له چوارده ورماندایه و هه موو یه کی کمان له پۆژی یه کشه مماندا، له پاش شەش پۆژی کار، پووبه پرووی ده بینه وه و ههستی پیده کهین."

(پۆمانسی... ریگا پر نهینییه که به ره و ناوه وه ده روات... جیهانی سوفا، لاپه ره 364)

Renaissance رینیسانس

رینیسانس جوړه هه ستانه وه یه کی گه وره ده گریته وه و وشه کهش مانای "له دایک بوونه وه" ده به خشی؛

بیرکردنه وهی سەدەکانی کۆن ژیانیکی نوێی
 پێدەبەخشیتهوه، وهک ئاکامیکی ئەم حالەتەش،
 مەروڤ سەرلەنوێ وهک بوونهوهریکی سەربەخۆ
 تەماشادەکریتهوه و چیتەر وهک بوونهوهریک
 دەرناکهوێت که خۆی له ژێر پەشمالی ئەو گوناحەدا
 بشاریتهوه که تا ئەو کاتەش بەسەریدا ڕاکیشرابوو.
 سەدهی پانزە بە سەردەمی هەرە بەناوبانگی
 رینیسانس لەقەڵەم دەدری، ئەو کاتە بوو که
 شاکارە هونەرییە گەورەکان سەریانهەڵدا، وه
 دیارترین ولاتیش که رینیسانسی پێوه دیاربوو
 ئیتالیا و فەرەنسابوو. رینیسانس له کۆتاییەکانی
 سەدهی شانزەدا دیسانهوه هیدی هیدی
 دیارنەمایهوه. لایەنی ژیانەوهی رینیسانسیش،
 بەتایبەتی بەهۆی هۆکاری دەرەکی نالەبارەوه،
 جاریکی تر وهک هەلم وون بووهوه، مەروڤیش
 سەرلەنوێ کهوتەوه ژێر نیگەرانییە باوهکهی خۆی .

تایبەتە بە پێگە ی پەرتووک

(رینیسانس... ئەو پەگەزی خودایی له پێستی
 مەروڤدا... جیهانی سۆفیا، لاپەرە 183، 187، 201*،
 (211)

Zenon زینۆن

زینۆن "نزیکە ی 336 تا 264 ی پێش مەسیح" خەڵکی
 قوبروس بوو و له پراستیدا بازرگان بوو. ئەم
 تارادەییەک بە ریکەوت بوو بە فەیلەسوف؛ له
 سەفەرێکیدا کەشتیەکی دەشکێ و له شاری ئەسینادا
 لەمالی کتیب فروشیک جینشین دەبی، ریک لەو
 کاتەدا کتیب فروشەکه سەرقالی تاوتویکردنی
 کتیبیکی فەلسەفی دەبی. زینۆنیش تەماشای
 کتیبەکهی دەکات و دەستدەکات بە خوێندنەوهی،
 کەمیک دواتر زۆر بەروونی هەستدەکات که
 لەو بەدواوه خوشی دەیهوێت بەدوای هەقیقەتدا
 بگەرێت. پاشتر دەبیته دامەزرێنەری بنچینە ی
 فەلسەفە ی ستۆیکەکان، وه وهک کەسایەتیەکی
 تایبەت ناو دەبرێت؛ جگە لەمانە مەروڤیکی

باریکه‌له‌ی بالابرز بووه و هه‌میشه‌ش جل و به‌رگیکی که‌میک هه‌زارانه‌ی پۆشیوه، له کاتی بیرکردنه‌وه‌ی قوولیشدا سه‌ری لارکردۆته‌وه. هه‌رچه‌نده به‌رامبه‌ره‌کانی زینۆن ئەم خاسیه‌ته ده‌ره‌کیانه‌یان به‌شتیکی سه‌یروسه‌مه‌ره له قه‌له‌م ده‌دا، به‌لام له‌گه‌ل ئەوه‌شدا وه‌ک که‌سیکی زیره‌ک ناوبانگی ده‌رکرد و ژماره‌ی شاگردده‌کانی به‌رده‌وام له زیادبووندا بوون. زینۆن لایه‌نی هزری به‌رزده‌نرخاند؛ "بوونی راسته‌قینه‌ی مروّیی له هزردایه"، وه هه‌ر له‌ویشدا به‌پیی پیویستی ناوه‌وه‌مان هه‌موو شتیک پووده‌دات و پیکدیّت. ئەقل سه‌ربه‌ستیه‌کی تایبه‌ت به‌ خو‌ی هه‌یه، به‌لام له هه‌مان کاتیشدا شته پیویستیه‌کان سنووری بۆ داده‌نیّت؛ "ته‌نها ئەو که‌سه سه‌ربه‌سته که له ناوه‌وه‌یدا سه‌ربه‌سته و ته‌نها ئەو شتانه ده‌کات که ئەقلی پیی ده‌لیّت". ئەقله‌ که به مروّف ده‌لیّت "چ شتیک بکات و .. چ شتیکیش وازلێبه‌یّنیّت". زینۆن ناوی ئەو ده‌نگه هزریه‌ی نابوو "پاکیتی"، وه ده‌یگوت بنچینه‌ی ئاکاری ناوه‌وه‌ی

تایبه‌ته به‌ پنگه‌ی په‌رتووک

مروّف پیکدیّنیّت؛ "ده‌بیّت گه‌ران و دۆزینه‌وه‌ی (پاکیتی) ته‌نها به‌ مه‌به‌ستی گه‌یشتن به‌ پاکیتی بیّت و هه‌یچتر، وه ده‌بیّت چاوه‌پوانی هه‌یچ پاداشتیکیش نه‌بین". زینۆن خو‌ی ژیانیکی دووره په‌ریزی هه‌لبژاردبوو، به‌لام له فه‌لسه‌فه‌که‌یدا باسی پیکه‌وه‌ژیان و هاوبه‌شی ده‌کات؛ ئەو ده‌یگوت ئەرکی سه‌رشانی هه‌موو که‌سیکه که به‌شداری خو‌ی بۆ به‌دییه‌نانی کۆمه‌لگایه‌کی ئاسووده پێشکه‌شبکات؛ "ئیمه به‌ شیوه‌یه‌کی سروشتی وا خولقێنراوین که پیکه‌وه‌بین، که یه‌که‌بگرین، که ولات بنیات بنیین.. مروّفی باش و پاک له ته‌نهایدا ناژی، به‌لکو بۆ ژیانیکی چالاک دروستبووه".

(دامه‌زرینه‌ری ئەم پڕیازەش "زینۆن" بوو، که له ره‌چه‌له‌کدا خه‌لکی قوبروس بوو... جیهانی سوّفیا، لاپه‌ره 141)

Xenophanes زه‌ینۆفانیز

له يهكېك له فەرهنګه گشتیه به ناوبانګه کانی
 سه ده کانی کوندا نووسراوه (زهینوفانیز "نزیکه ی
 570 تا 475 ی پېش مه سیح" له بنه پرتدا فله یله سوف
 نه بووه). ئەمەش شتیکه که ده بیټ دژی بوه ستین،
 چونکه هه موو ئەو زانیاریانه ی سه بارهت به
 زهینوفانیز له بهرده ستدان، وای نیشاندەدن ئەو
 بیرمه ندیک بووه که بیرکردنه وه کانی پېش
 سه رده مه که ی خوی که وتوون و تاراده یه کیش جیګه ی
 سه رسورمانه که بیروپراکانی له بوچوونه
 مۆدیرنه کان ده چیت. ئەو ره خنه ی له و وینه
 خوداییانه ده گرت که مروڤ بو خویانیان
 دروسته کرد و ده یگوت "زور له مرویی ده چن و
 له بهرئه مهش شایانی ئەوه ن پېیان پېبکه نین، وه
 ههروه ها پېیوابوو وینه خوداییه کان وهک مروڤه کان
 جیاوازی. به لام خودا "له و شیوه وینه و له
 مروڤه کانیش مه زنتره" وه "به هیچ شیوه یه که له و
 شتانه ناچیت که شیاوی مردن، چ وهک جهسته و چ
 وهک پوڤحیش". مروڤ ده توانیت زانیاریه کی

تایه ته به پنگه ی په پرتووک

سه بارهت به بوونی خودا هه بیټ، به لام ناتوانیت به
 شیوه یه کی راست و دروست په ی پېبه ریت.
 به شیوه یه کی گشتیش هیچ بواریکی نیه که هانای بو
 به ریت و له و پړیګه یه وه بیناسیت. مروڤ ده بیټ
 ئەزموونه ئاساییه کان و هه قیقه ته کاتیه کان و
 ئەگه ره کان په سه ندبکات. له م باره یه وه زهینوفانیز
 پرسته یه ک داده پریژیت که زور به ئاسانی ده کریت
 وهک تیوریه کی مه عریفه ی ئەمروڤه که دابنریت؛
 "ده شیت به م شیوه یه برپا به شته کان بکه ی؛ وهک
 ئەوه ی شتیکن بن که له هه قیقه ته ده چن!..." ئەمهش
 ته بایه له گه ل ئەو مه زه نه یه دا که ده لیت بیرو
 بوچوونه کان یه ک جاره کی نین و بو هه تاهه تابه
 نامینه وه، به لکو له گه شه یه کی به رده وامدان _
 واته په یوه ستی ئەو پېشکه وتنی مه عریفه یه ن که
 له پړیګه ی تیپه ربوونی کاته وه سه ره له ده دات؛
 "خواکان له سه ره تاوه هه موو شتیکیان بو مروڤ
 ئاشکرا نه کردووه، به لام مروڤ له پړیګه ی گه پانی
 به رده وامیدا وه له گه ل تیپه ربوونی کاتا ده گه نه

زانينیکی ئاشکرای مهزنتر". زهينۆفانيز زۆربهی ژيانی له بهشی یۆنانی خواروی ئیتالیا دا بردهسەر، ژيانیک که پېرپوو له گهړان بهم لهولادا، وهک ئاکامیکی ئەمەش ئاساییه که له تهمهنیکی گهوره دا کۆچی دوايیکرد. دهلێن یهکیک له شیوهکانی نان پهیدا کردنی ئەوه بووه که له ناو ماله دهوله مهندهکاندا وانهی گوتۆتهوه. ئەو تهواو لهو بېروایه دا بوو که مړۆف نابیت وا ههستبکات که بېروا و ووتهکانی راست و دروستن، ئەو بېرۆکهیهشی لهم هۆنراوه جوانه دا دهبرپییوه؛ "هیچ کهسیک ههقیقهتی پراوپر و دلنای لا نییه، وه هیچ کهسیکیش ناتوانیت بهو ههقیقهته بگات/ من باس له خواکان و ههموو شتهکانی تریش دهکهه/ هههچهنده ئەگەر پۆژیک له پۆژان کهسیک دهکهویت و گوزارش له ههقیقهتیکی پراوپربکات، بهلام لهگهڵ ئەوهشدا دهشی زۆر دلنیا نهبییت؛ چونکه ههموو شتیکی له گریمانهکردن پیکهاتوو".

تایهته به پنگه ی پهرتووک

(دهتوانین لهلای زهينۆفانيزی فهيلهسوف، نمونهی یهکهمین رهخنه ببینین که له ئەفسانه گیرا... جیهانی سۆفیا، لاپه ره 37...)

Sartre، Jwan-Paul سارتهر، جان پۆل

سارتهر "1905 تا 1980" مامۆستا و نووسەر و فهيلهسووف بوو. به هاریکای "سیمۆنه دی بیوفوار"ی هاوسهری ژيانی گهشهی به جوړه فهلسهفهیهکی سهربهستیدا که یاساکانی لهسەر بنهمای بوونی تاکهکەس ههڵدهچنی. له بنهپهتدا مړۆف سهربهسته؛ سهربهستی مړۆف بریتییه له توانای "رچهشکینی - تجاوز"ی. مړۆف دهسهلاتی بهسەر خۆی و بارودۆخهکهیدا دهشکیت و دهتوانیت خۆی له سهرویانهوه بدۆزیتهوه، دهتوانیت بارودۆخ بگۆریت و له ههمانکاتیشدا - بهپیی پپووستی خۆی - سەر لهنوئ دیاریبکاتهوه. بهدهر لهمهش مړۆف تهنها وهک کهسیکی تهنیا خۆی نانویینیت، بهلکو وهک بوونهوهریکی کۆمهلایهتیش خۆی دههوزیتهوه. مړۆف

له سهربه ستييه كهيدا ته نيا نيه؛ بهلكو تووشي
 "نيگاي بهرام بهره كهشي" ده بيت. هه رچه نده له
 سه ره تادا واده رده كه ویت له سهربه ستييه كهی
 كه مبه كاته وه، به لام له راستيدا دوو ئه وه نده زيادی
 ده كات؛ نيگاي بهرام بهر، له چهند ساتيكي كه مدا له
 شتيكي خوييه وه ده بيت شتيكي بابه تي و
 ره وانده ده كریت وه بو بهرام بهره كهی، لی ره شه وه
 حاله تيكي ديالكتيكي سه ره له ده دات كه هه ردوولا
 پي ده زانن. سارتهر تاراده يهك ياریده ی
 په سه ندردي فله سه فه ی بوونگه ری "وجودی" دا.
 ئه و خوی هيچ جوړه گرنگيه كي به لايه نی باوی
 شته كان نه ده به خشی و به شيويه كي مه بده ئيش له
 دیده يه كي كراوه وه ته ماشای بوونی مروقی ده كرد
 (له و پروانگه يه وه كه له سهربه ستييدا ده ژي)؛ توانای
 هه لېژاردي مروق ديارده يهك نيه كه ته نها
 جاريك پرووبات، بهلكو پرۆسه يه كي برياردانی
 دورودريژی ژيانه و به رده وام هه موو رۆژيک
 سه ره له ده داته وه. ده كریت په بيردي مروق بهم

تايه ته به پنگه ی په رتووک

حاله ته وهك حوكميكيش ته ماشا بکريت، چونكه
 مروق هه سته كات "هه موو جيهانی به كوډا داوه"؛
 "مروق بهرپرسيا ری جيهان و بوونی تايه تي
 خويه تي". سارتهر خو ش به ختانه بوونی تايه تي خوی
 به شيويه كي نه رم و گونجاو راگرت؛ ده يویرا پرسيا ر
 سه باره ت به لۆژيكي تايه تي خوی بوروژينيت، يان
 له پريکدا فله سه فه ی تايه ت به خوی له ژير ناوی
 كه سيكي دي دا دابنيت؛ نمونه ی ئه م حاله ته له و
 كاته دا ده بينين كه زور به راشكاوی هاته ناو
 ماركسي زمه وه؛ بيگومان ئه و كاره ی هه ندي له
 لايه نگره كانی نيگه رانكرد، به لام به پله ی يه كه م
 ماركسيه تووندره وه كان زياتر پي وه پرسبون، چونكه
 به هيچ جوړيک نه يانده ويست متمانه به سارته ری
 فله سه فه ی سهربه ستي بکه ن. به لام ئه م خاله
 به هيچ جوړيک كاريگه ری له سارته ر نه كرد و جوړه
 جيهان بينيه كي ئاشكرا كرد كه ئه مړو كه هي نده باو
 نيه، هه رچه نده ئيستاكه ش بيرو بوچوونه كانی زور
 له و سيستيمه فيكريه فه وتاوانه باشته كه ماوه يهك

له مه و بهر بهم شیوهیه پاکانه یان بو خویان ده کرد؛
 "مارکسیزم هر زور زور له شه که تبوونه وه دوره،
 بگره هیشتام له هره ته گه نجیدایه... نیستاکه
 خه ریکه گه شه ده کات. مارکسیزم فهلسه فهی سهردهم
 و داهاتوشمانه؛ هیچ شتیک به سهر فهلسه فهی
 مارکسیزمدا زال نابیت، چونکه تائیستاکه هیچ
 شتیکمان نیه که نه وه هلو مهرانه ببه زینیت که
 ده بنه هوئی سهره لدانی..."

(سارتهر ده یگوت "فهلسه فهی بوونگه ری
 (ئیگزیزیتینشیا لیزم)، مروف دوستیه..." جیهانی
 سوفیا، لاپه ره 331، 410، 487، 488، *495)

Spinoza، Baruch سپینوزا، باروخ

ژیانیکی خاموش و گوشه نشینی به سهربرد.
 ههرچه نده له ژیانیدا هستی که سی بریندار نه کرد،

تایه ته به پنگه ی پرتووک

به لام له گهل نه وه شدا هیچ فهیله سوفیکی تر وه کو
 نه سهرزه نش نه کراوه؛ بو نمونه پییان ده گوت "نه وه
 جوله که یه ی پیی خوشه له پاشه مله قسه بکات"،
 "گیانه وه ریکی ترسینه ری پیس"، "نازه لیکی بیانی"،
 "که سیکی سهری شیتولکه و بهد". نه شیوازی ژیانی
 دهره کی هینده ی ده هینا به و جوړه سوکایه تی
 پیبکریت، وه نه بنه پره تی فهلسه فه که شی، به لام له
 راستیدا نه مه ی دواتریان بوو که هه موو شتیکی
 هه لگیرساند. سپینوزا "1632 تا 1677" زوربه ی
 ژیانی له شاری نه مستردامدا برده سهر، نانی
 ژیانیشی له سهر سافکردن و فروشتنی چاوی چاویلکه
 په یدا ده کرد؛ له کوتایشدا به نه خوشی سیل مرد. هر
 له ته مه نی گه نجییه وه له گهل گروپه ئاینیه
 جووه کانداهوته ناته باییه وه. ده یانگوت سپینوزا
 له و پروایه دایه په یماننامه ی کون "پربیت له
 نووسینی دژ به خوئی"، له بهرئه مهش گروپه
 ئاینیه کان هر زوو له په رستگا دهریانکرد،
 لییره شه وه مه یلی گوشه نشینی هینده ی تر زیادبوو.

یه که مین کتییی به ناوی نازناویکه وه بلاوکرده وه و یه کسهر قه ده غه کرا، دیسانه وه به بۆنه ی ئهم کتیبه شه وه هیچ براده ریکی پیدا نه کرد؛ له کتیبه کهیدا بانگه شه بۆ سه ربه ستی بیرکرده وه ده کات، ئهم بابته شه نهک ههر ته نها بهرز ده رخینیت، به لکو به شتیکی "پیویست" یشی داده نیت؛ چونکه ههر ئهم لایه نه یه "که به رده وام ریگه ی مروّف ده گریّت و ناهیلّیت ریّک ئه و شتانه ده ربیرن که بیری لیّده که نه وه". فه لسه فه ی سپینۆزا سه باره ت به برپواکردنیکی پته وه به یه زدان؛ لیّره شه وه هیّنده ی تر سهیره که ئه و هه موو قسه سوکانه یان پیّده گوت. پیّده چیت شیوه ی تیروانینی بۆ وینه ی خودا خه لکانی چوارده وری هیّنده تووره کردبیت؛ چونکه سپینۆزا ده یگوت یه زدان شتیکی گشتی مه زنه که جیهان و هه موو شتیّک و مروّفیشی له خوگرتووه؛ هه موو شتیّک ته نها "شیوازی جیاواز جیاوازی بوون" و له ناو هه مان یه زدانی ته نه ادا. سپینۆزا له م باره یه وه نووسیویه تی؛ "بیرو

تابه ته به پنگه ی په رتووک

بۆچوونی من سه باره ت به خودا و سروشت، ته واو جیاوازتره له دیده ی مه سیحیه کی ئاسایی؛ من خودا وهک سۆنگه ی ناوه کی هه موو شتیّک ده بینم، به لام نهک وهک هویهک که له و شتانه تیّپه ربیّت. من ده لیم هه موو شتیّک له ناو یه زدانایه و له ناو ئه ویشدا ده بزویّن". خوا خو ی له ناو ئافه ریده هه مه چه شنه کانیدا نیشانده دات و هه رگیز خو ی پانه کیّشا وه ته وه دواوه - بیرکردنه وه یه کی سه رنجرپراکیّشه ره، به لام له هه مان کاتدا گرفتی خو شی هه یه؛ یه کیّک له ره خنه گره کانی هاوچه رخی ده یگوت؛ "که واته هه موو بیرکردنه وه بیّمانا و ناشیرینه کانی مروّف، وه هه موو کفره پوچه کانی ئه قلّ و هه موو خه یاله ترسناک و ناپه سه نده کان، ده بیّت جوّره بیرکردنه وه و ویناکردنیکی خوا بیّت و له و ریّگیانه وه به پروونی خویمان نیشان ده دات ... وه ئیمه ش ناچارین و ده بیّت برپای پیّکه یین؟"

www.pertwk.com

(سپینوڙا... خدا قهره قوڙ ناجولینیت... جیهانی
سوڤیا، لاپه ره 241، 248، 250، 263*، 277، 301،
345، 352، 372، 386، 402)

Stalin، Josef ستالین، جوسیف

مهرج نیه دیکتاتور وهک ئازهلکی ناشیرین خوئی
نیشانبدات و لهو پریگهیه وه ترس و سام بخاته دلی
خهلکییه وه، ستالین "1879 تا 1953" له راستیدا
ناوی جیوگاسیفیلی بوو، نمونهیه کی نایابی ئه
جوړه دیکتاتورانهیه؛ ستالین، جینشینی لینین و
سهرۆکی روسیا، وهک پیاویکی دلشاد و پروخوش
خویده نواند، ئیواران گورانی خوشی دلته زینی
دهگوت و هزی له فودگا خواردنه وه بوو، وه له
هندی بونهی تایبه تیشدا، ههروهک هیتلهری
هاوه لی، پیخوشبوو مندالی جوان جوان بخاته
باوهشی و وهک مامیکی میهره بان دهست به پرومته
و قزیاندا بهینیت. ئه وه که سانهش، که له گهلیدا
نده گونجان، به بی ئه وهی به هیچ شیوهیه ک سهری

تایبه ته به پنگه ی پرتووک

خوئی پیاننه وه بنیشینیت، سهره ونگومی دهکردن.
مهزنی هیمنبوونی ستالین له خاله وه سهرچاوهی
گرتبوو؛ ئه وه دهیزانی جیهان چ شتیکی
پیکه وهیده به ستیت و چ شتیکیش پیشیده خات.
ستالین خوئی ته نه وهک باوکیکی خهلکانی
ژیړدهستی نه ده بینی، به لکو خوئی وهک که سیکی
داده نا که به شیوهیه کی خونه ویستانه بیه ویت
پشتگیری له فلهسه فبهکات، ههله به ته فلهسه فه
به لای ئه وه وه به پلهی یه که م پیکهاتبوو له
فلهسه فهی مارکسی لینینی. له باره ی گه شه پییدانی
ئه وه فلهسه فهیه شه وه چهند کتیپیکی گرنگی نووسی،
به تایبه تیش له بواری زانستی زماندا. له سالی
1950 دا تویره ره زمانه وانیه یه کانی بازنه که ی ئه وه،
سه باره ت به زمان ناته بابوون و نه یانده زانی سهر
به چ به شیکی کومه لگایه؛ ژیرخانی کومه لگا یان
سهرخانی کومه لگا. ستالینیش دهرباره ی ئه م
بابه ته ی له رورنامه که ی خویدا "پراڤدا (راستی)"
به م شیوهیه نووسی؛ "تایا راسته که زمان سهر به

www.pertwk.com

سەرخانێ کۆمەلگایه؟... نهخێر ئه مه راست نییه..."
دواتریش وهک ده رئه نجامیک نووسی بووی؛ "زمان
له رێگه ی کۆمه لگا جیاوازه کانه وه سه ره له نادات،
به لکو له رێگه ی سه رتا پای میژووی کۆمه لگاوه دیته
بوون."

(له م سه ده یه ی خوشماندا لینی و ستالین و ماو و
چهنده ی تر به شدارێ خویان خسته سه ر
مارکسیزم... جیهانی سۆفیا لاپه ره 419)

Stoicism ستۆیسیزم (ستۆیکه کان)

زینۆن "نزیکه ی سالی 300 ی پێش مه سیح" به
دامه زرینه ری ئه م فه لسه فه یه داده نریت، ناوی
"ستۆیک" له ووشه ی "ستۆیا" ی یۆنانیه وه هاتووه که
مانای "به رده م پایه" ده به خشییت (له راستیدا زینۆن
له به رده می پایه یه کی شاری ئه سینادا شاگرده کانی
کووده کرده وه). ستۆیسیزم له سه رده می یۆنانی کوندا
یه کجار بلا بوو. بۆ ماوه یه کیش له سه رده می

تایه ته به پنگه ی په رتووک

ئیمپراتۆری رۆمانیدا، به هۆی کۆمه کی فه یله سوفی
ناوداری وهک "سینیکا" و "مارکۆس ئاوریلۆیس" وه
بووه فه لسه فه ی سه رده م. ده توانین بلیین فه لسه فه ی
ستۆیکه کان تاراده یه کی زۆر سه ربه ست بوو، وه
شتیکی ئاساییبوو گه ر بیروکه ی ده ره کی تیکه لکیشی
په وتی بیرکردنه وه ی خویان بکه ن و به کاریانبه یین.
خالی هه ره به نه په تی فه لسه فه ی ستۆیسیزم یه زدان و
سروشت به "یهک" داده نییت وه وهک هیزیک
به ده سه لاتێ گه ردوونی ته ماشای ده کات، بیگومان
باس له بیروکه ی رۆحی جیهان و هزری جیهانیش
ده کات. مروف به شیکی ئه وه هیزه پیکده هی نییت؛ مروف
سه ر به وه هیزه یه، هه رچهنده وهک تاکه کهس ته نها
کاریگه ریه کی چکۆله ی له سه ر پیره وی ئه وه جیهانه
مه زنه هه یه که به پپی یاسای پیویستی
سه ره له دات و ده فه وتییت. له گه ل ئه مه شدا
ستۆیکه کان بروایان به جوړیک له جوړه کانی ویستی
سه ربه ست هه یه، وه به م شیوه فیلبازانه یه
داواکارییه که ی خویان داده رشت؛ ژیانیکه ی سه ربه ست

به پيی سروشت! ئاکاری ستویکی پشت به
 مامناوهندیی ده به ستییت و بهو شیوهیهش
 هاوسه نگیهک له نیوان خوپهرستی حه تمی
 تاکه کهس و بهرژه وهندی کومه لگا ده خولقیین.

(ناوی "ستویک" له ووشه "ستویا" ی یونانیه وه
 هاتوو که مانای "بهردهم پایه" ده به خشی...
 جیهانی سؤفیا، لاپه ره 142)

Steffens، Henrik ستیفنس، هیئریک

ئه لمانیه کان په یوه ندیان له گهل ئهم فه یله سوفه
 نه رویجیه دا خوشبوو، به تایبه تیش رۆمانسیه کان.
 هیئریک هه موو رۆمانسیکانی ده ناسی و تییبینی
 له سه ر کتیبه کانیاں ده نووسی، هه ندی جاریش جوړه
 زانییکی سه بارهت به نووسینه کان و
 نووسه ره کانیاں ئاشکراده کرد، که خو یاں به
 ئاگانه بوون لی. هیئریک "1773 تا 1845" وهک
 پرۆفیسۆریک له شاری هاله و بریسلو و بهرلیندا

تایبه ته به پنگه ی په پرتووک

کاریده کرد. له فهلسه فهی تایبهت به خویدا لیكدژی
 نیوان تاکه کهس و جیهانی ده ره وهی دینیته سه ر
 باس وخواس. ره چه له کی مرۆقایه تی به دریژایی
 میژووی گه شه کردنی ئهو لیكدژی ئه زمونکردوه و
 له داهاتووشیدا ناچارانه ده بییت له گهلیدا بژی.
 ده کریت فهلسه فه، وهک بیرکردنه وهیه کی "به ئاگا"،
 ته نها زانست بییت که بتوانییت ته بایی ئهو لیكدژییه
 بخولقیینییت، به لام له گهل ئه وه شدا هه رگیز
 ته باییه کی هاتا هه تایی نابییت.

(هیئریک ستیفنس توێژه ره وهیه کی سروشتی بوو،
 به ره چه له ک نه رویجی بوو... جیهانی سؤفیا، لاپه ره
 374)

سروش

ئه گهر ئاگاییمان ته نها وهک به شی بینراوی
 شاخیکی به فرین بییت، وه به شی هه ره زۆره کهی له
 خواره وه بییت (هه ر وهک تیۆری نائاگاییه کهی فرۆید

باسی دهکات) کهواته دهبیت بهلامانهوه مایه
 سهرسورمان نهبیت کاتیک که بوچوونیک یان
 سروشیکمان بو دیت (ههچهنده وا دهردهکهویت که
 له هیچی نهبووهوه ههلقولابیت)؛ سروشیکی بهم
 شیویه بهزورهملی خوئی دهردهخات، هیچ شتیک
 ناتوانیت ریگهی لیبگریت، وه زوربهی کاتهکانیش
 بوارنادات بهقولی له هوکاری سهرهلدانی
 تیگهین. ئەزمونه فلهسهفیه گرنهکان (تهماشای
 ئاوگوستین و دیکارت و روسو بکه) پهیوهندییهکی
 بهم جوړه سروشانهوه ههیه. نیتشهی فلهلهسوف
 پراوپرتین وهسفی سروشمان بو دهردهخات، ئەو
 دهلیت؛ گویت لیدهبیت، بهدوایدا ناگهپرییت؛
 بهبیئوهی هیچ پرسیاریک لههیچ کهسیک یان
 دهربارهی هیچ شتیک بکهیت، وهریدهگریت؛ ههروهک
 ههورهبروسکه بیروکهیهکی تهواو و پراوپر بهبی
 هیچ دوودلییهک خویت پیدهناسینیت... من ههرگیز
 هیچ جوړه چارهیهکم لهبهردهستدا نهبووه..."

تایهته به پنگهی پهپرتووک

(ئهمهش کاتیک روودهات که "سهرقای" سهر
 نااگاییمان لابردهبیت. ئەمهیه که پیی دهلیین
 سروش"، سوفا... جیهانی سوفا، لاپهړه 473)

سروشت

چهمکی سروشت له بنهپهتدا دوو مانا دهبهخشیت.
 له لایهکهوه بنچینهی بوونی شتیکی دیاریکراو
 نیشاندات (واته له سروشتی شتهکهدا، شتیکی
 تیدایه که تایهته بهو). وه لهلایهکی تریشهوه
 سروشت به مانا فراوانهکی بهکاردیت، واته ههموو
 جیهانی سروشتی که مروفتیش بهشیکه لیی (ههروهک
 گوته دهلیت؛ "سروشت ههموو شتیکه"). له سهرهتادا
 مروفت خوئی به بهشیک له سروشت دادهنا، خوئی به
 ئافهریدهیهک دادهنا له ناو ئەوانی دیدا. پاشان
 مروفت ههستی به جیاوازی (گهر ههیییت) خویکرد؛
 ئاگایی مروفت هاته ناو ناوانهوه و لهم روانگهیهوه
 چهند فلهلهسوفیک (بو نمونه هیگل) له بهرابهری
 سروشتدا داینا، له دواچاریشدا کهلتور هات و وهک

خوړيکي پوون و په تي مرويانه خوۍ نيشاندا و
 هه رچي شتيکيش که په يوه سته به مانه وهۍ
 سروشتي (وهک شتيکي پيويست) تييدا دهرناکه ويټ.
 له لايه کي تر يشه وه مروځ به ته واوه تي خوۍ له
 بنچينهۍ سروشتي دور خستو ته وه؛ له وه ده چيټ له
 سروشتي مروځدا شتيک هه بيټ که ريگه گريټ و
 چيتر نه هيلټ وهک کاتي خوۍ هاوه لي سروشت
 بيټ. به لام له بري ئه وانه ده ميکه مروځ رو لي وهک
 ئه ندازياري سروشتي به خوۍ به خشيوه، ئيمه سود
 له سروشت وهرده گرين، به پي ويستي خو مان
 به کاري دينين، به پي پيوستي به کانمان
 ده چي ميني نه وه، ده يکه ينه شتيکي ده سترکرد،
 فوړميکي تري پي ده به خشين و بير له وه ناکه ينه وه که
 سروشت روژيک له روژان به بي ئيمه توانيويه تي
 بميني ته وه و له دواړو ژيشدا به بي ئيمه هه ر
 ده توانيټ خوۍ بپاريژيټ - به لام پيچه وانهۍ ئه م
 حاله ته روونادات، چونکه مروځ بو ئه وهۍ له ژياندا
 بميني ته وه پيوستي به سروشته. بيگومان فله سه فله

تايه ته به پنگهۍ په پرتووک

له م کورت بينيه دا به ته واوه تي بي تاوان نيه؛
 فله سه فله ش به شيويه که له شيوه کان بوته هوۍ
 ئه وهۍ ريژي مروځ به رامبه ر سروشت وون بيټ، وه
 لي ره شه وه (وهک ئه نجاميک) شيوه په يوه ندييه کي
 مولکداري به رامبه ر سروشت ته شه نه ده کات؛ وهک
 شتيکي ئاسايي و گومان لينه کراو ته ماشاي ئه و
 حاله ته ده که ين که ئيمهۍ پاشاي سهر زه وي
 ده توانين هه موو شتيک که له بهر ده ستدايه بکه ينه
 مولکي خو مان و پيداويستي به کانمان پي دابين بکه ين.
 فله سه فلهۍ مارکسيزم و لينيني زم بيرو کهۍ ئه م
 مولکايه تييهۍ فراوان ترکرد، به لام له راستيدا
 بيرو که که پي شتر له لايه ن ئايد ياليزمي هيگله وه
 گه لاله کرابوو، کاتيک که سروشت وهک قوناغيکي
 به تال و ناخوشي گوړاني فيکر له قه له م ده درا.
 ئه م رو که ش مروځ، زور بهۍ جار به شيويه کهۍ
 پيکه نيناويي يان به جوړه زور له خو کردنيکي
 گومان اوييه وه، هه ولده دات ديسان ه وه "سروشتي
 ناوه وهۍ" خوۍ بدوژي ته وه، ده يه ويټ پهۍ به و هيژه

تابهته به پنگه‌ی په‌رتووک

شتی‌کی ئاساییه که سکیپتیسیزم وهک ریبازیکی
 فله‌سه‌فی به بی هیچ گرفتیک تا ئیستا که
 توانیویه‌تی بمینیت‌ه‌وه. یه‌کیک له گومان‌که‌ره
 به‌ناوبانگه‌کان میکایل مونتاین "1533 تا 1592"
 بوو، ئەو ده‌یگوت؛ "ئەو کاته فی‌ری چونی‌ه‌تی
 ژیانمانده‌کن که ژیان به‌سه‌رچووبیت". به‌سه‌دان
 قوتابی ئه‌ریستوتاليس شیتبون تاوه‌کو گه‌یشتنه
 به‌شی "ژیانی مامناوه‌ندی" یه‌که‌ی سوکرات، که‌چی
 ئەو دواتر هات و گوتی؛ "هه‌موو ژیان قسه‌یه، من
 هه‌تاوه‌کو ئیستا که هیچ که‌سیکم نه‌بینیوه که قسه‌ی
 زۆری نه‌کردبیت و کهم بیده‌نگ بووبیت؛ نیوه‌ی
 ژیانمان به‌قسه‌کردنه‌وه ده‌روات."

(...به‌لام له‌گه‌ل ئەوه‌شدا ئیمه‌ی مرو‌ف ناتوانین
 بگه‌ینه یه‌قینیک، ناتوانین وه‌لامیکي پراوپر و راستی
 نه‌ینی سروشت و گه‌ردوون بدو‌زینه‌وه، ئەم جو‌ره
 روانگه‌یه‌ش له جیهانی فله‌سه‌فه‌دا پیی ده‌گوتریت

کاریگه‌رانه‌ی ناوه‌وه‌ی ببات که پیناسه‌ی بوونی پی
 ده‌لین. به‌لام ئەه‌ی مرو‌ف چیه‌ی ئەگه‌ر چیت‌ره‌توانیت
 یان نه‌خوازیت که بوونه‌وه‌ریکی سروشتی بیت، وه
 هاوکات نیشانه‌ی پرسیار به‌رامبه‌ر "سروشته‌که‌ی
 تری" داده‌نیت، ئەو سروشته‌ی که کومه‌لگا و می‌ژوو و
 که‌لتور ته‌رزی په‌فتاری بو دیاریده‌کن؟

(ئەگه‌ر سو‌فیا له‌و باخچه‌یه‌دا گه‌وره‌بوایه و هیچ
 شتیکی ده‌رباره‌ی سروشت نه‌زانیبایه، ئاخو چو‌ن
 چونی به‌هاری ده‌بینی؟ ... جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره
 38، *123، 496، 503)

Scepticism سکپتیسیزم (گومان‌کردن)

سکپتیسیزم له فله‌سه‌فه‌دا وه‌ک دراویکی جیگیر و
 پته‌و وایه؛ چونکه گومان خاسیه‌تیکی بنه‌ره‌تی
 هه‌موو گومان‌که‌ریکه و له‌راستیدا ده‌توانیت هه‌میشه
 رووبه‌روی هه‌موو شتیکیکی بکاته‌وه، له‌به‌رئه‌وه

"سکپتیسيزم"... جيهانى سؤفيا، لاپه ره 73*، 250،
(503)

Surrealism سورىاليزم

سهر وهه قيقهت خوى به نائاگاييه وه گریده داته وه
(ته ماشای فروید بکه)، لیږه شه وه سورىاليزسته کان
چاوه روانی شتی زیاتر له "نائاگایی" ده کهن و له
"ئاگایی" ش زیاتر متمانه ی پیده کهن. خه ونیش، که
له سهرده می رۆمانتیکدا وهک که ره سه یه کی
مه عریفه به کارده هیڼرا، "دیسانه وه" گرنگی پی
به خشرايه وه. سورىاليزسته کان (بو وینه بیرگسۆن و
بریتۆن و ..هتد) لایه نی "سهر وهه قيقهت"
به رزده نرخینن، وه نؤفالیسی نووسهر و فه یله سوف
ئاماره بو دیاربوونی ئه و لایه نه ده کات؛ ئه و جوړه
دیده یه کی له قه بری سؤفیای خوشه ویستیدا ده بینى،
وه به لایه وه وهک ته وژمی بیرکردنه وه کانی
راسته قینه بوو؛ "ئاسمان تاریک داهات، له سهره تادا

تایه ته به پنگه ی په ړتوک

هه وره تریشقه و دواتر هه ور ئاسمانی گرت، ئه و جا
تۆفان؛ هه ستم به هه موو شتیک ده کرد - ئیواران
ده رۆشتمه لای سؤفیا، له ویډا له راده به ده ر
ئاسووده بووم. چه ند ساتیکی رپوونی خوشحالی؛ هه ر
وهک گهردیك فووم له قه بره که ی کرد و له ناوم برد.
سه دان سه ده وهک چرکه یه ک ده هاته به رچاو.

(سورىاليزم ووشه یه کی فه رپه نسیه و ده کریت
به رامبه ر ووشه ی "سهر وهه قيقهت" دابنریت...
جيهانى سؤفيا، لاپه ره 472)

Socrates سوکرات

سوکرات "470 تا 399 ی پيش مه سیح" فه یله سوفیکی
پرله نه یی بوو، هه ر ئه م هو یه ش بوته مایه ی ئه وه ی
له میژووی فه لسه فه دا وهک که سایه تییه کی چالاک و
سهرزیندوو بمینیتته وه. ئیمه بیر له و که سانه زور
ده که یه وه که زاننیا رییه کی که ممان ده رباره یان
هه یه، وه زورجاریش سهرنجراکی شه رترن له و

که سانهی له چوارچیوهی چند راستیه کدا
 سنووردارکراون. به پلهی یه کهم پلاتون بوو که
 سوکراتی وهک که سیکی میژووی خولقاند، بهو
 شیوهیهش له دواي مردنی ماموستاکه یه وه بهرده وام
 ژيانی پی به خشی. لهو کاته شه وه وینه یه کی
 ناسراوی سوکراتمان بو ماو ته وه؛ سوکرات هاو هلی
 حیکمه ته و وهک که سیکی سهرگه ردان به گوړه پان و
 شه قامه کانی ئه سینادا ده سورپته وه و هیمنی
 ده شکینیت، وا دهرده که ویت که کاری ئه و ته نها
 ئه وهنده یه که خه لکی راکیشیته ناو گفتوگو وه و
 هیچی تر، زوربه ی جاریش به شیوه یه کی ساکار
 ده ست پیده کات و دواتر هی دی هی دی قولده بیته وه.
 ئه م جوړه فلهسه فه هه لپشتنهش له ریگه ی هونه ری
 دواندنه وه (که سهرنجی خه لک به لای بابه ته که دا
 راده کیشت و زور جاریش مشتومره کان جگه له
 بیرو را دهر برینی تایبه تی که سه که، بوچوونی
 خه لکانی تریشی تیکه لده بیت) خو ی له خویدا پاشتر
 بووه هو ی دامه زرانندی قوتا بخانه یه ک. هه رچه نده

تایبه ته به پنگه ی په رتوک

سوور ده یانزانی که مودیلیکی ئاوها له هه موو
 باریکدا پراکتیزه ناکریت، به لام له گه ل ئه وه شدا
 په سه ندیانکرد. ئیستا که با بزانی ن ئیمه چی
 دهر باره ی سوکراتی میژووی ده زانین؟ باوکی سوکرات
 په یکه رتاش بووه و دایکیشی مامان بووه؛ ده کریت
 ئه مه وهک سیمبولیکیش ته ماشا بکریت، چونکه
 سوکرات زورجار له فلهسه فه که یدا به شیوه ی وینه یی
 قسه ده کات و باس له "هونه ری مامانی" ده کات.
 هونه ری مامانی بریتیه له وه ی جوړه زانینیک له
 مروقه وه بهینینه دهر وه که به ئاگا نین لی.
 سوکرات بو ماو یه ک کاری په یکه رتاشی کردو وه.
 دواتر "زانتیپه" ی ناو زراو و به ناو بانگی هی نا، ئه و تا
 بلیت ئافره تیکی شهرانی بوو و هه ر وهک
 سوکراتیش ناشیرین بوو. سوکرات به پیی ئه زموونی
 خو ی له گه ل ئه و ئافره ته دا، به م شیوه یه وه لامی ئه و
 که سانه ی ده دایه وه که ده یانویست ژن بهینن و له و
 باره یه وه داوای ئاموزگاریان لیده کرد؛ "هه رچونیک
 ژن بهینیت، دواتر هه ر په شیمان ده بیته وه!"

هه‌رچه‌نده له‌هه‌مان کاتدا له‌وانه‌یه سوکرات سوپاسی زانتیپه بکات که خستییه سهر رپیگی فه‌لسه‌فی؛ له‌راستیدا ئه‌و بوو که سوکراتی له‌ماله‌وه ده‌رپه‌راند ده‌ره‌وه، به‌و شیوه‌یه‌ش جگه له‌ فه‌یله‌سوفی زیاتر نه‌یده‌توانی ببیته هیچ شتیکی تر. به‌لام پێش ئه‌وه بوو ماوه‌یه‌ک سهر باز بوو؛ به‌شداری شه‌ری "پیلۆپۆنیزیان"ی کردوو و ئازایه‌تییه‌کی زۆری نواندوو؛ به‌پیی گه‌واهی خه‌لکانی تری ئه‌و سهرده‌مه، سوکرات له‌کاتی شه‌ره‌که‌دا چه‌ندین "هه‌لسوکه‌وتی سه‌یری" هه‌بووه و سهرنجی خه‌لکی به‌لای خۆیدا راکیشاوه. دواتر گه‌رایه‌وه ئه‌سینا و بووبه ئه‌ندامی راویژکاری شار، لی‌ره‌وه به‌ره به‌ره دوزمنانی سهریانه‌لدا. خاوه‌ن ده‌سه‌لاته‌کان ده‌یانگوت؛ به‌هره‌ی بۆله‌بۆلکردنی تێدایه. هه‌روه‌ها شیوه‌ی ژیا‌نی سوکراتیشیان به‌دل نه‌بوو؛ ده‌یانبینی که ده‌رپۆشته ده‌ره‌وه و له‌گه‌ل خه‌لکیدا ده‌یفه‌لسه‌فاند، به‌ تایبه‌تیش زیاتر له‌وه ده‌ترسان که بیربۆچوونی زیانبه‌خش به‌یئیته ئاراوه. له‌

تایبه‌ته به‌ پێگه‌ی په‌رتووک

دواجاردا به‌ تاوانی بیخودایی و فریودانی گه‌نجان تاوانباریانکرد. هه‌ندی‌ک له‌و خیرخوازانه‌ی که به‌رده‌وام بر‌وایان به‌ سوکرات هه‌بوو، هه‌ولیانده‌دا قه‌ناعه‌تی پێکه‌ن؛ ده‌کرا شار به‌جیبه‌یلت و به‌و شیوه‌یه‌ش له‌و حوکمه سه‌خته قورتاریت. به‌لام سوکراتی فه‌یله‌سوف که‌له‌ره‌ق بوو، هه‌ستی ده‌کرد هیچ گوناخیکی نه‌کردوو و له‌ دادگادا به‌ره‌نگاری له‌خۆیکرد و وته به‌ناوبانگه‌کانی گوت؛ "هه‌تاوه‌کو ئه‌و کاته‌ی ئه‌توانم هه‌ناسه هه‌لبکیشم، نامه‌وێت ده‌ست له‌ فه‌لسه‌فه کردن هه‌لبگرم، له‌ هه‌مان کاتدا ده‌خوام له‌ شتی‌ک ئاگادارتان بکه‌مه‌وه و بلێم به‌رامبه‌ر هه‌ر که‌سیکتان بوه‌ستم، من هه‌ر کتومت به‌و شیوه‌یه ده‌دویم که راهاتووم..." دواتریش ده‌لێت؛ "نابیت گوی بۆ قسه‌ی سه‌روه‌ره‌کان شل‌بکه‌ین، به‌لکو به‌ پێچه‌وانه‌وه ده‌بیت گوی بۆ گوته‌ی ئه‌و که‌سه شل‌بکه‌ین که ده‌زانیت هه‌ق و ناهه‌ق چیه‌؛ که ئاشنای تاکه‌که‌س و خودی هه‌قیقه‌ته." له‌ کۆتایدا واده‌رکه‌وت که سوکراتی فه‌یله‌سوف

www.pertwk.com

بخوازيٽ ڀاسته وخو چاره نووسي حوڪمداني خوۍ
بنه خشينيٽ؛ واته ده بوايه حوڪم بدرايه. حوڪمي
كوشتني سوكراتيان دهر كرد؛ ژه هره كهۍ خوارده وه و
داواي له هاوه له كاني كرد كه جيبيهيٺن. ده لڙن دوا
ووشه كاني ئه مانه بووه؛ "ئيستاكه كاتي خوځيه تي؛
كاتي ئه وه هاتووه من بمرم و ئيوهش بڙين. جگه له
يهزدان، كه سي تر نازانيٽ كام يه كه مان باشت
ده يگوزه ريٽيٽ."

(له وان هيه سوكرات... به نه يٺيٺرين كه سي هه موو
ميژووي فلهسهفه دابنريٽ... جي هاني سوڦيا، لاپه ره
67، 72، *74، 75، 85، 92، 99، 102، 134، 137،
140، 143، 145، 177، 191، 195، 249، 255، 260،
265، 278، 296، 312، 335، 404، 409، 418، 470،
495، 546)

Cicero، Marius Tullius سيسپرو، ماريوس توليوس

تابه ته به پنگه ي پرتووک

سيسپرو "106 تا 43 ي پيش مه سيح" ي فلهيله سوف و
پياوي به ناوبانگي ولات، ژيانگي نائارامي
به سه ربرد، له و کاته دابوو كه راميايي هه ولي
جولاني ميشكي ددها و فلهسهفهش هه ولي هيمن
کردنه وه ي. سيسپرو ږولي وه زيري ده بيني و ئه ركي
سه ر شاني سه رکوټکردني هه لگه پانه وه ي
"کاتلين" (*ناويکي لاتينيه؛ سیرجیوس کاتليني
ږوماني له سالي 63 ي پيش مه سيحدا له ولات
هه لگه پايه وه و) بوو. سيسپرو تنها له کاتي شهري
ناوخويډا، بو ماوه يه کي که م، پشتگيري لايه نيکي
هه له يکرد، به لام دهرسيکي ميژوويي ليوه وهرگرت،
چونکه "سيزار" سه رکهوت و مان و نه ماني کهوته
به ر په حمه تي ئه و. وهک فلهيله سوفيش، سيسپرو
براده ري يونانيه کانوو، له لاي ئه وان تا راده يه ک
به راشکاوي دهر باره ي ئه و بابه تانه ددها که زياتر
له گه ل بيروپاي خوځيدا ده گونجا؛ ئه و پرسيا ره
بنچينه بيانه ي که به لاي ئه وه وه گرنگوون، بابه تي
مردن و ژيان و هاوريه تي و خو شه ويستي و

نەمربو. بەلای سىسىپرو، فەلسەفە گەشتن بە
 حىكمەتى ژيانە و بەردەوامىش ھەولیدەدا بەو
 حىكمەتە بگات. دەلێن نووسینیکی (كە نەماوە و
 ناوی "ھۆرتنسیوس بوو") کاریگەریەکی گەورەى لە
 سەر ئاوگوستین ھەبوو و خستویەتیە سەر پێگای
 ئەندیشەى قول.

(چەند سەدەییەك پاش ئەو، فەیلەسوفیكى رۆمى
 "سىسىپرو" گوتى سوكرات فەلسەفەى لە ئاسمانەو
 ھینایە سەر زەوى و... جیھانى سۆفیا، لاپەرە 77*،
 142)

Thucydides سیۆسایدیدس

سیۆسایدیدس "450 تا 400 ی پێش مەسیح" تەنها
 میژوو نووس نەبوو، بەلكو بەرپرسیارى ھیزی
 دەریایش بوو، لە کاتى شەرى "پیلۆپونیس"ەکاندا
 لایەنگرى ئەسیناییەکانى گرت و دژى "سپارتا"کان
 جەنگا، بەلام لەو کارەیدا سەرنەکەوت؛ سەرۆکەکەى

تایبەتە بە پێگەى پەرتووک

تاوانى ترسنۆكى دایە پالى، چونکە دەبوايە کۆلۆنى
 "ئامفیپۆلیس" بپاریزیت، بەلام سپارتاکان
 داگیریانکرد و ئەمیش دەستەوستان وەستابوو.
 سیۆکایدیس دوورخرايەو و لیڕەشەو کاتیکی باشی
 کەوتە بەردەست و تەرخانیکرد بۆ نووسین. وەك
 میژوونووسیکیش سیۆسایدیدس بە راستودروستی
 ناسراو. ئەو نە لیكدانەوێ سەروسروشتى و نە
 خەملاندنى بابەتەکانى پێخۆشبوو، وە نەیدەویست
 باسى دەست تیوەردانى خواکان لە رەوپرەوێ
 میژوودا بکات، بەلكو بە پێچەوانەى ھیرۆدیتی
 ھاوێیەو بەتەواوەتى دژى دەرس پێدانبوو و لەبرى
 ئەو سەرگوزەشتەى خوێشى دەھینایەو .

(بەناوبانگترین میژوونووسى یۆنانیش ھیرۆدۆت و
 سیۆسایدیدس بوون... جیھانى سۆفیا، لاپەرە 64)

Seneca سینیکا

هه موو شتيك له فەلسەفەدا دەگونجیٲ، تەنانەت (یان لە راستیدا) رېك ئەو حالەتەش كە دوو بیرو بۆچوونی تەواو لیکدژ بە تەنیشٲ یەكەوه دەبن؛ سینیكا دەیگوت "مروّف شتيكي پيروژه بو مروّف"، ئەم گوتهیه دواتر لە پروانگەیهكي نوپوه و بوو بە "مروّف بەرامبەر بە یەكتری وهك گورگن (هوبیس)"، بەلام هه میشه كە سی فەیلەسوف كۆدەبنهوه بەلایه نی كەمهوه چوار بۆچوونی جیاواز بەرامبەر شتهكان دەخەنەرۆو، وه تەنها پینجهم یان شه شههم بۆچوونیان راسته.

سینیكا "تزیكه ی 4 ی پیش مه سیح تا 65 ی پاش مه سیح" نمونهیهكي تری شیوه ی ژیا نی ئەو فەیلەسوفانه مان نیشاندەدات كە ده چنه ناو بواری پامیارییهوه (تەماشای ماركوّس ئاوریلّیوس بكه)، ههلبهته له زۆربه ی بارهكاندا نابیته مایه ی ئاسووده بیان. ئەم چه ندين پلهوپایه ی ره سمی به رزی هه بوو، وه ماموستای "نیرۆ"ی ئیمپراتۆری رۆمانی بوو؛ ئەمهش خۆی لهخویدا ههتا بلییت

تایبەتە بە پنگە ی پەرتووک

کاریکی سهخت و دژواربوو، وه بهشیویهکی تراجیدیش کوّتایی پیّهات؛ نیروی سته مكار فەرمانی پیگرد خۆی بکوژیٲ، ئەویش ئەنجامی دا (بیگومان ئەگەر ماموستاكه ی فەرمانیكي ئاوهای بدایه به قوتابیهكه ی، ئەوا هینده گوپرایه لی نه ده بوو). سینیكا له بواری فەلسەفەدا لایهنگری ستۆیکهكانبوو. ئەم (كه م تا زۆر) بروای به دهسهلاتی ئەقّل هه بوو، بهلام بهلایهوه گرنگبوو (بو بهرژهوهندی گشتی) كه مروّف بهسەر بیرکردنهوه و هه وهس و ئارهزوهكانیدا زالبیت. سینیكا له رستهیهكي جوانیدا دهلیت؛ "له گوّشهیهكي تاریكیشهوه دهتوانین بهرهو ئاسمان خوّمان ههلبهین."

(سینیكا، كه فەیلەسوفیكي ستۆیكي بوو، چه ند سالیك دواتر گوتی؛ "مروّف شتيكي پيروژه بو مروّف". جیهانی سوّفیا، لاپه ره 143)

سەدەکانی ناوەرپاست

زاراوەی سەدەکانی ناوەرپاست تارپادەییەکی ماوەییەکی زەمەنی دورودریژ دەگرێتەوە؛ لە سەدەیی پێنجەمەو دەریژدەبیتهو تا دەگاتە سەدەیی شانزە. ماوەییەکی دورودریژی ئاواش پێویستی بەدابەشکردن دەبێت، هەر لەبەرئەم ھۆیەش بەم شیوەیە دابەشکراوە؛ سەدەکانی ناوەرپاستی سەرەتا (لە سەدەیی پێنجەمەو تا سەدەیی دەھەم دەگرێتەوە)، سەدەکانی ناوەرپاستی دواتر (لە سەدەیی یانزەو تا ناوەرپاستی سەدەیی سیانزە)، وە سەدەکانی ناوەرپاستی پاشینە (لە ناوەرپاستی سەدەیی سیانزەو تا سەرەتای سەدەیی شانزە). بۆ ماوەییەکی دورودریژ ناوی "سەدەکانی ناوەرپاستی تاریک" یان بەسەر سەدەکانی ناوەرپاستدا سەپاندبوو، بێگومان ئەو ناو لە سەدەیی پۆشنگەریدا سەریھەڵدا و دواتریش بوو بە دەستەواژەیەکی بەردەوام دووبارە دەکرابوو. بەلام ھێدی ھێدی تیگەیشتنیکی جیاواز سەبارەت بە سەدەکانی ناوەرپاست دەرکەوت. ئەمڕۆکە

تایبەتە بە پێگەی پەرتووک

بەدنیایییەو دەزانین کە ھەموو شتیکی سەدەکانی ناوەرپاست لە راستیدا تاریک نەبوو. بۆ نمونە بیروکەیی وەک "خۆشەویستی مەزن" بۆیەکەمین جار لە سەدەکانی ناوەرپاستی دواتر داھینرا، ئەمەش بیروکەییەکی کە تا ئێستاکەش - لەوانەیە ئێستاکە کەمێک ئاگادارتربین - پێوی دەنالیین...

(سەدەکانی ناوەرپاست... برینی کەمییکی پێگاکە مانای ئەو نییە پێگای ھەلەت گرتبێت... جیھانی سوڤیا، لاپەرە 177)

سەدەیی پۆشنگەری

سەدەیی پۆشنگەری سەدەیی 17 و 18 دەگرێتەوە. لەو ماوەیەدا شیوە بیرکردنەوەییەکی تایبەت سەریھەڵدا کە پەییووستبوو بە ئەقڵەو. کانتی فەیلەسوف بەم جوۆری خوارەو وەسفی ناواخی پۆشنبوونەو دەکرد و لەو کاتەشەو وەک پێناسەییەکی کلاسیکی مایەو؛ "پۆشنبوونەو واتە ھاتنە دەرەو لەو

ناکاملییی مړوځ که ځوی بو ځوی خولقاندوویه تی. ناکاملی بهو مانایه ی که مړوځ تهنه ائو کاته ده توانیت ئه قلی به کار بهینیت که که سیکی تر بوی به پړوه ده بات". کاتیک ناکاملی کو تایی پیهات و کاملی سهریه لدا، ئو کاته ئه قل لهو راستیه تیگه یشت که خوگونجاندن له جیهاندا چهنده سهخته ئه گهر "که سیکی تر به پړوهی نه بات"، چونکه ئو کاته چیر هیچ ده سه لاتییک (که له لایه ن خومانه وه ه لبریز در او ه) نامینیتته وه که مړوځ ځوی پیوه ببه ستیتته وه و هه موو توانای په بیردن به ره و پرووی خود ده کریتته وه. ئه مهش له هه مان کاتا هه م سهخته و هه م به به ره کانییه کی مه زنیسه. (سه دهی رۆشن گهری... له شیوهی دهرزی دروستکردنه وه، هه تا شیوهی توپ دارشتن.. جیهانی سؤفیا، لاپه ره 322)

سهر به ستی

تابه ته به پنگه ی په پرتوک

زورجار که مړوځ به ئه ندازه ی پیویست کات و هیمنی هه بیت و غم و په ژاره ی مه زنی بوونی نه بیت، وا هه سنده کات که سهر به ست بیت. واته ئو کاته مړوځ لهو بر وایه شدا یه که خاوه نی ویستیکی سهر به ستیسه (هه رچه نده ئه مه تهنه جوړه بر وایه که و هه مووان خاوه نی نین). به م شیوه یهش سهر به ستی به توانای بنچینه یی مړوځ داده نریت که له ریگه یه وه ده توانیت ده سه لاتی به سهر خویدا بشکیتته وه. ئه م توانای بریار دانهش، که هه ردو و لایه نی جهسته یی و هزریش ده گریته وه، له سهرده می میژووی نویدا بووه به بیروکه یه کی هینده پیویست که به هیچ جوړیک بواری گورانکاری نییه. سهر به ستی ئو کاته ده بیت هوی گرفت که له باز نه ی تاکه کهس دیته دهره وه که داوایده کات، وه ده بیت هه موو کو مه لگا بگریته وه، به لکو له راستیدا ده بیت هه موو ولات و کو مه لی خه لکان بگریته وه. لی ره شه وه سهر به ستی ده بیت به به تیکی مشتومر له سهرکراو، ده بیت ووشه یه ک که به شیوه ی جیاواز

جياواز دهگوتريت، بو نمونه لای خاوه
 دهسه لاتداران شتيکه و لهسهر زاری کهسانی
 چه وساوش تهواو شتيکی تره. پیده چیت له ههموو
 میژووی فلهسه فهدا ئایدیالیزمی ئه لمانی دیارترین
 گه شهی به زاراوهی سهر بهستی دابیت؛ خالی پوخت
 و نایابی ئه م شیوه سهر بهستییه له وهدا
 دهرده که ویت که ناسهر بهستی دهره کی به
 سهر بهستییه کی مه زنی بیرکردنه وهی ناوه کییه وه
 (*خوییه وه) گریده داته وه، لیړه شه وه بواریکی هینده
 فراوان و وردبینین دیته کایه وه که ئاسته مه
 شیوه یه کی گشتیتر بوونی هه بیت. له گهل
 تیپه ربوونی کاتا خه لکی به شیوه یه کی راسته قینه تر
 بیرۆکه ی سهر بهستییان هه لده سه نگاند. ئه مړۆکه ش
 ده بیت هینده بزانی که سهر بهستی بریتی نییه له
 ته نها ووشه یه ک، یان شتيک که پیویسته و
 زورجاریش پیشیلده کریت، به لکو ده بیت نیشانه ی
 پرسپاریشی بخریته به رده م، به تایبه تی کاتیک (بو)
 نمونه له وولاتانه ی که پییان دهگوتريت جیهانی

تایبه ته به پنگه ی په پرتوک

سیه هم یان چواره م) که وهک شتيکی نه سه لمینراو
 ده خریته به رده م خه لکی؛ ئه و خه لکانه ی که ته نها
 مانه وه یان له ژياندا مانایه کی زور فراوانتری هه یه
 وهک له زاراوه یه کی وهک سهر بهستی.

(به لام ته نها ئه و کاته به "سهر بهستی"
 په فتارده که ی که به پیی یاسای مورا
 ده جولیننه وه ... جیهانی سوفا، لاپه ره 358)

Baroque Period سهرده می باروک

به پله ی یه که م، وهک ماوه یه کی میژووی هزر،
 سه ده ی هه فده ده گریته وه. له و سهرده مه دا ههستی
 گشتی ژيانی پوژانه ئه زمونه کانی شه ری سی
 ساله ی پیوه دیار بوو. مردن و ویرانکاری شانه شانی
 هیوای ئامیزکردنه وه بو ژيان ده پویشتن. هه رچی
 دهر باره ی یه زدانیسه ده یانگوت ئیستا که دیسانه وه
 شوینی خوی له خوار (یان له سهر) مروقه وه
 دوزیوه ته وه. دوو پرسته ی لاتینی گرنگ خالی

www.pertwk.com

سهره کی شیوهی ژيانی سهرده می باروکیان نیشانده دا، ناواخنی ئه و دوو پرسته یه ش پارسه نگی نیوان ترس و ئاسوده یی راگرتبوو؛ یه که م پرسته ده یانگوت "له یادت نه چیت که هه ر ده مریت" وه دووه میشیان "چیژ له پوژه که ت ببینه".

(سهرده می بارووک... له هه مان قوماش که خه ونی لیچنراوه... جیهانی سوڤیا، لاپه ره 231)

Shakespeare, William شکسپیر، ویلیهم

ئهم نووسهره به ریتانیه "1564 تا 1616"، هه ر وه ک گوته ی نووسهر، به شداری خو ی خسته سهر فله سه فه؛ چه ندین بیرو پای وورد و زیره کانه ی هیئایه ناو جیهانی فله سه فه وه؛ هه لبه ته به لای خودی فله سه فه وه هیئده سهرنجر اکیش نه بوو، چونکه فله سه فه وه ک "فوړمیکی پرکیشه و به گومان" خو ی ده رده خات و "له چوارچیوه ی هزرده" ماوه ته وه، وه

تایبه ته به پنگه ی په رتووک

هه میشه ش "که میک بیده نگی" پیوه دیاره، به و شیوه یه ش فله سه فه، گه ر له گه ل وهرزه کانی سالد ا بيشوبه یین، له "زستانیکی سه خت و ناخوش" زیاتر هیچی تر نییه. به لام له گه ل ئه مه شدا نابیت ده ست له فله سه فه و بیرکردنه وه هه لگرین، چونکه "هیچ شتیک خو ی له خویدا نه باشه و نه خراپیشه، به لکو شیوه ی تیروانین و بیرکردنه وه کانمان وایان لیده که ن..."

(به لام هه ر له سه ره تاوه کاره کانی شکسپیر پرپوون له وه ی که ده لی ژیان وه ک شانویه ک وایه... جیهانی سوڤیا، لاپه ره 244)

Schiller, Friedrich شیلهر، فریدریک

شیلهر "1759 تا 1805" له راده به ده ر سهرسامی فله سه فه ی کانت بوو، وه پییوابوو بتوانیت باشتی بکات. به تایبه تیش "یاسای موړالی" کانتی به دل

نه‌بوو؛ له روانگه‌ی ئەمه‌وه کانت زیاتر جه‌ختی له‌سه‌ر "ئه‌رک" ده‌کرد و که‌متریش له‌سه‌ر "ویست". به‌بروای ئەم هه‌لسوکه‌وتیکی مۆرالی ده‌بی‌ت له‌سه‌ر بنه‌مای ویست رووبدات؛ به‌و شیوه‌یه‌ش هه‌ستی "ئه‌رک" م‌رو‌فانه‌تر ده‌بی‌ت. یه‌کیک له‌ بیره‌ سه‌رنج پ‌اک‌یشه‌ره‌کانی شیلله‌ر ده‌رباره‌ی "ئاره‌زووی یاری" کردنی م‌رو‌فه؛ "شته‌خۆشه‌کان و شته‌باشه‌کان و شته‌پ‌راو‌پ‌ره‌کان به‌لای م‌رو‌فه‌وه‌ته‌ن‌ها شتیکی گ‌رن‌گن و هیچی‌تر، به‌لام م‌رو‌ف یاری به‌شته‌جوانه‌کان ده‌کات... بۆ ئەوه‌ی به‌کورتی و به‌ته‌واوه‌تی بیلین؛ م‌رو‌ف ته‌ن‌ها ئەو کاته‌یاری ده‌کات که به‌مانای ووشه‌م‌رو‌ف بی‌ت، وه‌ته‌ن‌ها ئەو کاته‌به‌ته‌واوه‌تی م‌رو‌فه‌که‌یاری ده‌کات". پاش ماوه‌یه‌کی که‌م شیلله‌ر به‌وپه‌ری قه‌ناعه‌ته‌وه‌ده‌ستی له‌جیهانی فه‌لسه‌فه‌هه‌ل‌گ‌رت و گه‌پ‌ایه‌وه‌سه‌ر هونه‌ری شیعر، ئەو ده‌ی‌گوت؛ "به‌لایه‌نی که‌مه‌وه‌له‌شتی‌ک د‌ل‌نیام؛ ته‌ن‌ها م‌رو‌فی‌راست شاعیره‌کان، وه‌باشترین فه‌یله‌سوفیش له‌به‌رامبه‌ریاندا وه‌ک کاریکاتۆریک وایه‌".

(شیلله‌ری شاعیری ئەلمانیش گه‌شه‌ی به‌بیرکردنه‌وه‌کانی کانت دا... جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره‌
(369

Schelling, Friedrich Wilhelm شیللینگ،

فریدریک ویلیه‌م

وه‌ک گه‌نجی‌کی بلیمه‌ت به‌چه‌پ‌له‌و ئافه‌رین پ‌یش‌وازی لی‌ده‌ک‌را؛ به‌لام دواتر که‌که‌وته‌ته‌مه‌نه‌وه‌، به‌ره‌نگاری په‌خنه‌یه‌کی تووندو تیژی ناخۆش بووه‌وه‌. شیللینگ "1775 تا 1854" به‌چاوی خۆی هیگ‌لی هاوه‌لی خویندنگای خۆی بینی که‌ناوبانگی ده‌رکرد، ئەگه‌رچی هه‌رگیز مه‌زه‌نه‌ی ئەوه‌ی نه‌ده‌کرد که‌له‌خۆی زیاتر ناوبانگ ده‌ربکات. ئەمه‌ش کاریگه‌ری لی‌کرد و زۆرجار هه‌ستیده‌کرد به‌هه‌له‌لی تی‌ده‌گه‌ن. له‌فه‌لسه‌فه‌که‌یدا می‌ژووی گه‌شه‌کردنی ئەندیشه‌ی وه‌ک گۆپ‌ان‌کاریه‌کی ئاشکرا و پوون ده‌رده‌که‌وی‌ت؛ له‌

تەمەنى گەنجیدا ھەست و خرۆشەکی رۆحانى بە
بیرکردنە وەکانیە وە دیارە، بەلام ئەندیشەى
ساتەکانى تەمەن ھەلچوونى سیمایەکی سەختى
پێوە دیارە.

لە پاش تەواوکردنى خویندەكەى وەك
مامۆستایەكى تاییەتى لە مالاڤدا کاریدەکرد؛ دواتر
لە تەمەنى گەنجیدا لە شارى جینادا بوو
پرۆفیسۆر، لە ویدا بوو كە ئاشنایى لەگەڵ
كەسایەتییە بەناوبانگەكانى رۆمانسى ئەلمانیدا
پەیداكرد. پاشانىش وەك پرۆفیسۆرىك لەشارى
ۆرزبیرگ و میونشن و ئیرلانگدا کاریکرد. لە سالى
1841 دا بانگیانكرد بۆ شارى بەرلین؛ بەتاییەتى بۆ
"ریشەكیشکردنى رەگى ھیگلینىزمى". ئەم كارەش،
ھەرچەندە لە راستیدا پروون نییە كە ھەر
پرووشیدابیت، بەتەواوەتى شكستى ھینا؛ شیللینگ لە
سەرەتادا، بە ھۆى ناوبانگى پێشینەىەو، لەكاتى
وانە گووتنەویدا تەواوى ھۆلەكەى پر دەبوو لە
خەلك، بەلام دواتر گوڤگرانى بەھۆى "وشكییەكى

تاییەتە بە پێگەى پەرتووك

زۆرى بابەتەكەى" و دورودریژى و ئالۆزى
بابەتەكانیەو وەرسدەبوون و لە كاتى وانە
خویندەویدا نزیکەى نیوہى ھۆلەكەى بەتالبوو. لە
سالى 1846 دا وەك ئەكادیمیەك وازى لە
وانەگوتنەو ھینا و لەو بەدواوە تەنھا وەك
مامۆستایەكى تاییەتى وانەى دەگوتهو.

شیللینگ لە ئایدیالیزمى ئەلمانیدا رۆلى
فەیلەسوفیكى سروشتى دەبینى، بێگومان
ھەستیدەكرد ئەو رۆلە جوړە كەمنرخاندنیکى
تیداوو، بەلام لەگەڵ ئەو شدا جوړە روانگەىەكى
سەربەخۆیى بە سروشت بەخشى كە ھیگل و فیختەى
ھاوہلى نەیانتوانى پێیبەخشن. شیللینگ سروشت و
رۆحى پێكەو ھەگریدا؛ ئەو بەم شیوہىە پرسىارى
دەكرد؛ چۆن چۆنى سروشت و رۆح نەك تەنھا شان
بەشانى یەك بوونیان ھەیە، بەلكو كاریگەرى
لەسەریەك جیدەھیلن و تێكەلى یەكیش دەبن - واتە
بە چ شیوہیەك "رەوہوہى سروشت... لەدەرەوہى
ئیمەدا بوونى ھەیە" و لە ھەمان كاتیشدا

"رڳياهي کي ٻو ناو پڙحمان دڙيوه ته وه". له سهرو
 ٺه وه شه وه شيللينگي ئايديا ليست ره خنه له
 ئايديا ليزميک ده گريټ که بنچينه خي تاوتوي
 ناکات وه ليړه شه وه "ته نها تاراده يه ک" ده بيټه
 "شتيک که شياوي ليکدانه وه بيټ". جگه له مانه ش له
 فله سفه ي سهره تايي شيللينگدا هونه رځليکي
 تاييه تي ده بيني؛ هونه و "هيزي خه يال" پيکه وه
 هيزيکي سيهه مي رځخه ر پيکده هيئن که ده توانيټ
 سروشت و سهره ستي بکاته يه ک. به لام دواتر چيتر
 پستي به و تيروانينه نه ده به ست؛ ٺه نديشه ي قولي
 به گور خسته سهر شيوه هله سله نگانديکي فره لايه ن،
 که سه باره ت به په يوه ندي نيوان هزر و سهره ستي
 بوو. ٺه و، به به راورد کردني له گهل پيشينه کانيدا، به
 گومان يکي زوره وه ته ماشاي ٺه و په يوه ندييه ده کرد؛
 هه قيقه تيک که چيتر يان هيشتام وه ک وي نه يه کي
 ٺه قلې هيچ شيويه کي نه بيټ، کومه له
 بيرکردنه وه کي نه گوتراو له هزردا جيده هيټيټ؛
 که واته ده بيټ هه قيقه ت شتيکي "گشتيتر و گه وره تر"

تايه ته به پيگه ي په رتووک

بيټ له و تيروانينه که هه ولده دات وه سفې بکات.
 هه رچه نده فله سفه ي دواتري شيللينگ به
 شيويه کي داخراو ديته پيشچاو، به لام له گهل
 ٺه وه شدا چه نده ها بيرکردنه وه نائاسايي له
 خوگرتووه - ٻو نمونه کاتيک باسي "خوريه ي
 په بيردن" ده کات، ٺه و کاته ي که سروشت له ناو
 مروځدا چاوي ده کاته وه و ده يه ويټ بليټ سروشت
 بووني هه يه"، سروشت ليړه دايه ."

(شيللينگ "رځي جيهاني" له سروشتدا ده بيني،
 به لام له هه مان کاتي شدا هه مان "رځي جيهاني" له
 ٺاگايي مروځي شدا به ديده کرد... جيهاني سوږيا،
 لاپه ره 373*، 377، 381، 385، 388، 404، 418)

Freud، Sigmund فرويد، سيگموند

فرويدي بنچينه دانهری شيکردنه وه ي دهرووني،
 پزيشک و دهروونناس و فله يله سوف بوو. له سه ره تادا

فرۆيد سهرنج و تيروانينه كانى له جوړه ميتودىكدا
 كوكرده وه كه بو چاك كرده وهى كه سانى نه خوش
 به كار بيهيښت، به لام دواتر دهر كه وت كه بو
 چاره سهر كړدى كه سانى ساغيش ده سته دات.
 نزيكه 79 سال "1856 تا 1939" له شارى قيڼادا
 ژيا و خوى وا هه ستيده كړد كه شارى نيشته جي بوونى
 بيت، به لام دواتر له ده ستي نازيسته كان هه لاهات و
 به ره و له ندهن كوچي كړد. سهر كه وتووي شي كړده وهى
 دهر ونى (كه له گهل تيپه ربوونى كاتدا گه شهى
 پيدراوه) به پلهى يه كه م ده گه رپته وه بو نه وهى كه
 له رپگهى جوړه ليكدانه وه يه كه وه هاريكارى ئاگايى
 مروف ده كات (كه زورجار وا دپته پيشچاو كه
 يه كجار په رشوبلاوه) و ئاگايى مروف ده كاته
 به رپرسيارى هه موو گرفته كان. ده توانين بليين
 ئاگايى له ژوورپكى گه ورهى فيكرى ده چپت كه
 هه موو شتيك له ناويدا نقوومده بيت و ده توپته وه، بو
 نمونه؛ غه ريزه ئالوزه كان، زانياريه
 به كار هاتووه كان، هه ستي پر له دله پراوكى، چه نده ها

تايه ته به پنگه ي پهرتووك

ويست و خواستى هه مه چه شن، پاشمه وهى
 خه ونه كان، هه موو شيوه هه لسوكه وتييك كه ده بنه
 هوى به رپه رچدانه وه كوتوپره كان، وه به تايه تيش
 هه موو نه وه هه له سهر و سهرانهى كه مروف
 به دريژايى ژيانى ده بيته قوربانين. دوزينه وهى
 ئاگايى، كه فرۆيد نه يده توانى مافى دوزينه وهى به
 خوى بيه خشيت (چه نده ها زاناي تر له م بواره دا
 له پيش نه وه وه هه نگاويان ناوه، بو نمونه
 شوپنه اهرى فهيله سوف)، دهر وونى مروفى زياتر
 پروونكرده وه، له وهش زياتر دهر وونى كرده بابيه تييك
 كه له وه و دواوه رپگهى چاره سهر كړدى به شيويه يه كى
 رپكوپييك بو خوش كړد. ليړه دا به شيويه يه كى گشتى
 دهر وون به سهر "به شى ئاگا و به شى پيش ئاگا و
 به شى ئاگا" دابه شده كرپت، نه مهش بنه رپته
 پيكهاتهى پيناسهى خودى تاكه كه س پيكده هيښت.
 له لايه كى تريشه وه فرۆيد ده لپت پيناسهى خود پشت
 به "خود" ده به ستي (كه له غه ريزه و پيداويستيه
 بنه رپته يه كانى مروف پيكهاتووه)، هه روه ها پشت به

www.pertwk.com

"سەرو - خود"ی خاوەن ھێزیش دەبەستێت (لێرەدا مەبەست لە فشاری ھەموو ئەو چاوەڕوانکردن و داواکاریانەیە کە تاکە کەس لەناوەوەیدا خولیاوەتی). لە نیوان ئەو دوو لایەنەدا دەرووندا بەربەرەکانییەکی تووند دەردەکەوێت کە لەسەر کۆمەڵێک یاسا دەچێت بەرپۆ، ئەو یاسایانەش ھەمووکات تاکە کەس لێیان تێناگات، بەلکو لە راستیدا زۆر بەدەگمەن ھەڵدەکەوێت کە پێیان بزانێت. کاتیەک کە کەسیک ھەست بە بێزاریدەکات، ئەو کاتە پێویستی بە دەرووناسیەک دەبێت کە لە پرێگەی شیکارییە و گریمانەکانی بکاتە زانیاریەکی چەسپاو. ھەندێ لە شیکەرە و دەروونپەرەکاندا سەرکەوتوانە دەتوانن بەدوای دیاردە دەروونپەرەکاندا بگەرێن و بیان دۆزنەو، لێرەدا نەخۆشە کە دەخەنە بەر شیکردنە و دەروونپەرەکانی خۆیانە و لێرەشە و دەتوانن بڵێن مۆدیڵی مەعریفی دەروونناسی قول تارادەییە کە سەرکەوتنیکی باشی بەدەستھێناوە؛ زاراوەکانی فرۆید ھەر زوو جیگەیی خۆی لە ناو

تایبەتە بە پێگەیی پەرتووک

زمانی پۆژانەدا کردەو، بەتایبەتیش گەر مەبەست بێت دیاردە دەروونپەرەکان بەشیوەیەکی شیاو و پراوێر تەفسیربکری. بەھەمان شیوە ئاکامی لێکۆڵینەوێکانی تری فرۆیدیش جیگەیی گرنگی خۆیانگرت، بۆ نمونە دۆزینەوێ پەيوەندی نیوان نوکتە و نائاگای (کە تەنانەت خراپترین نوکتەبازیش ھانای بۆ دەبات) ھەرۆک "پرێنسیپی ھەقیقەتی" فرۆیدی بۆبوو و بوو بابەتیکی ئاسایی. بێگومان "پرێنسیپی ھەقیقەتی" فرۆیدی "لەگەڵ ھەموو ئەو کەسانەدا بەکار دەھێنرێت کە نایانەوێت بە ئاسانی دەست لە ھەموو خەونە بێسوودەکانی پۆژانەیان ھەلگرن یان گەرەکیان نیە واز لە بێرۆکە و ئارەزووی بێمانا و بێکردنەو شیتانەکانیان بھێنن. بەشیوەیەکی گشتی شیکردنەوێ خەونی فرۆیدی، کە لە پرێگەیی لێکدانەوێ چەند سیمبولیکی دیاریکراوە و ھەول دەدات ناوخنیکێ شاراوێ ئاشکرا بکات، گرنگی

خوی سەلمانە و کاریگەری لەسەر چەندین بواری زانستی تردا بەجێھێشت.

(لێکۆڵینەوێکانی فرۆیدیش لەسەر نائاگایی، نیشانیدا کە هەلسۆکەوتی مەوۆف زۆرجاران سەرچاوە لە هەندێ ماکی "ئازەلیەو" وەرەگریت... جیهانی سوڤیا، لاپەرە 331، 433*، 458)

Fichte، Johann Gottlieb **فیختە، جوھان گوٹلیب**
فیختە "1762 تا 1814" بە بۆنەی رێکەوتیکەوێ هاتە ناو دونیای فەلسەفەو. کۆری وەستایەکی هەزار بوو، بەلام رێکخراویکی تایبەتی کۆمەکی داراییان کرد و توانی پێبختە ناو قوتابخانەو، دواتریش لە دانیشگایەکدا دەستیکرد بە خویندنی تیۆلۆجی. دەستکورتی و نەهامەتی دارایی بەدریژایی ژیاڵی بەدواوەی بوو. هەروەک زۆرینەیی هاوێلەکانی ناچاربوو وەک مامۆستایەکی تایبەتی لە مالاندا کاربکات و کەمێک پارە پەیدا بکات.

تایبەتە بە پێگەیی پەرتووک

پۆرتیکیان یەکیک لە قوتابییەکانی دەییەوێت چەند زانیارییەکی دەربارەیی فەلسەفەیی کانت بزانیت. لێرەوێ فیختە، کە تا ئێوە کاتە هیچ شتیکی تایبەتی دەربارەیی فەلسەفە نەدەزانی، دەکەوێتە ناو جیهانی فەلسەفەو و دەستوبرد دەستدەکات بە خویندنی فەلسەفە. شەو پۆرت بێوچان فەلسەفەیی کانت دەخوینیتەو و هەر لەسەرەتاوێ بەشیوێیەکی پراوێر لە بنچینەوێ راقەیدەکات. دواتریش ئێوە هاتنە رێکەوتەیی بۆ ناو دونیای فەلسەفە، بە ئێنجامیکی باش و گونجاوی گەیانە؛ فیختە، کە لەو کاتەدا پەییوێندی بە کانتی میهرەبانەوێ گرتبوو، داوای یارمەتی لێدەکات کە دەزگایەکی چاپ و پەخشی بۆ بدۆزیتەو و یەکەمین کتیی، کە ناوی "هەولیک بۆ رەخنەگرتن لە هەموو سەوشەکان" بوو، بڵاو بکاتەو. فیختە، کە تا ئێوە کاتە هیچ شتیکی بڵاونەکردبوو، دەبینی کتییەکەیی (لە راستیدا ناوی خوی لەسەر نەنووسیوو!) وەک کتییکی نوویی چاوێروانکراوی کانت تەماشادەکرا (بێگومان بە چاپ

تایبته به پنگه‌ی پرتووک

فیخته "گوتاریکی بو نه‌ته‌وه‌ی ئه‌لمانی" خوینده‌وه، له‌ویدا ره‌خنه‌ی له نه‌بوونی یه‌کیته‌ی خه‌لکی گرت، دواتر له‌باسه‌که‌یدا تیشکی خسته سهر چۆنیته‌ی یه‌کگرتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌ی ئه‌لمانی. ههر له‌به‌ر ئه‌م خاله وهک یه‌کیک له بنچینه‌دانه‌ره‌کانی ناشیونالیزمی ئه‌لمانی داده‌نریته‌ی (و). به‌شیوه‌یه‌کی گشتی فه‌لسه‌فه‌ی فیخته فه‌لسه‌فه‌ی - ئاگاییه، بنچینه‌که‌شی تیکه‌له‌یه‌کی ئایدیالیزمی ئه‌لمانیه. ئه‌م جیگایه‌کی به‌رز ده‌به‌خشیتته "خود" و پراوپر وهک خولقینه‌ریک ده‌یبینی که نه‌ک ته‌نها جله‌وی بیرکردنه‌وه‌کانی می‌شکی مروقی له‌ده‌ستدابیته، به‌لکو به‌خولقینه‌ری ئه‌و پيشنیارانه‌ی جیهانی‌شی داده‌نیته که دواتر له‌ریگه‌ی فیکره‌وه ده‌کرینه‌هه‌قیقه‌ت. خود له‌جوره‌ی دیدیه‌کی ئاوها فیکریه‌وه ده‌بیته به‌پله‌ی یه‌که‌م "خودیکی بیپایان - موته‌لق" بیته، به‌لام له‌گه‌لئه‌وه‌شدا خود شادمان نیه به‌و بیپایانیه، چونکه ده‌بیته ریگا به‌تاکه که‌سیکی دیاریکراوی سه‌ربه‌خوبدات که بیته جیهانه‌وه. له‌م حاله‌ته‌دا

گه‌یاندنی کتیبه‌که به‌پله‌ی یه‌که‌م ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بو ئه‌مه‌کی کانت). ئه‌و کاته ئیمانویل کانت فه‌یله‌سوفیکی به‌ناوبانگبوو، ههر له‌به‌ر ئه‌م هۆیه‌ش پيشوازیه‌کی گه‌وره‌ی لیکراو کتیبه‌که‌ی ده‌نگیکی مه‌زنی دایه‌وه. دواتر کاتیک کانت، که نه‌ک ته‌نها میهره‌بان و دلسۆزبوو به‌لکو خانه‌دانیش بوو، نه‌یینه کتیبه‌که‌ی فیخته‌ی خسته‌روو و ئه‌وجا فیخته به‌ته‌واوه‌تی به‌ناوباگبوو. ئه‌م پیاوه، که به‌شیوه‌یه‌کی لابه‌لا هاته‌ ناو فه‌لسه‌فه‌وه، له‌ماوه‌یه‌کی یه‌که‌جار که‌مدا پله‌وپایه‌ی به‌رزی به‌ده‌سته‌یه‌نا؛ له‌پیشدا له‌شاری جینادا بووه پرۆفیسۆر و دواتریش له‌به‌رلیندا. فیخته له‌و جوړه‌ پیاوانه‌بوو که خوی به‌که‌م نه‌ده‌زانی، ئه‌م حاله‌ته‌شی به‌تایبه‌تی له‌و کاته‌دا بو ده‌رکه‌وت که بیروپراکانی بوونه جیگه‌ی سه‌رنجی خه‌لکی. به‌لام له‌گه‌ل بلاوبوونه‌وه‌ی "گوتاریک بو نه‌ته‌وه‌ی ئه‌لمانی" دا توشی نائومیدیوو، چونکه خه‌لکی وهک بابه‌تیکی بیزارکه‌ر ده‌یانبینی (*له‌ سالی 1808 دا

خود "نا - من" ٲک "دٲنٲته کایه وه". واته؛ ئاگایى بٲپایان له ده ره وهى خویدا شته کان ده خولقٲنٲت (بو وٲنه سروشت، یان تاکه که سٲکى دیاریکراو، یان "من" ٲکى ئٲمٲیرٲست). ئه م ٲرٲوسٲسى هه قٲقه ته، که لٲره دا ده خرٲته ٲروو، به شٲوه یه کى ئاشکرا ده گه ٲٲته وه سه ر یه که مٲن خالى ده ستٲٲکردن. ئه و خوده بٲپایانه ی که ده ئاخرنٲته ناو شته کانه وه، ناو سروشته وه، ناو سه رئه نجامى ئاگایى جیهانه وه، له کو تا یدا ده چٲته وه سه ر هه لسه نگاندنى ("هوش" ی) خود خوٲ. له م خاله شه وه چٲتر باس له بٲپایانى ٲه تى ناکرٲت، به لکو بٲپایانى ه کى "دیاریکراو" دٲته کایه وه که به ده ستى خوٲ هه قٲقه ت تاقیده کاته وه و شٲوه ی خوٲ ده نه خشٲنٲ. فٲخته بنچینه ی بٲرکردنه وه فه لسه فه یه کانى، که خوٲ ٲٲیده گوت "تٲورى زانستى" (له به رئه وه ی ده بوايه بنچینه یه ک بو هه موو زانسته کان دارٲٲٲت)، به چه ندٲن شٲوه ی جٲاواز جٲاواز ده رده ٲرى. هه موو که ره تٲک که بابه تٲکى نوٲى ده هٲنایه کایه وه،

تایه ته به ٲٲگه ی ٲه رتوک

تٲورى زانستٲیه که ی زیاتر و زیاتر ٲروو له ئه بستراک ده کرد و زیاترٲش له زه وى دوورده که وته وه، به لام ئه مه له هه مان کاتٲشدا فره مانایى بٲروٲراکانى ده رده خات. ئه و ناو "سه رده مى زانستى ئه قل" ی له و سه رده مه نابوو که خوٲ تٲٲدا ده ژیا. فٲخته وه ک فه یله سوفٲکى "کردارى" له سه رده مى زانستى ئه قلٲیه که یدا، ده یوٲست "ولا تٲکى داخراوى بازرگانى" دابمه زرٲنٲت. له ناو "ولا تٲکى داخراو" ی به م جوړه دا، ٲٲده چٲت دادٲه روه رٲیه کى مه زنتر (مافى خوٲندن بو هه مووان و هتد..) و جوړه غه مگٲنٲیه کى گه وره تر سه ره له بدات. ئه گه ر ئه مه ٲرووٲبدايه، ئه و کومه لگا یه کمان ده بوو که زیاتر له وه ده چٲت له هولٲکى داخراودا دانرا بٲت، چوارده وره که شى به ٲاسه وان گٲرابطٲ و له سه ر ده رگای چوونه ژووره وه که ی نووسرا بٲت "کومه لگا یه کى داخراو".

www.pertwk.com

(به پيئي فيختهی فەيلەسوف، ڕەچەلەکی سروشت لە چالاکی فيکرەيهەکی بالاي نائاگاوه هاتووہ... جيهانی سؤفيا، لاپەرە 377)

Ficino، Marsilio فيسينۆ، مارسيليو

کورە دکتۆربوو، دواتر خوئی وهک باوکی بووه پزیشک و بو ماوهيهەکی دورودريژ سەرچاوهی ژيانبوو. بەلام لەهەمان کاتيشدا سەرسامی فەلسەفە بوو، بەتایبەتیش لە ئەندیشهکانی پلاتۆن و پلۆتینی قوتابيدا هيزيکی ڕيکخەری خولقينهري دەبینی که لە لایەکهوه دەيويست لە ڕيگەي پەتيکی ڕۆحيهوه خودا و مرؤف پيکهوه گرييدات و لە لایەکی تریشهوه دەيخواست ئاین و کەلتوره جياوازهکان بهيهکهوه ببهستتيتهوه. فيسينۆ "1433 تا 1499" لە ئەکادیمی بۆلوگنادا وانهی دهگوتەوه، دواتریش لە سالی 1473 بههوی توانای تيرپامانی

تایبەتە بە پيگەي پەرتووک

قووليوه بووبه قەشە. فيسينۆ يەکهەمین کەسبوو که تەواوی نووسينهکانی پلاتۆنی وەرگيرايه سەر لاتینی، ئەمەش بووه هوی ئەوهی بەناوبانگ بييت و وهک کەسيکی شارەزا و ليکۆلەرەوه ناسرا. هەر وهک چۆن پلاتۆن بە گرنگيهوه دەپروانيه ئيرؤس، فيسينۆش هەمان ڕۆلي گرنگی بە خوشهويستی دەبهخشی، ئەو دەيگوت؛ تکايه با خوشهويستی لە ناو وردهکاریه هەستيهکانی ژيانی ڕۆژانهدا لەتوپەت نەبييت، چونکه خوشهويستی ڕۆح تەواودهکات و پيکهوه دەچنە لای فريشتهکانی ئاسمان - لەويڊا که چيتر هەموو ئەو شتانهی بە جەستهوه پەيوهستن جارستت ناکەن... لەويڊا که تيرپامانی ئارامی خواييانه ژيانيکی هەتاهەتايی و ئاسووده دەبهخشييت.

(يەکيک لە کەسايەتیه گەورەکانی ڕينيسانس ناوی فيسينۆ بوو... جيهانی سؤفيا لاپەرە 213، *228)

بوونگه ریی فهلسه فهی (ئیکزستیئنشیا لیزم – وجودی)

هەر خودی زاراهه که ناواخنی ئەم فهلسه فهیه مان بۆ ئاشکراده کات؛ زۆرجار ئەم ههقیقه ته پر له مه ته له هه تاهه تاییه که په یوه سته به بوونی مروقه وه ده بیته یه که مین هو ی فهلسه فه هه لپشتن – وه ک ئاشکرایه مروف دوای مه به سته تاییه تی خو ی ده که ویت (تا راده یه ک ده توانین بلین به داخه وه هەر به و شیوه یه ش ده مینیتته وه) وه ئەمه ش ده بیته هو ی سه ره له دانی هه سته کی تاییه تی سه یر که هه میشه سه ره له داته وه. فهلسه فه ی بوونگه ری له جیهانی تاییه تی تاکه که سه وه نزیکه (واته ئەو شیوه تاییه تییه که تاکه که سیک له کاتی ئیستاکه دا بوونی خو ی پی نیشانده دات)، له به ره وه ناتوانیت له باز نه یه کی فراوانتردا (*جگه له تاکه که س خو ی) چالاک بیت. تاکه که س سه رقالی چالاکیه ته سه که کانی تاییه ت به خو ی ده بیت و لی ره شه وه تاراده یه ک وه ک ئەوه وایه که له باز نه یه کی

تایه ته به پنگه ی په رتوک

ناخوشدا بجو لیتته وه. ده توانین بلین له بنه ره تدا کیا گه گۆ باب به گه وره ی فهلسه فه ی بوونگه رییه، به لام ده بیت ئاوگوستینی باب به ی کلێسه شمان له یاد بیت به تاییه تی کاتیک دیتته سه ر شیکردنه وه ی کات، ئەمه ش که ره سه یه کی گرنگه و ده بیت له لای هه موو فه یله سو فیکی بوونگه ری باش ده سته که ویت. له سه ده ی بیسته میشتا به پله ی یه که م جان پۆل سارته ری فه یله سوف و نووسه ر دیتته پێشچاومان، ئەم بوو که دیسانه وه فهلسه فه ی بوونگه ری تا راده یه کی دیار گه شانده وه. فهلسه فه ی بوونگه ری له لای ئەم زیاتر وه ک دیارده یه کی سه رده م خو ی نیشنده دات وه ک له وه ی سه ره تاییه کی نو ی پر له هیوای باب به تی بیرکردنه وه بیت.

(له سه ده ی بیسته مدا "فهلسه فه ی بوونگه ری (ئیکزستیئنشیا لیزم) سه ری هه لدا، که سروشی له کیا گه گۆی دانیما رکیه وه وه رگرت... جیهانی سو فیا، لاپه ره 410*، 487)

تایبته به پنگه‌ی پرتووک

باره‌یه‌وه خستۆته‌پوو. یه‌کیک له‌وانه (مایه‌ی سه‌رسورمانه) هایدیگه‌ری فه‌یله‌سوف بوو، ئه‌و له‌کاتی خۆیدا ئاماژه‌ی بۆ "له‌یادکردنی بوون" و سه‌ره‌ل‌دانى "بیرکردنه‌وه‌ی لاواز و هه‌ژاری" مروّقایه‌تی ده‌کرد و ده‌یگوت؛ می‌شکی مروّف سست و ته‌مبه‌ل بووه و ئیستاکه‌ ته‌نها مه‌ستی سه‌رکه‌وتنه‌ پروکه‌شیه‌کانیه‌تی (که له‌سه‌ر بنه‌مای "بیرکردنه‌وه‌یه‌کی ژماره‌یی (حسابی)" په‌تی هه‌لچنراوه) لیره‌شه‌وه خۆیان له‌یادده‌که‌ن و به‌ئاگانین له‌وه‌ی که چیترا ناتوانن له‌ بازنه‌ی ئه‌و فیکره‌یه‌دا بینه‌ ده‌ره‌وه که پێشتر خۆیان هه‌ولیان بۆ ده‌دا؛ "بیروپرای ته‌کنیکی جیهانی هیدی هیدی که‌م ده‌بیته‌وه و وون ده‌بیته‌... به‌تایبه‌تیش له‌ کاتی‌دا که مه‌ترسیه‌کی مه‌زنتر هه‌ره‌شه‌مان لی ده‌کات ِکتومت له‌م کاته‌دا که هه‌ره‌شه‌ی شه‌ری جیهانی سی‌هه‌م به‌ ئاشکرا دیاره. ئه‌مه‌ جو‌ره‌ بیرکردنه‌وه‌یه‌کی سه‌یره، به‌لام ته‌نها ئه‌و کاته‌ ده‌بیته‌ ئاسایی که به‌ قوولی بروانین..." ئه‌مه‌ مه‌ترسیه‌کی زاله، "چونکه‌ شو‌رشی

فه‌لسه‌فه‌ی ژینگه

فه‌لسه‌فه‌ی ژینگه یان "ژینگه‌سو‌فی" گریدراوی بزوتنه‌وه‌ی ئیکۆلوژی، (*ئیکۆلوژی؛ زانستی‌که له‌ په‌یوه‌ندی نیوان زینده‌وهر و هه‌لومه‌رجه سروشتیه‌کانی چوارده‌وری ده‌کۆلیته‌وه‌و) چونکه‌ ئه‌م فه‌لسه‌فه‌یه له‌سه‌ر بنه‌مای گرفته‌ دژوار و سه‌خته‌کانی ژینگه‌وه ده‌ستپێده‌کات. به‌و شیوه‌یه‌ش فه‌لسه‌فه‌ی ژینگه زیاتر گرنگی به‌ وروژاندنی پرسیاره ئاکاریه‌کان ده‌به‌خشیت و که‌متر بایه‌خ به‌ پلان و بیروکه‌ پاشه‌پۆژه‌یه‌کان ده‌دات. فه‌لسه‌فه به‌ دیژایی میژوو هه‌میشه سه‌رنجی خستۆته سه‌ر په‌یوه‌ندی نیوان سروشت و ئه‌ندیشه، مروّف و چوارده‌وره‌که‌ی، به‌لام تیشکی نه‌خستۆته سه‌ر قه‌یرانه ئیکۆلوژی‌یه‌کان و ده‌بیته ئه‌م‌پۆکه ئی‌مه بیانخه‌ینه به‌رچاو. به‌لام له‌گه‌ل ئه‌مانه‌شدا چه‌ند فه‌یله‌سوفی‌کمان له‌ میژوودا هه‌بووه که ئاگاداری ئه‌م بابه‌ته‌یان کردووین و ئامۆژگاری خۆیان له‌م

www.pertwk.com

تهکنیکی بهشیوهیهک له شیوهکان تارادهیهکی دیاریکراو مروّف بهیهکهوه دهبهستیتهوه، فریویان دهات، نابینایان دهکات، بهو شیوهیهش روژیک دادیت که مروّف تهنه پشت به بیرکردنهوهی ماتماتیکی و ژمارهیی ببهستن و هیچی تر... لییرهشوهه ئهندیشهی قوول و زیرهکانه لهگهّل نهخشهی تهکنیکیدا دهتویتهوه، بهو شیوهیهش سهکرهوتن و بیرتیژی مهزنی تهکنیکی له ناو جوّره "نافیکریهکی" تهواوتهیدا ووندهبیّت.. ئهوجا چی؟ ئهوکاته مروّف نکوّل له گرنگترین خال و بیوینهترین لایهنی خوئی دهکات؛ کتومت ئهو راستیهی که مروّف بوونهوهریکی به ئهندیشهیه. خاله گرنگهکه لییرهدایه؛ دهبیّت بوونی مروّف بپاریزریّت، ئهمهش تهنه ئهوکاته پروودهات که ئهندیشهی مروّف بهشیوهیهکی بهخه بهر بهیلینهوه.

تابهته به پنگهی پهړتووک

(رېیازیکی گرنگی فهلسهفهی سهدهی بیسته، "فهلسهفهی ژینگه" یان "ژینگهسوئی" بوو... جیهانی سوّفیا، لاپهړه 496)

فهلسهفهی شیکارگری

له فهلسهفهی شیکارگریدا، که چندهها بزوتنهوهی فهلسهفی جیاواز جیاوازی سهدهی بیست دهگریتهوه، لایهنی ریالیستی روّلکی گرنگ دهبینیّت. لییرهوه مالئاوایی له پیکهاتهی سیستمی میتافیزیکی سهدهی نوّزده کرا و لهبری ئهوه بایهخ بهو شتانه درا که بهدروستی دهگوترین و دهکریّن. له ریگهی ئهم فهلسهفهیهوه لایهنی بهکارهیّانی راست و پهوانی وته و زاراهکان ههّدهسهنگیّنریّت و له بواری بهکارهیّانی راستهقینهی وتهکان دهکوّلدریتهوه (بیگومان ئهمهش ههمووکات شتیکی ئاسان و دیار نیه). لییرهدا مهبهست لهوهیه که فهلسهفه تا رادهیهک سهرنج دهخاته سهر بابتهه بچکوّلهکان؛ واته چیتر لهگهّل دیده و تیروانینی گهوره گهورهدا

www.pertwk.com

مامه له ناکات و لهبری وان بایه خ به پیناسه ی دیاریکراو و پته و ددات، وه له ریځه ی شیکردنه وه ی وردی زمانه وه (به تایبه تیش زمانی ئاسایی) هه ولده دات به های پیناسه و وته کان دهر بخت و لیړه شه وه سوو دبه خشی و بیسوودیان ده خاته پروو. ئه م جوړه تیروانینه، که ده گه ریته وه بو فله یله سوفی نه مساوی لودفیش فیتخیش تاین (1889 بو 1951)، دواتر یه کجار بلاو بو وه و له چهن دین باره وه گه شه ی پیدرا؛ له لایه کی دیشه وه ههن دی هه ولی تریشمان له م بواره دا هه یه که زیاتر ده چنه پال لوژیکی فورماله وه. ئه م جوړه هه ولانه، که پر ن له ورده کاری، گهر له گهل فله سفی ئاسایی پیشتردا (که ته نها ده یانخواست بیروپراکان دابریژن) به راوردیان بکه یین، به ته واو ه تی سهرنجراکیش دینه پیشچاو.

(بزوتنه وه یه کی تر که پیی ده گوتریت "فله سفه ی شیکارگری" یان ئیمپیریزمه لوژیکیه کان که

تایبه ته به پڼگه ی په پرتووک

په گه که یان ده گه ریته وه سهر هیوم و ئیمپیریزمه به ریتانیه کان... جیهانی سوفیا، لاپه ره (495)

Voltaire قوالتیر

له راستیدا ناوی "فرانکیوس ماریی ئاریوت" بو، به لام ناوی خوی نابوو قوالتیر. ئه م هه م نووسهر و هه م فله یله سوفیش بوو وه له سهر و ئه وه شه وه خاوه نی شاره زایی و ئه زموونیکی گه وه ری ژیان بوو. قوالتیر له ریځه ی نووسینه کانیه وه سهر وه تیکی گه وره ی پیکهینا، وه له ریځه ی فله سفه که شه وه خه لکانی به ده سه لاتی هه راسانده کرد، ئه زموونی مه زنی ژیانیشی هه میشه دهر فته ی هه لړشتنی چهن د گوتاریکی باشی ددا. له سهر و ئه مانه شه وه قوالتیر "1694 تا 1778" نوکته چیه کی به ناوبانگبوو، هه رچه نده ئه م توانایه ی نه ک ته نها که سانی چوارده وره که ی به لکو هاوه له نووسهره کانیشی به دلیان نه بوو؛ بو نمونه له پاش خویندنه وه ی کتیه که ی رووسوی فله یله سوف "سه باره ت به

نايه کسانى له نيوان مروڤدا" ههستى ئەم
 فهيله سوفهى بهم شيويه برينارکرد (بيگومان وتهى
 " گهرانه وه بو سروشت" پرووسى بهناوبانگکرد)؛
 "ههتا ئيستاكه هيج كهسيك هيندهى بهريزان
 ئەوهنده ووزهى مييشكى بهكارنههيناوه بو ئەوهى
 سهرلهنوئ بمانكاتوه به ئازهل. ئەو كهسهى
 كتييهكهتان دهخوينتهوه، پر بهدل ئارهزووى
 گاگولكى دهكات. پيمخوشه هينده بلیم كه من بهش
 به حالى خوم شهست ساليك دهبيت دهستم لهو
 خووه ههلگرتووه، ههر لهبهر ئەم هوپهش به هيج
 جورىك ناتوانم سهرلهنوئ دهست پييكه مهوه..."

قوتير كهسيك بوو لهوانهى كه پيان خوشه خويان
 دهرخن و چيزى لهوه دهبنى به دوردريزى باسى
 نهخوشيه (بيدهچيت ههلبهستراو بووبيت) زورهكانى
 بكات؛ زورجاريش به فيزهوه باسى "خويندنه نيوه
 ناچلهكهى" دهکرد و ناوى خوى نابوو "فهيله سوفىكى
 نهزان". قوتير جيهان بينينيكى گوماناوى ههبوو،
 بهلام لهگهل ئەوهشدا پييوابوو مروڤايهتى

تايهته به پنگهى پهرتوك

تارادهيهك بتوانيت پيشكهوييت. لاينيزى هاوهلى
 لهو بروايه دابوو يهزدان باشتري و نايابترين
 جيهانى ئافهريده كرديت، ئەم تيوريهش بهلاى
 قوتيرهوه پراوپر بي مانا و دوور له ئەقلبوو. وه
 لهبرى ئەوه لهريگهى ئايرونيه بهناوبانگهكهى
 خويهوه داوا له يهزدان دهكات يارمهتى بهرموييت و
 مهبهستى خوى ئاشكراكات، ههر لهم بارهيهوه
 دهليت؛ "ئەم سيستمهى (كه له ههموو لايهنيكهوه
 ههر باشيه)، خولقينهري سروشت وهك پاشايهكى
 مەزن و دلرهق دهناسينييت، پاشايهك كه بهلايهوه
 گرنگ نيه گهر چوار پينج ههزار كهسيك بمريت،
 بهلايهوه ئاساييه گهر مروڤ سهرتاپاي ژيانى له ناو
 فرميسك و نهبوونيدا بهسهربهريت... ئايا يهزدان
 تهنه له يهك شويندايه؟ يان به هيج جورىك له
 هيج شوينيكهوه نزىك نيه؟ يان له يهك كاتدا له
 ههموو شوينيكدايه؟ ئايا سروشتى خوا جهستهبيه
 يان روحيه؟ من له كويوه وهلامى ئەمانه بزانم...
 ئاموزگاريهكى بهسوود دهليت "خوت بناسه"، بهلام

www.pertwk.com

تهنھا خودا ده توانیٔ راست و دروست ئه مه به
ههقیقهت بگهیه نیٔ "...

(لیره دا مه به ستمان له ناوه گه وره کانی وهک
مۆنتیسکو و قۆلتیر و پروسو و چهنده ها و چهنده های
تریشه ... جیهانی سؤفیا، لاپه ره 284، 334*)

Kant، Immanuel کانت، ئیمانویل

کانت "1724 تا 1804" فلهیله سوفیک بوو که له کات
و شوینی خویدا له دایک بوو. ئه مه فلهسه فهی وهک
پیشهیه کی لاوه کی وهرنه گرتبوو، به لکو پیشه ی
سه ره کیبوو (له شاری کۆنیگسبیرگدا پرۆفیسۆر بوو)،
وه زیاتر وادیته پیشچاو که چاوه پروانی نۆبه ی خو
بووبیٔ؛ خوئی ئاماده کردبوو ("ههروهک خوئی ده یگوت؛
ده مه ویٔ کاره کانی خۆم ده ستیییکه م و هیچ
شتیکیش ناتوانیٔ بموه ستینیٔ"). کانت هات و
نایابترین بیروکه ی سه رده مه که ی له ناو
فلهسه فهیه کی ره سه ندا کوکرده وه. له راستیدا

تایه ته به پنگه ی په رتوک

فلهسه فه که ی شتیکی نویبوو، به پله ی یه که میش
مه عریفه یه کی باوه رپی کراوی ده رده بری که به
شیوه یه کی پروو و له ئاستیکی به رزدا بوو. هه موو
ئه مانه شی له ریگه ی هه ول و کۆششیکی یه کجار
گه وره وه به ئه نجام گه یاند. بیگومان کانت
بیرمه ندیک بوو که کاری له سه ر هۆشیاریده کرد و
"به رژه وهندی مرۆفایه تی" له به رچاودابوو، به لام
له گه ئه وه شدا وهک که سیکی خاکی و بیفیز مایه وه،
تهنھا ئه وهنده بوو که نه یده ویست "رۆل و
سوود به خشینی له کارکه ریکی ئاسایی که متربیٔ."
کانت له خیزانیکی پیشه کاری هه ژاردا له دایکبوو
(یانزه مندالیان هه بوو و ئه مه ژماره چواریان بوو).
هه ر له ته مه نی لاویدا له گه ل گرفته کانی بووندا
تیکه لبوو، وه به هۆی به هره مه ندی خوئی و که میک
کۆمه کی ده ره کییه وه توانی له ته مه نی شانزه سالیدا
له زانکۆی کۆنیگسبیرگدا بخوینیٔ؛ له ویدا، جگه له
بابه ته کانی تر، ماتماتیک و سروشتناسی و تیۆلۆژی
و فلهسه فه ی خویند. پاره ی خویندنه که شی، ههروهک

له لایه نه ره سمییه کانه وه باسده کریت، له ریگه یاریکردنی بلیارد و زیره کی خو و وانه وتنه وه په یداده کردوه. دوا به دوا ی مردنی باوکی ناچار بو وهک ماموستایهک له مالاندا کاربکات. کانت له سالی 1755 دا گه رایه وه بو زانکو، نامه ی ماجیستیر هکه ی نووسی و ماوه یه کی که م به دوا یدا نامه ی دکتور اکه شی ته و اوکړد. به له ش و لار پیاوړی کی بچکوله بو، به لام وهک بیرمه ندی کی مه زن ته ماشای ده کړا. کانت مروقی کی ساکار بو و نه یده ویست هینده خو ی نیشاندات. دواتر بوماوه ی چنه د سالی یک به گور کاریکړد؛ وهک ماموستایه کی زانکو ی تایبه ت و تاونا تاو ی کیش فه رمان به ری کتیبخانه بو، هه تا وه کو له سالی 1770 دا له زانکو ی کونیگس بیرگدا وهک پروفیسور ی کی میتافیزیک و لوژیک دامه زرا. له و کاته شه وه ئیتر نائارامییه ئابوریه کانی کو تای ی هات، ئیتر له وه به دوا وه و "به دریژی ژیا نی" سه رنجی خسته سه ر فه لسه فه که وهک ئه رک ی کی سه ره کی ژیا نی ده یینی.

تایبه ته به پنگه ی په پرتووک

کانت پرسیاره فه لسه فییه "هه تا هه تاییه کانی" ئاراسته ی خو یده کړد، ئه و پرسیارانه ش به روا له ت ئاسان دینه به رچاو، به لام له راستیدا هه تا راده یه کی یه کجار زور دژوارن، وه ریگ له بهر ئه و دژوا ییه که به رده وام ده فه لسه فیئر ی. لیړه دا تا راده یه که له وه ده چیت باس له جوړه په رو شیه کی هو شی و رو حانی بکریت، به لام پرسیاره کان له م شیوه یی خواره وهن؛ "ده توانم په ی به چ شتیک به رم؟"، "ده توانم چی بکه م؟"، "چ شتیک شیاوی ئه وه یه ئومیدم بو ی هه بیت؟"، "مرو ف چیه؟" کانت بهر له هه موو شتیک بنه مایه کی مه عریفی دلنیا ی پی به خشین؛ ئیمپیرزم و راشیونالیزم ناته بان له سه ر ئه وه ی چ شتیک گرنگییه کی سه ره کیتری له مه عریفه دا هه یه، ئایا ئاگاییه یان هه قیقه ته؟ کانت توانی به شیوه یه کی زیره کانه ئه و گر زیه ی نیوان ئیمپیریزم و راشیونالیزم شیبکاته وه و ریکیان بخات. ئه و ده یگوت له پروسه ی مه عریفیدا له ریگه ی چنه د بیرو بو چوونیک و تیگه یشتنی کی دیاریکرا وه وه

ههقیقتهت دهبینین، ههر ئهه و ئهه ندیشه و تیگهیشتنانه شه که زانیاریه ههستییه کانمان پیده بهخشن. ئهه و فۆرمه سهرو سروشتییانه (بو نمونه کات و شوین، هو و ئهه نجام) له شتیک پیکهاتوون که بهدهر له ههسته کانمان بوونیان ههیه و لییره شهوه "گشتی و پیویشتیشتن"، بهلام ههر ئهه و فۆرمانهیه که دهبنه هوئی ئهه وهی شته کان ببینین و لییره شهوه دینه مه عریفه مانه وه. واته کاتییک پهی به شتیک دهبهین، له راستیدا شیوه نه خشیکی دیاریکراوی به سهردا دهپۆشین، ههر له بهرئه مه شه که شته کان تهنها بهو جوړه دهرده کهون که ئیمه دهیانبینین و لییان تیده گهین. وهک ئهه وایه که شته کان له ریگهی جوړه چاویلکهیه که وه ببینین که بهدهر له پیکهاتهی سهرو سروشتیه که یان، شیوهی بنه رتهی میژوویشیان بخاته پروو. لییره شهوه تهنها تا رادهیهک رییتیده چیت که له مه عریفهی راسته قینهی بابتهی تیگهین؛ ههرچی سهبارته به "شته کان وهک ئهه وهی که هه" رییتیناچیت، بهلام کاتییک زانسته مامه له

تایهته به پنگهی په پرتوک

له گهه جوړه پرۆسهیهکی شاره زابووندا دهکات که له سهه بنه مای جیهان بینینیکی هاوبه شی مرویی دامه زراوه، تهنها ئهه کاته رییتیده چیت مه عریفهیهکی بابتهی ببینین. ئهه مودیلی مه عریفهیهی کانت له وه دهچیت جیگهی متمانه بیت، به تاییه تیش له بهرئه وهی بواریک بو گریمانهیهک جیدیلت که مروقه پر بیره کان (درهنگ یان زوو) خو یان پیده گهن؛ ئهه ویش ئهه وهیه که ههقیقه تیک ههیه که بوونی په یوه ست نییه به ئیمه وه، بهلام ئیمه ههتا وهکو بتوانین وینهیهکی ئهه ههقیقه ته بو خو مان ده نه خشیین، وینهیهک که بتوانین له گه لیدا بژین و مامه لهی له گه لدا بکهین، به لکو له سهرو ئهه شه وه ده کریت جار نا جاریک به هوئی ئهه وینهیه وه پیشکه وتنیش به ده ست بهینین. هه موو شتیک که له سهرو ئاسوی مه عریفهی راسته قینهی مرویی تیپه رده بیت، تهنها ده بیته بیرکردنه وه و هیچی تر، ههر له بهر ئهه هویشه نه ده بن به بیرکردنه وهیهکی سوو دبه خش وه نه به

ئەندىشەيەكى بىماناش. خوا و پۇخ و جيهان جوړه
"بىرۆكه يەكى به ياساو ده ستورن" و خاليكى گرنګ و
هەميشه يى نيشاندانى زانستان پيكدنن.

"ده توانم چى بكم؟"، كانت به شيوه يەكى پوون و
ئاشكرا وه لامى ئەم پرسىاره ده داته وه و ده لىت؛
ده بىت هزرى كمان هەبىت كه تەنها خو مان نه بينىت،
به لكو به جوړىك هەلسوكه وتمان پييكات كه سوودى
بو خوشگوزە رانى گشتيش هەبىت. بالاترين ياساى
ئەقلانى و شيوه ي هەلسوكه وتى ئاكارى، ئەو
ياسا يەيه كه ناوى نابوو "فەرمانى بى چەندوچون" و
دواتر يەكجار ناوبانگى دەر كرد. له هەندى
وورده كارى ئەم ياسا يەدا ده لىت؛ "ده بىت هەميشه
به شيوه يەك هەلسوكه وت بكهيت، كه له هەمان
كاتدا وابخوازيت ئەو ياسا يەى كه هەلسوكه وتى پى
ده كهيت، ببىته ياسا يەكى گشتى. ده بىت به
شيوه يەك رەفتار بكهيت، وهك ئەوه بىت كه له رپگه ي
ويستته وه بنەماى ياساى رەفتاره كهت ببىته
ياسا يەكى سروشتى. ده بىت هەميشه وهك ئامانجىك

تايه ته به پنگه ي پەرتووك

هەلسوكه وت له گەل خوت و خەلكانى تر دا بكهيت،
نهك وهك پي به ردىك بو ئەوه ي شتىكى تر به ده ست
بهينىت". كرده وه ي باشه و خراپه ي ديارى كراو يش
به جى ده هيل رىت بو تاكه كهس و ده بىت به "ئەركى
سەرشانى" بزانيت و خوى برپار بدارت. فەرمانه بى
چەندوچونه كهى كانت تەنها ياسا يەكى گشتى
ده خاته به رچاو وه رەفتاره جياوازه كانى تاكه
كه سيش ده بىت پەيرە وييكات. كانت هيج جوړه
به هانه يەك قبول ناكات كه بلت له ناچارى دايه
كه تەنها به شيوه يەكى ديارى كراو ده توانم
رەفتار بكم (بىگومان مروف له ژير كاريگه رى
كومە لىك ياسا دايه و هەقيقه تيان بو دارشتووه)، له
باره يه وه كانت ده لىت؛ ئيمه سەربه ستين، چونكه
بوونه وه رىكى ئەقلانين. ئيمه ده توانين خو مان له
سەرو شته كانه وه ببيننه وه و به سەر زوره مليدا
زالبين، ئەمەش شتىكه كه ويژدانى شمان پيمان
ده لىت؛ "ده توانيت، چونكه ناچارىت."

پرسپاریکی دی که دهلیت؛ چ شتیکی شیاوی ئه وهیه
 ئومیدم بوی هه بییت؟ کانت ئه م پرسپاره پروبه پرووی
 ئاین ده کاته وه و لییره دا وای به باش ده زانییت جوړه
 نه فیهس دریزییه ک نیشاندیرییت؛ "ته نه یه ک ئاینی
 (راست و دروست) بوونی هه یه، به لام پیده چیت
 چه نه ها شیوهی برواکردنمان پیی هه بییت".
 له لایه کی تریشه وه ده بییت ئاین "به شیوه یه کی نا
 ئاقلانه" له گه ل هزرده نه که ویتته شه ره وه، چونکه
 "به رگه ی ناگرییت". واته له بنه رته دا کانت باسی
 ئاینیکی ئه قلانی تایبه ت به تاکه که سیکی دیاریکراو
 ده کات. ئاینیک که به به راوردکردنی له گه ل بروای
 ئاینی مه سیحیدا، تاراده یه ک کراوه تره به رامبه ر
 شته جوانه کان و نایابه کان و گه وره کان. بو ئه وهی
 هیوا و دلنه وایی له و ئاینه دا بدو زینه وه، پیویستمان
 به په یه ویکردنی کو مه لی ئه ندیشه ی قول و گه وره
 نییه؛ به لکو به پیچه وانه وه، ته نه بونه یه کی
 بچکوله مان پیویسته؛ "له شه ویکی هیمنی هاویندا،
 که پرشنگی ئه ستیره کان تاریکی شه و ده شکین و

تایبه ته به پنگه ی په رتووک

مانگی تاقانه ش له ئاسو وه خو ی نیشاندات "وه
 ئه و کاته "هی دی هی دی هه سته به رزه کان
 سه ره له ده دن؛ هاوپییه تی، نه مری، بایه خنه دان به
 دونیای مادی"

مرو ف چیه؟ کانت له وه لامی ئه م پرسپاره دا ده چیتته
 سه ر ئه نتر وپو لوزیا. ئه و هه تا بکرایه نه یه ده ویست له
 سنووری داواکاری هزر تیپه رییت، که به پیی ئه و
 ده بویه هه موو لایه نه مروییه کانیش بگریته وه.
 له لایه کی تریشه وه کانتی میهره بان له راستیدا جار
 ناچاریک که میک لایه نی خراپه کاریشی هه لده رشت،
 بو نمونه ده لییت؛ "ده توانین بلین که لله ی مرو ف له
 بنه رته دا له ته پلیکی به تال ده چیت و ته نه ده نگی
 لیوه دییت"، به لام هه ر ئه م مرو فه گه وره یه، که میک
 دواتر ده لییت؛ "پیویست ناکات ببینه مایه ی
 ده رده سه ری و کو سپ بو یه کتری، چونکه جیهان
 هینده گه وره یه که جیگه ی هه موومانی تییدا
 ده بیته وه."

www.pertwk.com

(له دواى هيومه وه، کانتى ئه لمانى دووهه مين رښيارى
گه وره ي فلهسه فى بوو. جيهانى سوڤيا، لاپه ره 250،
284، 330، 333*، 342، 363، 368، 386، 390، 388
(410)

Christina Of Sweden کریستینای سویدی، شازن
کریستینای کچی "گوستاف ئادولف" ی پاشای سویدی
پیی خوشبوو له گه ل پیاواندا تیکه لاو بیټ،
به تاییه تیش پیاوانی زانست و هونه رمنده
به ناوبانگه کان. کریستینا "1632 تا 1654" دیکارتی
فهیله سوفی به ناوبانگی بانگرده کوشکه که یه وه و
وهک بیرمه ندیک و راویژکاریک دایمه زرانده، بیگومان
ئهم کاره شی جیگایه کی چکوله ی له فلهسه فه دا
پیبه خشی. دیکارت پیی خوشبوو به یانیان
دره نگانیک له خه وه ستیت و دهیخواست تا
دهمه و نیوه رو له جیگادا بمینیتته وه، به لام کریستینا
ناچاریکرد به یانیان زوو هه ستیت، ئهمه ش
له لایه که وه به رده وام مه زاجیکی ناخوشی به دیکارت

تایه ته به پنگه ی په رتووک

(ئهو کاته تهمه نی 54 سال بوو) ده به خشی وه
له لایه کی تریشه وه که شی ته رساردی سوید تووشی
هه لامه تیکی سه ختیگرد، دواتر لی پیسکرد و تووشی
نه خوشی هه لئاوسانی سی کرد، پاشانیش هه ر ئهو
نه خوشیه کوشتی. کریستینا تاراده یه ک هزی له
گالته و تانه و ته شه ربوو، وه ده لین له پاش مردنی
دیکارت گوتوویه تی؛ "ماموستا به ناوبانگه که م
په یمانی دامی و گوتی به هاریکاری زانست ده توانم
سه د سال بزیم، که چی په یمانه که ی نه برده سهر."

(له سالی 1649 دا له لایه ن کریستینای شازنی
سویده وه بانگرا... جیهانی سوڤیا، لاپه ره 250)

Copernicus، Nicolaus کوپه رنیکوس، نیکولاوس
ئهو زاراوویه ی که پییده گوتریټ "وه رچه رخانه
کوپرینکی" له ناوی ئهمه وه هاتووه. کوپه رنیکوس

ژیانیکی هیمنی بهسهربرد، له خیزانیکی دهوله‌مەنددا له‌دایک بوو و پووبه‌پووی هیچ جوړه گرفتییکی مادیی نه‌بووه‌وه، هەر له‌به‌ر ئەم هۆیه‌ش به‌بئ هیچ کۆسپ و ته‌گه‌ریه‌ک توانی به‌ته‌واوه‌تی سه‌رقالی خویندنه‌که‌ی بێت؛ له راستیدا خویندنه‌که‌ی فره‌لایه‌ن بوو؛ کۆپه‌رنیکۆس "1473 تا 1543" ماتماتیک و فیزیا و ئەستیره‌ناسی و پزیشکی و زمانه‌ کلاسیکه‌کانی ده‌خویند، دواتریش پله‌ی دکتۆرایان له یاسای کلێسه‌ی کاتۆلیکیدا بپیه‌خشی. له سه‌ره‌تا‌دا ئەندیشه‌ قووله‌کانی هینده به‌لای خۆیه‌وه سه‌یر بوو که به‌ته‌واوه‌تی دوودل‌بوو له بلاو‌کردنه‌وه‌یان. نه‌یده‌ویست "خۆی بکاته مایه‌ی پیکه‌نین"، مرو‌فییکی وریا بوو و نه‌یده‌خواست هه‌روا به ئاسانی له‌گه‌ل کلێسه‌دا نات‌ه‌بابیت، به‌لام له‌گه‌ل‌ئه‌وه‌شدا زوتر له‌کاتی خۆی بریاره‌ گرنگه‌که‌ی دا و ئەندیشه‌ی خۆی دا‌رشت؛ "هه‌موو ئەستیره‌کان به‌شیوه‌یه‌کی بازنه‌یی به‌ده‌وری خۆردا ده‌خولینه‌وه، وه‌ خۆریش له‌ ناوه‌پاستی هه‌موو ئەستیره‌کاندا‌یه،

تایه‌ته به پنگه‌ی په‌رتووک

له‌به‌رئه‌مه‌ش خالی ناوه‌پاستی گه‌ردوون له شوینییکی نزیک به‌ خۆردایه‌". دواتریش ژیانیکیی هیمنی هه‌لبژارد، زیاتر له ئەفسانه ده‌چوو؛ له قه‌لایه‌کدا ده‌ژیا، له‌ویدا بیریده‌کرده‌وه، شتی ده‌ینووسی و تووژینه‌وه‌ی ده‌کرد، ته‌نها که‌سی‌کیش که‌ رپگه‌ی پیده‌دا بچیت بو‌ لای، ئافره‌تیک بوو به‌ ناوی "ئانا شیللینگ" ه‌وه، ئەم کاروباری ناو مالی بو‌ جیه‌جیده‌کرد، به‌لام به‌پیی قسه‌وباسی ئەو سه‌رده‌مه په‌یوه‌ندی ئەم ئافره‌ته به‌ کۆپه‌رنیکۆسه‌وه، ته‌نها له‌ چوارچیه‌ی مال‌به‌ریوه‌بردندا نه‌بووه‌.

(کۆپه‌رنیکۆس ده‌یگوت، خۆر به‌چوارده‌وری زه‌ویدا ناخولیت‌ه‌وه، به‌لکو ته‌واو به‌ پیه‌چه‌وانه‌وه‌یه... جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره 218، *347)

Condorcet، Nicolas کوندۆرسیت، نیکۆلاس

کۆندۆرسیت "1743 تا 1794" ھەم زانای ماتماتیک و ھەم فەیلەسوفیش بوو. ئەم لە ھەموو بابەتییدا، کە شیاوی ئەنجامدانە، برۆای بە پۆلی مەزنی ھزربوو. لیڕەشەو ھەم دەیگوت دەکریت "جۆرە دەستوریکی سەربەست" شانەشانی "پیکھاتە ی گشتی ھاوڵاتیان" دابمەزینریت. بەلام ئەمەیان سەخت بوو. فەیلەسوفەکانی پێش شۆرشی فەرەنسی بە تووندی داوای مافی خەلکیان دەکرد، ئەمەش خالیکی گرنگە و شایانی تیروانینە، وە کاتیکیش شۆرشی فەرەنسی سەرکەوتنی بەدەست ھینا، کەسە تووندەرەوکان ھاتنە مەیدانەو و بیروکە پۆشن و بنەرەتیەکانی کۆندۆرسیتی ئەکادیمییان بەتەواوەتی ھەلگیرایەو. کۆندۆرسیت لەپارادەبەدەر زانستی بەلاو ھەستبوو و دواتریش بوو زانای ماتماتیک. ھەموو بیروکە پامیاریە پۆشنکەر و چاونەترسەکانیشی لەسەر بنەمای ماتماتیکەو ھەلچینیوو؛ وەک بنچینەیک سوودی لە ستاتیستیک (ئاماری، ئەژماری) دەبینی و پشتی بە ژمیرە شیمانەکان (ئیحتمالیەکان)

تایبەتە بە پینگە ی پەرتووک

دەبەست. بۆ نمونە؛ داوای یەکسانی ئافرەتی دەکرد، یان دەیگوت زانست وەک ئەداتیکی ئەقلانی باشە کە لە خزمەتی مرقایەتیدا بیت، یان سەربەستی بۆ چەوساوەکان دەخواست و داوای مافی بۆ ھەمووان دەکرد، ئەمانە ھەموویان (تا پارادەیک) لە سەر ھەموو گومانیکەو دەوستان.

(لە سالی 1787 دا (*ژمارە ی سألەکە لە لاپەرە ی 338 ی جیھانی سۆفیادا بە ھەلە نووسراو 1789، تکایە بیگۆرە بە 1787.و) "کۆندۆرسیت"ی فەیلەسوف وتاریکی دەربارە ی مافی ئافرەتان بۆ کردووە... جیھانی سۆفیا، لاپەرە 338)

Kierkegaard، Søren کیاگەگو، سیۆرن

ھەتاوھکو سەردەمی کیاگەگو "1813 تا 1855" چەند سیستمیکی قورس بآلی بەسەر فەلسەفەدا کیشابوو، بەلام لەگەل ھاتنی ئەودا سروەیکە ی پاک و نوێ

هه ليكرده ناو فەلسەفەو. كياگەگۆ لە راستيدا زانايەكي تيو لۆژبوو. لەو كاتەدا هەتاوێكو بيان توانيبايە بنەماي ليكدانەوێ جيهانيان دەگەرانهوێ سەر پنتيكي كونتر و كونتر، بەلام كياگەگۆ بە پيچەوانەوێبوو؛ ئەو هات و لە گرتە بوونيبەكاني تاكە كەسەوێ دەستپيكر، ئەمەش شتيك بوو كە تارادەيەكي زۆر لەلايەن فەلسەفەوێ پشتگوێخراوو. كياگەگۆ قوتابي بوو كاتيک كە گرنگترين رووداوي فەلسەفەي بەسەرداها، خۆي ناوي نابوو "بومەلەرزە گەرەكە". هەتاوێكو ئيستاكەش پسپۆرەكان ناتەبان لەسەر ناواخني ئەو بومەلەرزە گەرەيە. پيچەچيتر دركي بە گوناهيكي پەرەپۆشكراوي سەردەمي مندالي كوردبيتر (لەوانەيە پەيوەندي بە گوناهيک يان ياساشكاندن يكي سيكسييەو هەبيتر، يان پەيوەندي بە نەفرينيكي خوداوە هەبيتر، يان زۆر بە ئاساني دەشيتر مەبەست لە رەفتاريكي خراپي نادياربيتر). بەهەر حال باوكي توشي گوناهيک بوو و كۆرەكەشي

تايهته به پنگه‌ي په‌رتووك

هه‌ستيدەکرد كە بەشداري گوناحەكەيەتي. جگە لەمەش هەم باوكيشي و هەم خۆشي دوو مروفي دلتەنگ و غەمناكبوون، ئەم خاسيەتەش هەندێ جار دەبيتر هۆي جۆرە ديدەيەكي تا بليتر روون، كياگەگۆ ناوي ئەو دلتەنگيەي نابوو "بيئوميدييەكي هيمن". ئەم بەدریژايي ژياني هەستي بە گوناح دەکرد؛ هەستي دەکرد كە ژياني لە چەند هەلەيەكي يەك لەدواي يەك پيکها توو. تيو لۆژيش (لاهو)، ئەو خويندەي كە پاش مردني باوكي بەريزەوێ تەواويکرد، هيچ جۆرە كۆمەكيكي نەخستە بەردەمي. ليترەشەوێ ناچاربوو وەك نووسەريک و فەيلەسوفيک بيتر ناو ژيانيكي سەربەستەو. كياگەگۆ زۆربەي كاتي وەك كەسيكي گەرۆك لە شەقامەكاني كۆبنهاگندا دەبردەسەر، پاش ماوێيەكي زۆر كەميش وەك ويئەيەكي ناسراوي ناوشار دەرکەوت و خەلکي پي پي دەكەنين، بەلام لەهەمان كاتدا كەس نەيدەويتر راستەوخۆ رووبەرووي بيترەو، چونكە هەمووان دەيانزاني كە كياگەگۆ زۆر بەتووندي

وه لاميان ده داته وه و ده ست و برد نوکته يان له سهر داده نيټ. بؤ ماوه ي دوو مانگ به رده وام سهرقالي گرفتې نيشانه کړدنه که ي بوو، چونکه له و بړوايه دابوو که له هه موو باريکدا بتوانيت ژيان يکي ئاسايي بږي. کاتيکيش که نيشانه کړدنه که ي هه لوه شانده وه، تهنه ها که س که سهريسورما، کچه که ي ده ستگيرانيوو. دواي ئه مه ش کياگه گو هه ستې به سهر به ستيايه که ي ته و او و بيئوميدييه که ي ته و او ده کړد؛ ده ستې به نووسين کړد. ناو نيشاني سهرنجراکيشه ري وه ک "يان ئه ميان يان ئه ويان"، "ترس و هه لهرزين"، "چه مکي دله پراوکي" ي بؤ نووسينه کاني هه لده بږارد، وه له دووتويي کتيبه کانيدا گومانه کاني ناوه وه ي ده کړده بابه تيکي فه لسه في. کياگه گو ده يگوت مروځ به رده وام پړوبه پړوي هه لږاردنيکي بنچينه يي ده بيته وه، ئه و هه لږاردنه ش پيوستي به بړوايووني (يان دانپياناني) مروځه به خوي و به ژيان و به خودا، به لام له گه لئه وه شدا زورينه ي خه لکي بړوايوونيکي

تايه ته به پنگه ي په پرتوک

ئاوها وازليدينن؛ چونکه بي ئه قلې و ته مبه لياي پنگه يان پينادات بړياري گرنگ و سه نگين بده ن. به لاي کياگه گووه بووني تاکه که س گريدراوي په يوه ندييه که ي تابلويت سخت و پړگرزييه؛ ده بيت تيگه يين و خومان وه ک بوونه وه ريک ببينين که شياوي مردنين، ژيانمان که مخايينه و ئيمه ش ملکه چي ئه و ياسايه يين، به لام له هه مان کاتدا ئيمه، له ناوه ندي ئه و کاته ي که هه رييه که مان به تايه ته ي پييه خشراوه، به ره و سهر به ستې بانگکراوين (له ژير ئاسمان يکداين که نيشانه ي خوين ساردي و گويي پينه دانمان بؤ ده نيړيت، به لام له گه ل ئه وه شدا له ويډا خودا بووني هه يه). کياگه گو نه يده خواست ده ست له خوا هه لبريت، هه رچه نده له لايه که ي تره وه ده کريت نووسينه کاني وه ک پيناسه ييه که ي فه لسه فه ي بوونگه ري (وجودي) ش بخويندريته وه، له ويښدا، کاتيک که به قوولي ده چي ته ناو بابه ته کانه وه، به بي هيچ خوايه که ي مه زن ده توانيت پشت به خوي ببه ستيت؛ ئه م خاله ته نانه ت

ناواخني فہلسفہ کەشی دہ گریٽہوہ، کە پیئ دہ گوتریٽ قوئاغہ کانی ژیان، لہویدا لہوہ دہ چیت دواہمین قوئاغ "قوئاغی ئاینی" ہکە ی باشتین قوئاغ بیٽ کە کہ متر تییدا پشت بہ ئاسمان دہ بہ ستیت. کیا گہ گو لہ دوو قوئاغہ کە ی تریدا (قوئاغی جوانناسی و قوئاغی ئہ خلاقی)، بہ تاییہ تیش لہ نیوان ئہو دوو قوئاغہ دا، ہہ روہ کو کە سیکی پر لہ "ئایرونی" دہ ردہ کە ویٽ. ئہو خوی تا رادہ یہ کی زور لہ بوار ی ئایرونی دا بہ ہرہ مہ ند بوو، وہ بہ پیچہ وانہ ی ئہو کە سانہ وہ ی کە خوی دہ ی گوت ئایرونیان ہہ یہ بہ لام قسہ ی خوش نازانن، ہہ تا بلیت قسہ خوشیکی سہ رنجراکی شہ ربوو. لہ وہ دہ چوو کە "بیئومیڈیہ ہیم" ہکە ی (لہ راستیدا بہ دیوہ کە ی تری دہ گوتریٽ "دلخوشیہ کی بی ناو") بہ ہرہ یہ کی تریشی پی بہ خشیبیٽ و بتوانیت رہ خنہ لہو ہہ موو مہ سخرہ و پوزلیدان و بیمانایی دابونہ ریتی جیہانی مروٽ بگریٽ. بیگومان پرویدہ دا کە خوشی بکاتہ مایہ ی مہ سخرہ، لہ راستیدا ہہر زور بہ

تاییہ تہ بہ پیگہ ی پرتوڪ

شیوہ یہ کی تاییہ تہ ئہ مہ ی دہ کرد؛ لہ سالی 1843 دا، لہو کاتہ دا کە لہ بہرلین فہلسفہ ی دہ خویند "لہ ترسا نہ خوشکەوت" و بہم شیوہ یہ و ہسفی خوی دہ کرد؛ "من ئیستاکہ بہ شیوہ یہ ک لہ شیوہ کان ساغم... بہ یاریدہ ی گوچان دہ روم... ہہ روہ ک گوتم بہ راستی لاوازم، قاچہ کانم دہ لہ رزن و ئہ ژنوکانم دیشتین و ہتد... ئہم و ہسفر دنہم ہیشتام ہہر کە مہ، لہ بہرئہوہ دہ مہ ویٽ گوتہ یہ کی باشتین ئہ کتہر بہ لامہوہ، کاک گروبیکہر، بہینمہوہ کە زور شارہ زایانہ رستہ یہ ک لہ ناو ہہ موو چوار رستہ یہ کدا دہوئیٽہوہ و دہ لیٽ؛ "دہ کەوم و دہ مرمر" - یان بہ راستی باشتہرہ بلیم "دہ مرمر و دہ کەوم". کیا گہ گو سہ بارہت بہ فہیلہ سوفہ سیستم دانہرہ گہ ورہ کانیش، لہ پیش ہہ موویاندا ہیگل کە بہ دلی نہ بوو، دہ لیٽ؛ "زوربہ ی سیستم دانہرہ کان، گہر بہراوردیان بکەین بہ سیستمہ کان، لہ کە سانیک دہ چن کە قہ لایہ کی قہ شہنگ بنیاتبنین و خوشیان لہ تہنیشتیہوہ لہ خانوہ سہ گیکدا بژین..."

تایبہ تہ بہ ینگہی پرتووک

ناونیشانیکی جوانی بو ھلٲژارد؛ "نھینی دروستبوونی جیھان". ٲم ٲی وایہ کہ ٲہیہوہندیہکی ھاوئاھہنگی گہردوونی لہگہل خودادا بوونی ھہیٲ، وہ خودا بہ وہستایہکی بنیاتنہری نہہینراو لہقہلہمدہدات، بہلام کاتیک بہتہواوہتی لہ ئافہریدہ ٲرنہنی و فرہلایہنہکھی نزیکدہہینہوہ، ٲو کاتہ ٲیٲدہچٲت ھست بہ شیوہ نزیکییہکی یہزدان بکہین.

(بہلام لہ سہرہتای سہدہی ھقہدہا جوھانس کیٲلہر، کہ ٲستیرہناسیکی ٲلمانہ بوو، ٲنجامی چاودٲیریکردنہ دوور و درٲژہکھی خستہٲوو... جیھانی سوٲیا، لاپہرہ 219*، 223)

Galilei، Galileo گالیلی، گالیلو

گالیلی (1564 تا 1642) زانای فیزیا و ماتماتیک و ٲستیرہناس، ٲیمٲیریزی ھینایہ ناو چالاکیہ زانستیہکانہوہ، کہ تا ٲو کاتہش - تہنانت لہ

(لہوانہیہ سیورن کیاگہگو کاتیک لہ سالی 1841 دا کہ بو گوٲگرتنی وانہکانی شیللینگ چوو بو بہرلین، لہ تہنشت کارل مارکسہوہ دانیشٲیٲ... جیھانی سوٲیا، لاپہرہ 331، 360، 397، 418*، 486، 495)

Kepler، Johannes کیٲلہر، جوھانس

کیٲلہر "1571 تا 1630" لہ شاری گرازدا، بہشیوہیہکی نائاسایی لہ دوو بابہتی دوور لہیہکدا ٲروٲیسوربوو؛ ماتماتیک و موٲال. کیٲلہر بہ درٲژایی ژیانہ مروٲیکی خاوہن ٲیمانبوو، ھہر لہبہرٲم ھویہش بہ ٲیچہوانہی گالیلی ھاوکاریہوہ، لہگہل کلٲسہدا تہبابوو. کیٲلہر یہکہم کہس بوو کہ یاساکانی جولانہوہی ٲستیرہکانہی دوزییہوہ وہ دواتریش بہناوی ٲوہوہ ناوہان. جگہ لہمہش ٲوٲیکی گرنکی لہ گہشہٲیدان و ٲیشخستنی دوورہیندا ہینی. ھہرچی دہربارہی فہلسفہکہشیہتی لہ کٲیٲکدا خستیہٲوو و

تابه ته به پڼګه ی په ټولوک

ګه شوی پېداوو؛ جهختی له سهر پیوېستی
 زانیاریه کی ئیمپیریستی ده کرد که به هاوبه شی
 تیوریه کی ریکوپیک (وه ئه زموونیک فیکری که
 شیاوی دوو باره بوونه وه بیت) توانای ګه شه دانی تیډا
 بیت، بو ئه وهی لیړه شه وه پیښکه وتنیک بابته تی له
 بواری زانستیډا به ده ست بهیښیت. ګالیلی
 دهیخواست وه سفی جیهان بهو شیوهیه بکات که هیه
 - واته له کاتی وه سفی زانسته سروشتیه کاند
 ناچاروو زیاتر سهرنج بداته به ها سهره کی و
 بنچینه ییه کان (واته ئه و شتانه ی که ده پیورین) وه
 هه موو لایه نه دوو هه مییه کان (واته وورده کارییه
 نابابه تیه کان) پشتگو ییخات. ګالیلی وهک
 ئه ستیره ناسیک مانګه کانی مشته ری دهرخت (که
 دواتر خو شبه ختانه به ناوی ئه وه وه ناوړان) وه وهک
 زانیاه کی فیزیایویش بنچینه ی تیوری جولہی
 تهنه کانی دوزییه وه.

بواری بایولو جیشدا - له لایه ن دوګماتیزمه وه (به پله ی
 یه که میش ده سه لاتی کلّیسه) کاریګه رییه کی ګه وړه ی
 له سه ربوو. هه رچه نده ګالیلی له شاره کانی پیزا و
 پادوا و فیرانسا پروفیسور بوو، به لام له ګه لئو وه شدا
 به رده وام گرفتی ئابووری هه بوو. دواتر ګالیلو هاته
 سهر بروای کوپه رنیکوس که دهیګوت خوړ چه قی
 ګه ردوونه و لیړه شه وه ئازایانه ویړای دژ به بروای
 باوی کلّیسه ببیته وه که دهیګوت زهوی چه قی
 ګه ردوونه. پیاواری کلّیسه ش خیرا دژی وه ستان و
 به دادګایان ګه یاند. پاشان ناچار یانکرد به
 شیوه ییه کی ره سمی بیرو باوه رکه ی رابکی شیتته وه و
 وهک سزایه کیش زیندان یانکرد. تا راده ییه ک سزایه کی
 که میاندا، به لام دؤراندنیک کی ګه وړه بوو و له راستیدا
 دواتر ئاکامه کانی دهرکه وت؛ ګالیلو ګومانیک کی
 کوشنده ی له خو ی بوو، به تاییه تیش ګومانی له
 به هیزی خو ی ده کرد له کاتی دادګا که یدا. له پاش
 دادګا که ی ده بوا یه کو تایی به و گرفته بهاتایه، به لام
 له ګه لئو وه شدا سوور بوو له سهر ئه و میتوده ی که

(له نزيكه‌ی هه‌مان كاتى كيپله‌ردا، گاليلو گاليلى
زانای ئيتالې ده‌ژيا... جيهانى سوڤيا، لاپه‌ره 217،
219*، 252)

Grimm; Jacob، Wilhelm گريم؛ ياكوب و وليهم
براينى گريم به‌درېژايى ژيانيان په‌يوه‌نديه‌كى
به‌تين و گيانى به‌گيانيان پي‌كه‌وه هه‌بوو. له‌راستيدا
ياكوب گريم (1785 تا 1863) و وليهم گريم (1786
تا 1859) تويزه‌ره‌وه‌ى زمان بوون و وه‌ك لاينگرى
رؤمانسيه‌ت له‌ قه‌له‌م ده‌درين، هه‌ر له‌ رپيگه‌ى
بیرکردنه‌وه‌ى رؤمانسيشه‌وه خوشه‌ويستيان هي‌نايه
ناو دلى خه‌لكانى ئاساييه‌وه. ئهم دوو برايه
به‌راستى نزيكبوون له‌ خه‌لكى ئاساييه‌وه و زور به
قوولې بيريان ليده‌كرده‌وه. نووسينى "حيكايه‌ته‌كانى
گريم" يش بوونه چيرؤكيكى هه‌ميشه‌ باوى كلاسيكى
و ئيستاكه‌ش "تاونا‌تاويك" سه‌رنجى گه‌نجانى
(خولياى كؤمپيوته‌رى) ئه‌م‌رؤكه راده‌كيشن. جگه
له‌مانه‌ش براينى گريم هه‌وليانده‌دا سه‌رله‌نوئ

تايه‌ته به‌ پيگه‌ى په‌رتووك

نه‌ته‌وه‌ى ئه‌لمانى پي‌كبه‌يننه‌وه، بو نمونه به‌و
مه‌به‌سته‌ى ياريده‌ى خه‌لكى ئه‌لمانى بدن كه
ئيستايه‌كى باشترو داها‌توويه‌كى باشترو به‌ده‌ست
به‌ينن، ده‌هاتن داب و نه‌ريتي كوونى ئه‌لمانينيان
زيندوو ده‌كرده‌وه، هه‌ر وه‌ك خويان ده‌يانگوت ("ئيمه
هه‌سته‌كه‌ين هه‌موو شتيكى ئيستاكه به‌هوئ
هي‌زيكه‌وه ده‌روات به‌رپوه كه سه‌رچاوه‌كه‌ى
ده‌گه‌رپيته‌وه بو رابووردوو").

(حه‌كايه‌تى براينى گريم‌ت بيستوو؟... جيهانى
سوڤيا، لاپه‌ره 376*، 531)

Goethe، Johann Wolfgang گوته، جوهان
ولفگانگ

گوته‌ى كه‌له نووسه‌ر (1749 تا 1832) نزيكه‌ى
هه‌موو ژيانى وه‌ك كه‌سيكى به‌خته‌وه‌ر برده‌سه‌ر،
جارجارپيگيش تي‌بينيه ورد و تي‌روانينه فه‌لسه‌فييه

قولہ کانی دہوونہ مایہی سہرسورمانی
 چواردہ ورہ کھی. زورینہی ئہو شتانہی ئہم
 ماموستایہ دہیگوت لہوہ دہچوو بہرپیکہوت
 ہلیرپڑت، بہلام لہرپاستیدا چہندین ہہقیقتی
 قولی لہناواخندا گرتبووہ خو وہ بہئاشکرا
 نیشانیدہدا کہ فہلسفہ بہردہوام پہیوہندی بہ
 حکمہتی ژیانہوہ ہہیہ و کہمجار پڑدہکەوئت لہ
 چوارچپوہی تہسکی کتیبہکاندا قہتیس ببیت. لہ
 نیوان ئہو ہہقیقہتانہدا بیئاسہ جوانہکەیمان دیتہ
 پیش چاو کہ باس لہو "قورمہ سہرنجراکیشانہ
 دہکات کہ بہ شیوہیہکی پر لہ ژیان گہشہ بہخویان
 دہدہن"، یان کاتیک گوزارش لہ فرہلایہنی پرووناکی
 دہکات و دہلئت؛ ("چاو وەکو خور وایہ، ئہگہرنا،
 چون دہمانتوانی پرووناکی ببینن؟"). گوتہ
 بہشیوہیہکی یہکجار بیوینہ ئہندیشہ و ببیننی لہ
 سہرنجیکدا یان لہ بیروکەیہکدا دادہرشت، کہم
 دہیبینن بیرکردنہوہ و ویناکردن بہشیوہیہکی جودا
 لہیہک دہربہرپیت. زور بہروونی نمونہی ئہم

تایبہتہ بہ پنگہی بہرتووک

حالہتہمان لہ "فاوست" دا بو دہردہکەوئت کاتیک
 تہماشای تافگہیہک دہکات و دہلئت؛ "رہنگدانہوہی
 ہہول و کوششی مرویی لہم تافگہیہدا دہردہکەوئت. /
 گہر بہقوولی بیر لہمہ بکەیتہوہ، باشتہر
 لیئتیدہگہیت؛ / بہشیکی کہمی ژیان لہناو ئہو وینہ
 جوراوجورہدا دہردہکەوئت."

(جاریکیان گوتہی شاعیری ئہلمانی گوتی؛ "ئہو
 کەسہی لہ میژووی سی ہزار سالی مروف بہئاگا
 نہبیت، تہنہا بو ورگی دہژی... جیہانی سوفا،
 لاپہرہ 176*، 319، 372، 455)

Laplace، Pierre Simon De لاپلاس، پیرری سیمون
 دی

لاپلاس "1749 تا 1827" زانای ماتماتیک و
 ئہستیرہناس و فہیلہسوفیش بوو. زیاتر لیکولینہوہی
 لہسہر ئہستیرہکان دہکرد؛ بہہروای ئہم

ئەستىرەكان لە ئەنجامى خولانەوھى تەمىكى گازىي مەزندا دروستبوون. ئەم لە پىگەي "لاپلاسى شەيتان" ەوھ ناوبانگى دەرکرد، كە كەسايەتییەكى ھونەرى تيۆرييە؛ زانیاری دەربارەى سەرجم یاساكان و ھیزەكانى سروشت ھەيە و پەي بە بچوكترين جولەش دەبات، بەو شيوەيەش وەلامى ھەموو پرسیارىك دەداتەوھ، واتە دەتوانیت باسى ھەموو پرووداوەكان بكات، لە ھەرجيگايەكدا بىت و لە ھەركاتیكىشدا پرووبدەن.

(پاشانىش "لاپلاس" ى زانای ماتماتيكي فەرەنسى، بىرۆكەيەكى يەكجار ميكانيكى خستەپروو... جيهانى سۇفيا، لاپەرە 247)

Lamarck، Jean De لامارك، ژان دى

لامارك "1744 تا 1829" يەكەمین كەسبوو كە زاراوھى بايولۆژى وەسفکرد. لامارك لە سەرەتادا ئەفسەربوو، دواتر لە پاريسدا بوو بە زانای

تایبەتە بە پىگەي پەرتووك

گیانەوھەرناسى. تيۆرى رەچەلەكەكەى (لاماركيزم) دەلیت گۆرانکاریه کاریگەرەكانى ژینگە، دەبنە ھوى گۆرانکاری مادە بۆماوھەكانى ئۆرگانیزم. ئەم لایەنە مروقیش دەگریتەوھ. تيۆريیەكەى لامارك لە کاتى خۆیدا کاریگەرییەكى مەزنى ھەبوو، بۆ نمونە کاریگەریی خوى لەسەر لیکۆلینەوھەكانى داروین جیھیشت.

(...زانای گیانەوھەرناسى فەرەنسى لامارك یەكێك بوو لە دەنگە ھەرە دیارەكان... جيهانى سۇفيا، لاپەرە 436*، 440، 448)

Lamettie، Julien Offray De لامیتری، جوللیان

ئۆفرى دى

ئەو باسەى كە لە سەردەمى ئەمدا بەتەواوھتى رەتدەكرایەوھ، لەو دەچیت ئەمڕۆكە شایانى پەسەندکردن بىت و نزیکبیت لە راستییەوھ؛ ئەو دەیگوت؛ مروف ئامیرە – بیگومان وەسفیكى پراوپر

نییه، به لام له گه لئه وه شدا ئه و ئامیره له ناو چه ند
 ملیارد مروقی کدا بوونی هه یه. له راستیدا لامیتری
 "1709 تا 1751" شایانی ئه وه یه داوای لیووردنی
 لیبریت، چونکه تهنانهت هاو پروا کانی شی که
 به داوای ئه ودا هاتن "مه ترالیسته کان و
 سو سیالیسته کان" به نزمی ته ماشایانده کرد و که م
 ده یاننرخاند. ئه و حیکمه ته ی که ئه م هه لیده پشتم،
 به سه بو ئه وه ی به یه کجاره کی له ناو خه یالدا
 ده رمانه ی نییت؛ هزر، ئه و شته خو به زلانی له خو
 به بایی بووه، تهنه ئه و کاته ئیشده کات که له شیکی
 ساغ ریگه ی پیبدات، هه مان شتیش به سه ر پوچدا
 ده چه سییت؛ ئه و شته ی مروقیک ده یخوازییت، مروق
 خو ی نییه که داوایده کات، به لکو ئه و ئامیره یه که
 ژیا نی مروقی راگرتووه - ئه مه ش تهنه ها هه تاوه کو
 ئه و کاته یه که بوونی هه بییت

(لامیتری، که پزیشکیک و فه یله سوفیکی فه ره نسی
 بوو، له ناوه راستی سه ده ی هه ژده دا کتیبیکی نووسی

تایه ته به پنگه ی په رتووک

و ناوی نا "مروق ئامیری که" ... جیهانی سو فیای، لاپه ره
 (247)

Leibniz، Gottfried Wilhelm لایبنیز، گو تفرید
 ویلیه م

راستییه ک ده لیت؛ ناتوانین رو ح له تبکه ی و بیکه ی
 به به شی بچکوله بچکوله وه، وه هینده ی ئاگاداریش
 بین هه ی که سیک تا ئیستا که رو حی نه بینیه، به لام
 له گه لئه وه شدا نامانه ویت ده ستی لی هه ل بگرین. ئه م
 خاله لایبنیزی پرونا کبیری مه زنیش ده گریته وه؛
 رو شنبیری ئه م پیاوه له راده به ده ربوو، تهنانهت
 گه یشته ئه و راده یه ی خه لکانی سه رده مه که ی،
 ئه وانه ی که نه یانده توانی به ئاستی پرونا کبیری
 ئه و بگه ن، ریزی لینه گرن و به هه موو شیوه یه ک
 قسه و قسه لوکیان بو هه لده به ست (بو نمونه
 ده یانگوت هه ندی له زانیارییه کانی هی خو ی نییه و

له خه لکانی تره وه دزیویه تی). لایبنیز "1646 تا 1716" تورپه ده بوو، به لام له هه مان کاتدا دهستی به سهر تورپه بوونه کهیدا ده گرت. هیچ یه کی که له ورتنه ورتانه جیهان بینینی نهوی نه گوری؛ به برپای نه م گه ردوون له حاله تیکی پوزه تیفی پراوپردایه (نه و هاوئا هه نگییهی که له وه و بهر ده ستنیشا نکراوه). لایبنیز له خیزانیکی پرؤفیسوره وه هاته دونیا وه، له بهر نه وه به لای دایک و باوکیه وه ئاساییبوو که لایبنیز له ته مه نی گه نجیدا زیره کی پیوه دیاربیت؛ ده یانگوت بیگومان گیا له سهر بنجی خوی ده پرویتته وه. دوی ته و او کردنی زانکو له گه ل میر و به گزاده کاندای کاریکرد، له سهره تادا له گه ل داروده ستهی شایانهی ماینزدا و دواتریش له هانوقهر. لایبنیز کاره دبلوماتیکیه کانی نه نجامده دا، نه م پیشه یه ش کاتیکی باشی بو ره خساند که لیکولینه وه زانستییه کانی به ریوه به ریت و له هه مان کاتیشدا نامه یه کی زوری له گه ل که سانی سه رکرده و گرنگی نه و کاتهی

تایبته به پنگه ی په رتووک

نه وروپادا ده گورییه وه. دواتریش وه ک وه زیریکی تایبته دامه زرا، دیسان نه م کاره ش پیویستی به کاتیکی زور نه ده کرد. لایبنیز که سیکبوو له زور لایه نه وه به هر مه ندبوو، تارپاده یه کی زور فه رمان به رانی سه روتری ههر کاریکیان پی راسپاردایه به نه نجامی ده گه یاند. بو ماوه یه ک کاری ده ریانی کاندای شاخه کانی گرتبووه نه ستو و دواتریش له کومپانیای پاره لیاندای دامه زرا. له لایه کی تریشه وه شاره زاییه کی فراوانی له یاسا و کاروباری یاسا دانان و دادپهروهیدا هه بوو، پاشان به شیوه یه کی یه کجار نایاب و دل سو ز بوو به به ریوه به ری کتیبخانه یه ک (ده تگوت خوی هه موو کتیبه کانی نووسیوه). پاشتر، بو خوشبه ختی هه موو قوتابییه کانی نه وه کانی دوی خوی، حسابی ته و او کاری و جیاکاری دوزییه وه (ته ماشای نیوتن بکه).

له ناواخنی فه لسه فه ی لایبنیزدا تیوری "مؤناده" به دیده که یین. مؤناده کان (مؤناده ووشه یه کی یونانی

تایبته به پنگه‌ی پرتووک

نیوان یه‌که مادییه‌کان و یه‌که رڅوحيه‌کان نیشانبدات، دیت و باس له ئالۆزی پرۆسه‌ی مه‌عریفه ده‌کات؛ یه‌که رڅوحيه‌کان خاوه‌نی "جوړه ئاگاییه‌کی ناوه‌کین"، واته ده‌توانن به‌ئاگابن له‌خویان، دیسانه‌وه واته ده‌توانن بیربکه‌نه‌وه و هه‌ستبکه‌ن و شتیان له‌یادبیټ. لایبنیز ده‌یویست فله‌سه‌فه‌یه‌ک بخولقینیت که له‌سه‌ر دیده‌یه‌کی پاک و شیوه زانستیکی گهردوونی دامه‌زرا بیټ. زانستیکی شتیکی هینده ئه‌قلانی بیټ، خه‌لکی چاوه‌روانی شتیکی سه‌رسورپه‌ینه‌ر و گه‌وره‌ی لیډه‌کات؛ زانسته‌که‌ی به‌ته‌واوه‌تی بووه جیگه‌ی متمانه‌ی خه‌لکی، وه به‌راستیش له‌و بروایه‌دابوون هه‌موو شتیکی له‌توانادابیټ و بیریان له‌وه نه‌ده‌کرده‌وه که شیاوی ئه‌وه بیټ چاوه‌روانییه‌کانیان بی ئومیدبکات.

(یه‌کیک له‌ فله‌یه‌سوفه‌ گرنه‌گه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌فده‌ ناوی "لایبنیز" بوو، ئه‌و ده‌یگوت؛ گه‌وره‌ترین جیاوازی شتی مادی و شتی رڅوحي ئه‌وه‌یه که شتی

و مانای "یه‌که" ده‌به‌خشیت) ماده‌ی بنه‌رته‌ی ئافه‌ریده‌یه و بچوکترین یه‌که‌یه که دابه‌شناکریټ. خوا ئه‌و یه‌که‌یه‌ی به‌ نایابترین شیوه دروستکردوه و بو هه‌تاهه‌تایه ده‌مینیتته‌وه، وه سه‌ربه‌خویشی پی به‌خشیوه، لیږه‌شه‌وه پیویستی به‌وه نییه که ئاگاداری بیټ. خشته‌ی کاته‌کانیش به‌ته‌واوه‌تی وه‌ک مۆناده‌کانن، ئه‌وانیش خویان له‌ خویاندا نه‌مرن، وه له‌به‌رئه‌وه‌ی به‌سه‌ر به‌شی بچکوله‌تردا دابه‌شناکریټ، هیچ جوړه قه‌باره‌یه‌کیان له‌ بو‌شایدا نییه. به‌ یه‌کگرتنی مۆناده‌کان شتیکی "کو" دیته‌به‌ره‌م. یه‌که‌کان سه‌ربه‌ستن و به‌ته‌واوه‌تی پشت به‌ خویان ده‌به‌ستن. لایبنیز له‌ پرسته‌یه‌کی به‌ناوبه‌نگیدا ده‌لیټ "مۆناده‌کان په‌نجه‌ره‌یان نییه"، به‌لام له‌گه‌لئه‌وه‌شدا توانایه‌کی تایبته‌ی به‌رپه‌رچدانه‌وه‌یان هه‌یه؛ به‌رپه‌رچی جیهان ده‌ده‌نه‌وه، وه له‌به‌ئه‌وه‌ی بی‌شومار و جوړاو جوړن، به‌ چه‌نده‌ها وینه‌ی بی‌شوماری جوړاو جوړیش به‌رپه‌رچی جیهان ده‌ده‌نه‌وه. لایبنیز کاتیک ده‌یه‌ویت جیاوازی

مادی بهردهوام ووردتر و ووردتر دهکریتهوه، بهلام
 ناتوانین رۆح بکهین به دوو بهشهوه. جیهانی سؤفیا،
 لاپهړه 248*، 250، 278، 402)

Luther، Martin لؤسهړ، مارتین

لؤسهړ "1483 تا 1546" تهنه زانایهکی تاین
 نهبوو، تهنه چاکسازیکي تاینی توندوتیز نهبوو،
 تهنه وهرگیریکي بهتوانا و بلیمهتی ئینجیل نهبوو،
 بهلکو لهسهر و ههموو ئهمانهوه فیهلسهسوفیکیش بوو
 که توانا فیهلسهفیهکانی خوئی کهم نهدهنرخاند. له
 فیهلسهفهوه، که هیچ شتیکي نویی پی نهبهخشی، به
 پلهی یهکهم فییری هونهری مامهلهکردنبوو لهگهل
 بیروړا دژ بهیهکهکاندا. بهلکو له راستیدا فییری
 ئهوهش بوو که بهبی ئهوهی کاریگهری لیبکهن،
 پهسهندیانبات؛ لهبهرئوهی مروّف ناچاره که خوئی
 لهگهل گهورهترین لیكدژدا بژی که خویهتی. ئهم
 خالەش پهیوهندی به سهربهستی مروّفهوه ههیه
 وهک مهسیحیهک. سهربهستییهک که بهروالەت "

تایهته به پنگه ی پهرتووک

لهناو شتهکان" ی سهر زهویدا دهردهکهویت، بهلام
 لهههمان کاتدا به بهراوردکردنی لهگهل خوادا کهم
 توانا و لاوازه. بهبروای لؤسهړ ئیمه له بهرامبه
 خودادا هیچمان پی نییه که بیلین، بهلکو تهنه
 ئافهریدهیهکی دهستی ئهوین و هیچی تر، ئهو لهم
 بارهیهوه دهلیت؛ "دهکریت مروّف لهگهل ئهسپیکي
 مالیدا بهراوردبکهین، که یان خدا غارغارینی
 پیدهکات یان شهیتان". لؤسهړ وهک وهرگیریکي
 ئینجیل، چهندين کردهوهی نایابی ئهجامدا، جگه
 لهوانهش خاوهنی چهندهها وتهی سهرنجراکیشهړه،
 له یهکیک لهوانهدا دهلیت؛ "ووشه ی بوونهوهر مانای
 ئهوهیه که دهنگت به دهرهوه بگهینیت". سهبارهت
 به ژیان ی سهر زهویش وتهیهکی پرمانا و سهنگینی
 ههیه که ههموو چیروک و میژووی ئازاری پیدهکاته
 شتیکي ناپیویست، ئهو دهلیت؛ "بهکورتیهکهی،
 ئیمه سوالکههرین و تهواو."

www.pertwk.com

(لۆسەر گرنگ بوو، بەلام ئەو تەنھا چاککاریکی
ئایینی نەبوو... جیهانی سوڤیا، لاپەرە 227)

Locke، John لۆك، جوڻ

له‌وه ده‌چیت هه‌ندئ مړۆف به‌م شیوه‌یه بیربکه‌نه‌وه؛ هه‌ر خیرا که شتیکیان زانی، ئیتر ده‌یان‌ه‌و‌یت هه‌موو شتیکیان بزانن. جۆن لۆک "1632 تا 1704" ی فیه‌له‌سو‌ف هه‌میشه ده‌یویست هه‌موو شتیکیان بزانیت، له‌به‌ر ئه‌م هۆیه‌ش فیه‌لسه‌فه‌ی وه‌ک باب‌ه‌تیکی لاهه‌کی وه‌رگرتبوو، به‌لام له‌هه‌مان کاتدا خه‌ریکی به‌ره‌م هه‌ینانی شه‌راب و خو‌یندنی زانستی دارایی و تیولۆجی و ئابوریاسی و زانستی یاسا و ماتماتیک و پزیشکی و جوگرافیا بوو. له‌سه‌ر ئه‌مانه‌شه‌وه وه‌ک سیاسه‌تمه‌ندیکی و کارمه‌ندیکی بالای ده‌وله‌ت و مامۆستایه‌کی په‌روه‌رده‌یی و پزیشکیکی خو‌ی نیشانده‌دا؛ جگه له‌مانه‌ش یاریزانیکی باشی تینسی سه‌ر زه‌ه‌ویبوو. لۆک بنچینه‌دانه‌ری ئیمپیرستی به‌ریتانییه. له‌یه‌کیکی له‌رسته‌به‌ره‌تییه‌کانیدا

247

تایبہ تہ بہ پیگہی پھرتووک

دهلئيت؛ هيچ شتيك، گهر له پيشدا به
هسته كانماندا گوزهری نه كړدبیت، رپیتیناچیت له
هزماندا بوونی هه بیت. لوك دهلئيت نه قلی مندالی،
كه به پله یی یه كه م ناه قلا نیی، وهك پارچه
كاغه زیکی سپی به تال وایه كه تیبینییه كانی ژیانی
له سهر تو مارد ه كړیت، هم چلا کییه ش شتيكه كه
به دریژی ژیان به رده وام ده بیت. زانینی راسته قینه
له نه زمونه وه سهر چاوه دینیت، هم خاله به
ئاگابوون له خودیش ده گړیته وه (كه به ره می
پرؤسیسی فیربوونه) وه هه روه ها بیرو بوچوونه كانی
ده گړیته وه (كه له ریگهی به راوردكاری و جه وه هر
بینینه وه دین). له سهر و نه مانه شه وه ده بیت رولی
زمان كه م نه رخینین؛ زمان كه ره سه ی زانین
به ره مدینیت، واته ته نانه ت له بیر كړدنه وه ی
ناوه و شماندا به شیوه یی كه چالاك بنیاتنهره. وهك
ئاشكراشه له بواری تیگه یشتندا ناتوانین
دهسته به رداری زمان بین. لوك جوړییه تی
هسته كانی به م شیوه یی جودا ده كړدنه وه؛ جوړییه تی

248

ههسته سهرهکيهکان (*تیبینی؛ له لاپه‌په‌ی 281 ی جیهانی سۆفیادا چه‌ندجاریک له بری "سهره‌کی" نووسراوه "سهره‌تایی"، تکایه به‌دلێکی فراوانه‌وه ئه‌و هه‌له‌یه راس‌تبه‌که‌ره‌وه) (وه‌ک قه‌باره و فۆرم و ژماره و هتد) و جو‌رییه‌تی هه‌سته لاوه‌کيهکان (وه‌ک په‌نگ و تام و هتد)، بێگومان به‌م جودا‌کردنه‌وه‌یه‌ی زانیارییه‌کی گ‌رنگی خسته سهر تیۆری مه‌عریفه، به‌لام له هه‌مان کاتدا داهینانیکی بێچه‌ندوچون نه‌بوو. گفتوگۆیه‌کی زۆر له‌سهر ئه‌م باب‌ه‌ته‌کرا و دوا‌جار، له‌ده‌ره‌وه‌ی سنووری دوورگه‌ی به‌ریتانیدا، ئایدیالیزمه‌کان وه‌ریانگرت و جو‌ره دیده و ئه‌نجامیکی ته‌واو جیاوازیان پێبه‌خشی. به‌لام ئه‌م ئه‌نجامه شتێک نه‌بوو که لۆک لی‌بترسیت. لۆکی فه‌یله‌سوف زیاتر وه‌ک که‌سیکی نائومیڤ خۆی نیشانده‌دا، ئه‌م بێئومیڤیه‌ش دیده‌یه‌که‌بوو که ژیان به‌ شیوه گشتیه‌که‌ی بۆی ده‌سه‌لمانده‌. ئیمپیریزم له‌ حاله‌تیکی به‌هێزدا بوو، وه‌ ئه‌و ئه‌زموونگه‌رییه‌ی له‌ جیهاندا ده‌رده‌که‌وت، پۆژ به‌پۆژ له‌وه‌ده‌چوو

تایبه‌ته به‌ پێگه‌ی په‌رتووک

به‌رده‌وام ته‌رزی بیرکردنه‌وه‌که‌یان به‌سه‌لمیڤیت. هه‌رچه‌نده لۆک هه‌میشه جیهان بینینیکی رپالیستی به‌ باشتر ده‌زانی، به‌لام له‌گه‌ڵئوه‌شدا شته جوانه‌کان و به‌ها نه‌مره‌کانیشی ده‌بینی. فه‌لسه‌فه‌ی پامیاری لۆک لی‌برالی بوو، وه‌ له‌سهر بنه‌مای بازاری ئابووری سه‌ربه‌ست دامه‌زرابوو (که تایبه‌ته به‌ خواست و خستنه‌پوو)؛ ئه‌قل بالاترین رپیکه‌ری ئه‌و لایه‌نانه‌یه که په‌یوه‌ندی به‌ کۆمه‌لگاوه هه‌یه، وه‌ ئه‌و شیوه تایبه‌تییه‌ی مافی مولکایه‌تیمان نیشانده‌دات که هه‌موو هاوولاتییه‌ک هه‌یه‌تی. بێگومان مافی هاوولاتی به‌ مولکه‌وه گ‌ریدراوه؛ ئه‌و که‌سه‌ی که مولکی که‌مه، خاوه‌نی ئه‌قلیه‌تیکی زۆر نه‌بووه، وه‌ له‌به‌ر ئه‌مه‌ش ده‌بیت مافی که‌متری هه‌بیت - جو‌ره بۆچوونیکی راشکاوانه‌یه، که ئه‌م‌پۆکه‌ش چه‌ند که‌سانیکی که‌م هه‌یانه، به‌لام ته‌نها له‌ خه‌لوه‌تگا‌که‌ی خۆیاندا.

www.pertwk.com

(به تال و بيمانا، وهك تهخته ره شي ئهو پوله ي پيش
ئهو ه ي ماموستا پي تيبخات... جيهاني سوفيا،
لاپه ره 250، 273*، 278، 282، 301، 334، 345)

تايه ته به پنگه ي په رتوك

(زور جار له بري ووشه ي "خودا"، ووشه ي "لوگوس" ي
يوناني به كارده يني، كه ماناي ئه قل ده به خشي...
جيهاني سوفيا، لاپه ره 45)

لينين Lenin

ئهم پياوه هينده گه شه ي به ماركسيزم دا كه چيتر
له راستيدا بووني نه هيشت... ليره دا مه به ست له
خودي فله سله كه نييه، به لكو مه به ست له خودي
لينينه كه به شيويه كه ياريد ه ي پيشخستني
فله سله كه يدا (له ريگه ي دريژ كردنه وه و
چه مانه وه يه وه) كه له گهل ئامانجه تايه تيه كاني
خويدي بگونجيت. له و كاتانه دا كه ئيستاكه بوونه ته
رپابوردوو، وه ختيك كه ده سه لاتي ولا تيكي
سوسياليزمي وهك كومونيزم خوي نيشانده دا،
سه ركرده سياسي ه كان له و بروايه دابوون كه خويان
بیرمه نديكي پيشه واش بن. يه كييك له وانه فلاديمير
ئوليانوف (1870 تا 1924) بوو، كه دواتر وهك

Logos لوگوس

لوگوس له فله سله فه ي يونانيدا پرينسيپيكي
ئه قلانييه كه گريدراوي هيزه فورم خولقينه ره كانه.
له لاي هيراكلييتس لوگوس ياساي گه ردوونييه. وه
له لاي ئه ريستوتاليس لوگوس شتيكه كه په يوه ندي به
ناواخني پيناسه ئه قلانييه كانه وه هيه، له كاتيكا
ستويكه كان لوگوسيان كردوته مروف و به هاوتاي
رؤحي خويانه ي جيهان دايد ه نين. دوا جاريش ئايني
مه سيحي (به تايه ته ي له په يامه كه ي جو هانادا)
لوگوس ده كاته وشه ي خودا، كه دواتر ده بيت ه هو ي
دروستبووني جه سته ي مروف و جه سته ي كوري خوا
(مه سيح).

سەرکردە و پێشەواپەکی شۆرشی روسی ناوی "لینین"ی لە خۆی نا. لینین ھەر لەکاتی خۆیندنی ئامادەییەو خولای تیۆری مەعریفەبوو، وەک خاڵیکی بنچینەیش پێیوابوو زانین و کردار دەبێت هاوشانی یەکنر بپۆن. لینین خاوەنی بەھری گومان نەبوو، ئەو دەیگوت؛ "ئاگایی کۆمەڵگا، بوونی کۆمەڵگا نیشانەدات"، ئەمەش شتێک بوو کە دەکرا سیاسەتی پێوەبکری. لینین وەک فەیلەسوفیک یادناکرێتەو، بەلام لەگەڵئەوێدا شتێکی تەواو راستی دەربارە ی خەلکی ئەلمانی گوتوو؛ ئەگەر ئەلمانییەکان ھەستن بە شۆرش و بۆ نمونە بیانەوێت ویستگە یەک بگرن، ئەوا پێش ھەموو شتێک ئەچن بلیتیک دەکرن بۆئەوێ بچنە ناو ویستگەکەو. ھەرچەندە لەکاتی ئیستاکەدا چیتەر پێویست ناکات بلیت پێبێت بۆئەوێ بچیتە ناو ویستگە یەکەو، بەلام لەگەڵئەوێدا ئەم وتە یە ی بەتەواوەتی وەسفی ئەلمانیەکان دەکات کە ناتوانن خۆیان بپاریبدەن و بپروا بە یاسا و دەسەلاتدەکەن.

(لەم سەدە یە ی خۆشماندا لینین و ستالین و ماو و چەندەھای تر بەشداری خۆیان خستە سەر مارکسیزم یان "مارکسیزمی لینینیزم". جیھانی سۆفیا، لاپەرە 419*، 428)

Leonardo، Da Vinci لیۆناردۆ دا فینشی

دا فینشی ئیتالی جگە لەوێ وینەکیش و ئەندازیاری نەخشە ی بیناساز و پەیکەرتاشیش بوو، توێژەرەو یەکی بەھرمەندی سروشتیش بوو، وە زیرەکیو لە ئەنجامدانی ئەو تابلۆیانەدا کە سەبر و نەفەسدریژیان گەرەکیو. لیۆناردۆ "1452 تا 1519" لەناو زانستی سروشتدا جیگە یەکی گرنگ و دیاری بە نەخشە و سکیچی تیۆری بەخشی. لە ئەندیشەیدا وینە ی یەکەمین فرۆکە و پاپۆری ژێرئاوی خولقاند، ئەو نەخشانەش، کە ئەو شتانە ی

تایه ته به پنگه ی پرتووک

نیه؛ دیکار تی فیهلے سوف دهیگوت دوو جوړ ماده (جهوهه) هه یه؛ بیرکړدنه وه و مهتریال، له کاتیګدا سپینو زای هاوهلی پیی و ابوو یهک جوړ ماده (جهوهه) بوونی هه بیټ. به لای ئه مه وه ته نه یهک ماده (جهوهه) بوونی هه یه و بریتیه له "خودا"، خوداش هه م سړوشت و هه م هه موو شته کانی تریش ده گریټه وه. له دوای سپینو زاوو به پله ی یه که م کانتی فیهلے سوف بیر ی له ماده (جهوهه) ده کړده وه، ئه و ده یگوت؛ "راسته دیارده کان ده گورپین، به لام جهوهه وهک خو ی ده مینیته وه و ئه ندازه ی له سړوشتدا نه زیاده کات و نه که میش ده کات". ئه مړوکه ش زار او ه ی جهوهه ر هینده باس ناکریت (به لایه نی که مه وه له فله سه فهدا) وه زیاتر له ناواخنی هندی باسی ئه قلانی دیاریکراودا به رچاوده که ویت، هه ر له بهر ئه م هو یه شه که زوړ جار هیچ جوړه "جهوهه" یک، بو نمونه، له دوو توپی گوتاری ئه هه نگه کان و وتاره رامیاریه کاند ا به دینا کریت وه هه تا وه کو زیاتریش گو ی بو ئه و جوړه وتارانه

پی نیشانده دا، ته نه ا سهرنجراکیشهر نه بوون به لکو ته و او راسته قینه بوون. لیوناردو بروای به مه عریفه یه کی گشتیبوو که له سهر بنه مای په یبردنی ههستی و ئه زموونکړدنه وه دارپژرابیت، هه لبه ته شتیکیش له م جوړه بیټ له دوا ئه نجامدا شتیک یه کجار خه یالی لیده رده چیت.

(به لام لوسهر ههروهک فیسینو یان لیوناردو دا قینشی هیومانیت نه بوو... جیهانی سوفیا، لاپه ره 228)

Substance ماده (جهوهه)

ئهم زار او هیه (سوبستانس) له ووشه ی لاتینی "سوبستانتیا" وه هاتووه و مانای شتیک ی سهر به خو، شتیک ی هه تا هه تای ی، شتیک ی بنه رته ی ده به خشیټ. جهوهه ر وهک تاشه به ردی قه راغ ده ریاکان دیاره، به لام له گه ل ئه وه شدا زوړ جار ناته باین له سهر ئه وه ی چ شتیک جهوهه ره و چ شتیکیش جهوهه ر

www.pertwk.com

شلکه‌ین، زیاتر و زیاتر هه‌ست به بی "جه‌وه‌ر" یان ده‌که‌ین.

(لێره‌دا دیکارت جه‌خت له‌سه‌ر بوونی دوو شیوه‌ی جیاوازی هه‌قیقه‌ت ده‌کات، یان دوو جوړ "ماده"؛ یه‌که‌میان بیرکردنه‌وه‌یه یان "پوچ" ه و دووه‌میش "دریژبوونه‌وه" یه یان "مه‌تریال" ه... جیهانی سوڤیا، لاپه‌ره 256*، 266، 279، 301)

Marx، Karl مارکس، کارل

کارل مارکس "1818 تا 1883" یه‌که‌مین فه‌یله‌سوف بوو که توانی لایه‌نی کرداری فه‌لسه‌فه بکاته شتیک که به‌کاربه‌یئریت. ته‌نانه‌ت جیهان بینینیکی ته‌واو به ناوی ئەمه‌وه ناو نراوه (مارکسیزم، جیهانی سوڤیا، لاپه‌ره 419). ئەو بزوووته‌وه رامیارپانه‌ش که په‌یوه‌ندیان به مارکسیزمه‌وه هه‌یه (سوڤیالیزم و سوڤیال دیموکرات، جیهانی سوڤیا، لاپه‌ره 428، وه کۆمۆنیزم، جیهانی سوڤیا، لاپه‌ره 423) بو ماوه‌یه‌کی

تایه‌ته به پێگه‌ی په‌رتوک

باش سه‌رکه‌وتنیان به‌ده‌ست هینا، به‌لام له کاتی ئیستاکه‌ماندا هینده باویان نه‌ماوه (بو نمونه سوڤیال دیموکرات) یان هه‌ر به‌ته‌واوه‌تی سراونه‌ته‌وه (بو وینه کۆمۆنیزم). مارکسی کوپه پارێزه‌ر ده‌بوایه وه‌ک باوکی بکردایه و یاسای بخویندایه؛ پاشتر یاسای خویند، به‌لام به‌زۆره‌ملی و به‌بی ویستی خو‌ی بوو. ئەو خو‌ی زیاتر به‌لای فه‌لسه‌فه‌دا وه‌رده‌چهرخا، به‌تایه‌تیش فه‌لسه‌فه‌ی هیگل، راسته ئەو کاته هیگل مردبوو به‌لام فه‌لسه‌فه‌که‌ی هیشتام کاریگه‌رییه‌کی گه‌وره‌ی هه‌بوو و قوتابیه‌کانی هیشتام مابوون. مارکس به‌پله‌ی یه‌که‌م گرنگی ده‌دا به‌ دیالیکتی فه‌لسه‌فه‌ی هیگل و به‌ره‌وپێشچوونی خو‌یه‌تی فیکر له‌لای هیگل، وه هه‌ستی ده‌کرد ئەو دوو چه‌مکه‌ هیگل‌یه‌ تا ئەو کاته به‌ته‌واوه‌تی تاوتو‌ی نه‌کرا‌بوون و نه‌خرا‌بوونه ژیر تاقیکردنه‌وه‌یه‌که‌وه که په‌یوه‌ندی به‌ ژیا‌نی راسته‌قینه‌وه هه‌بی‌ت. ریک له‌و کاته‌شدا ژیا‌نی راسته‌قینه‌ لایه‌نی هه‌ره وشک و ره‌قی خو‌ی

نیشاندهدا. ههژاری و نه‌داری خه‌لکانی کریکار به‌رده‌وام زیاتر و زیاتر ده‌هاته به‌رچاو؛ له به‌رامبه‌ریشدا ده‌وله‌مندی له‌لای چهند "سه‌رمایه‌داریک" که‌له‌که ده‌بوو. شو‌رشی پیشه‌سازی ده‌ستی به‌سه‌ر پرۆسه‌ی به‌ره‌مه‌یناندا گرتبوو، ئه‌مه‌ش بووه هۆی ئه‌وه‌ی که به‌رده‌وام مه‌کینه‌کان شو‌ینی گرنگ له پرۆسه‌ی کاردا داگیربکه‌ن و لی‌ره‌شه‌وه کریکاریکی زۆر دووچاری بی‌کاریبوون. ده‌توانین ب‌لین به‌رده‌وام وینه‌یه‌کی به‌د و ناخۆش ده‌رده‌که‌وت، وه هه‌تاوه‌کو به‌هاتایه ئه‌و وینه‌یه زه‌قترده‌بوو، چونکه له‌لایه‌کی تره‌وه به‌ ئاشکرا توانای هی‌زه ئابوورییه‌کان (زیادبوونی به‌ره‌م) ده‌رده‌که‌وتن و له‌هه‌مان کاتیشدا هی‌ز و په‌یوه‌ندی به‌ره‌مه‌ینانی سه‌رمایه گه‌شه‌یده‌کرد. هاوکات مارکس دکتۆرای له‌فه‌لسه‌فه‌دا هی‌نا و ئا له‌م بارانه‌دابوو که بی‌روپای هی‌گل‌ی هه‌لگه‌پرانده‌وه، مارکس ده‌یگوت "له‌بری ئه‌وه‌ی له‌سه‌ر سه‌ر بوه‌ستی، هه‌لمگێ‌پرایه‌وه و خسته‌مه سه‌ر قاچ"،

تایه‌ته به‌ پنگه‌ی په‌رتووک

هه‌روه‌ها ده‌یگوت "له‌هه‌موو خالیکی قورسی فیکری رزگارمکرد و جی‌گایه‌کی کرده‌نیم له‌ ناوه‌پراستی جیهاندا پی‌به‌خشی". له‌دوا‌جاریشدا ده‌بی‌ت مرۆف وه‌ک بوونه‌وه‌ریکی کارکه‌ر ببینریت، چه‌وسانه‌وه و "به‌نامۆکردنی" مرۆف ده‌بی‌ت کۆتایی پی‌به‌ینریت و فه‌لسه‌فه‌ش ده‌بی‌ت "له‌ ئاسمانه‌وه به‌ینریته‌وه سه‌ر زه‌وی". وه فه‌لسه‌فه‌ی سه‌ر زه‌ویش ده‌لی‌ت "مرۆف بال‌ترین بوونه‌وه‌ره بو‌ مرۆف"، وه داوای ئه‌وه ده‌کات که "هه‌موو ئه‌و بارودۆخانه‌ی که مرۆقی سووک و ر‌سواده‌کرد، که سه‌رکوت و ملکه‌چی ده‌کرد، که وایلی‌ده‌کرد هه‌ست به‌ ته‌نهایی و بی‌ده‌سه‌لاتی بکات، که به‌ چاویکی نزمه‌وه ته‌ماشای مرۆقی ده‌کرد، هه‌موو ئه‌مانه ده‌بی‌ت کۆتاییان پی‌به‌ینریت". مارکس له‌داوای خویندنه‌که‌ی وه‌ک ر‌وژنامه‌نووسیک کاری ده‌کرد. فریدریک ئینگلس "1820 تا 1895"ی کۆری خاوه‌ن کارگه‌ بووه هاو‌پیی ژیان، به‌لام ئینگلس هه‌ر زوو هه‌ستی‌کرد د‌لی به‌لای سۆشیالیزمدا لی‌ده‌دات. ئینگلس زوو زوو هاریکاری مارکسی ده‌کرد،

تەنانەت لە باری ئابووری شەو. هەردووکیان پیکەو
 بنگەییەکی نووسینیان دامەزراند و لەو پیکەییەو ئەو
 جوړه تیوریانەیان بۆ کریکارانی نەتەوایی و
 نیونەتەوایی دەنارد کە لە ژبانی رۆژانەیاندا
 بتوانن بەکاریبھێنن. لە پاش شۆرشی 1848 مارکس
 لەگەڵ خێزانەکیدایا بەرەو بەریتانیا کۆچیکرد و
 هەتا مردنی لەویدا نیشتەجیبوو، بەلام ئینگلس لە
 کارگەکی باوکیدا مایەو، "لە ناو ئەو بازرگانییە
 ساردوسرەدا" لەسەر کارکردن بەردەوامبوو، تەنها بۆ
 ئەوێ بێتوانی پاره بۆ برادەرەکی و
 بزووتنەوێکیان پەیدا بکات. لە هەمان کاتیشدا
 مارکس، لەسەر بنەمای خۆیندنیکی بەگور لە بواری
 ئابووری نەتەواییەتی و پامیاریدا، گەشەیی بە
 تیورییەکی فەلسەفیدا کە سەرنجراکێش دیتە
 بەرچاو، چونکە باسی پیکەچارەیی ئەو نەهامەتیە
 دەکات. لە یەکیک لە رستە بنچینەییەکانی ئەم
 تیورییە فەلسەفییەدا دەلیت؛ "ئاگایی مروق، بوونی
 مروق دەستنیشان ناکات، بەلکو بە پێچەوانەو

تایبەتە بە پیکەیی پرتووک

بوونە کۆمەلایەتیەکیە کە ئاگایی مروق
 دیاریدەکات. لە قوناغییکی دیاریکراوی گەشەکردنی
 کۆمەلگادا، هیزی بەرەمەھێنەر لەگەڵ هەلومەرجی
 بەرەمەھێنانی باودا دژ بەیەک دەبنەو، یان گەر
 بەشیوہییەکی یاساییانە دەریبیرین، لەگەڵ ئەو
 پەيوەندیە مولکایەتیەکانەدا ناتەبادەبن کە
 هەتاوہکو ئەو کاتە هیزی بەرەمەھێنەر لە ناویدا
 جولاوہتەو. واتە هیزی بەرەمەھێنەر لە حالەتی
 گەشە خولقاندنەوہ هەلدەگەریتەو و دەبیته
 زنجیریک بۆیان. لەو کاتەدا قوناغی شۆرشی
 کۆمەلایەتی دیتە ئاراوہ. مارکس و ئینگلس پێیان
 وابوو کە شۆرشی کۆمەلایەتی لە راستیدا هەر زۆر
 نزیکبیت؛ سەرمايە ناچار دەبیت گەشە بەخوێبات و
 خوێ فراوانبکات، لیرەشەو بنەمای
 هەلوەشاندنەوہی خوێ دادەمەزینیت، هەلبەتە
 لەسەر دەستی ئەو کەسانە کە تاوہکو ئەو کاتە
 ژێردەستە و چەوساوہبوون. وەک هەموومان دەزانین
 مارکس و ئینگلس ئەو شۆرشەیان نەبینی کە

تایه ته به پنگه ی پرتووک

هيوایبوون. ئەو شوڤشه پاشتر ږوویدا، به لām نهک
 هر وهک ئەوهی ئەوان چاوه ږوانیوون که له
 ولاتیکی پيشه سازی پيشکه وتووی ږوژئاووا
 هه لگيرسیت، به لکو له ولاتی ږوسیای دواکه وتوودا
 ته قییه وه. له سه ره تادا ئەم دواکه وتنه میژووییه
 ږیگه ی له گه شه کردنی مارکسی نه گرت، به لکو
 خه لکی ئومیده واربوون که دروشمه که ی بیته دی؛
 "قه یله سوفه کان هه تاوه کو ئیستاکه به چند
 شیوه یه کی جیاواز ته نها جیهانیان لیکداوه ته وه،
 به لām ئیستاکه ده بیت بیگوږین". ئەو
 گوږانکارییه ی، که له راستیدا ږوویدا، له هه موو
 چاوه ږوانکردنه کان فیه لسه سوفه کان دوورکه وته وه؛
 له وه ده چوو ئاگایی مړوڤ نه توانیت له گه ل ئەو ږو له
 لاوه کییه دا خو ی بگونجینیت که ده بوايه بیبینیایه.
 ئاگایی له لای هیگل خاوه نی ږولیکی سه ره کیبوو؛
 دواتریش له پاش مارکسه وه، ده بوايه چاوه ږوانی
 ده ره وه ی بوايه و له وینه دانه وه یه کی په یوه ندییه
 کومه لایه تییه کان زیاتر هیچ شتیکی تر نه بوو. گرفت

فهلسه فه ی مارکسیزم له وه هه ول و ته قه لا ئاکاریه
 بیوچانه یاندا نه بوو که به دوا ی هه قانیه تییدا
 ده گه ږان که که س نه بیینیوه؛ به لکو به پیچه وانه وه
 گرفته که یان له وه دابوو که یهک لایه نبوون،
 له وه دابوو که خو یان به ږاستیه کی په تی داده نا،
 ږاستییه ک که هیچ جوړه گفتوگو یه ک قبوولناکات و
 له سه روئه وه شه وه "به ږاستی" له وه ږروایه دابوون که
 فهلسه فه ی مارکسیزم په رده ی له سه ر ږووی هه موو
 یاساکانی جیهان و میژوو هه لمالییت و ږه وتی
 گه شه کردنی پاشه ږوژی دوزی بیته وه. ئەم ږو که
 خالیکی تریشمان بو ږوونبو ته وه؛ ئەو وینه ی مړوڤه
 که مارکس سووربوو له سه ری، به شیوه یه کی
 نه گه تیف یه کلایه نبوو؛ مړوڤ خو ی به تاوانبار
 داده نی، هه لبه ته به رده وام خو ی له ناو
 خو هه لسه نگانندیکی تیوری و کرده نی نائاسایدا خو ی
 ده بینیته وه، لیږه شه وه وهک لیږسراویکی شمه ک
 ږه فتار له گه ل سروشتدا ده کات، وه هه سته کات که
 به ئاره زووی خو ی ده توانیت هه موو ئەو سامانانه ی،

www.pertwk.com

که بهرپرسياره لښان، پړاوپر به پښی ویستی خوۍ
بیانهښت و بیانبات .

(...تارماییهک بهناو ئهوروپادا تیدهپهړیت...
جیهانی سؤفیا، لاپهړه 331، 411*، 417، 487،
(489

Marcus Aurelius مارکوس ئاوریلوس

مارکوس "121 تا 180" له کوشکی قهیسهردا
فهیلهسوف بوو، ئهم پلهوپایه بهرزهشی ئاواتیکي
پلاتونی هیڼایه دی؛ چونکه پلاتون دهیگوت ئهو
فهیلهسوفانهۍ له بوارۍ فلهسهفهۍ مندا دهخوینن،
دهبیت بڼه فرمانرهوا. مارکوس له بوارۍ رامیاریدا
بهختیکي کهمتری هه‌بوو، به‌لام ئهمه په‌یوه‌ندی به
که‌مبوونی هونه‌ری فرمانره‌واییه‌وه نه‌بوو، به‌لکو
په‌یوه‌ندی به بارودوخی ئهو کاته‌وه هه‌بوو؛
ئیمپراتوری رۆمانی له رماندابوو، یاخیبوونیش به
شیوه‌یه‌کی گشتی بلاوبوو. قهیسهر به‌رده‌وام له

تایه‌ته به پڼگه‌ی په‌رتووک

شوینیکه‌وه بو شوینیکي تر دهیگواسته‌وه، به‌لام له
همان کاتدا ئازایانه به‌رده‌وامبوو له‌سهر نووسینه
به‌ناوبانگه‌که‌ی که ناوینابوو "تیروانینه‌کانم".
مارکوسی فهیله‌سوف کاریگه‌ری ستوکیه‌کانی
به‌سهره‌وه‌بوو، به‌تایه‌تیش به چاوکی ریزه‌وه
ته‌ماشای لایه‌نی ویزدانی ناوه‌وه و ئاکاری به‌رزی
ئهو ته‌رزی بیرکردنه‌وه‌یه‌ی ده‌کرد، به‌لام له
دواچاردا توشی گومانبوو؛ له‌لایه‌که‌وه گه‌شبینیه
ئه‌قلانییه‌که‌ی هیډی هیډی به‌ره‌و نه‌مان چوو، وه
له‌لایه‌کی تریشه‌وه چیت‌نه‌یده‌توانی له‌سهر هونه‌ری
خوړاگرتنی خوۍ، که به هه‌موو شیوه‌یه‌ک ده‌یویست
بیهل‌یت‌ه‌وه، به‌رده‌وامبیت - لیره‌شه‌وه بیرکردنه‌وه
تاریکه‌کان ده‌ستیان به‌سهرداگرت؛ "هه‌موو شته
جه‌سته‌یه‌کان وه‌ک پروباریک وان، وه هه‌موو شته
رؤحیه‌کانیش خه‌ون و خه‌یالن؛ ژیان واته‌ شه‌ر..
ژیان واته‌ نیشه‌جه‌یبوون له شوینه ناموکاندا..."

www.pertwk.com

(...زۆربەشيان چالاكانه له سەر ئاستی ولات رۆلّیان ده بێنی، بۆ نمونه مارکۆس ئاوریلّیوس... جیهانی سوّفیا، لاپه ره 142)

Malthus، Thomas مالتۆس، تۆماس

مالتۆس "1766 تا 1834" له سه ره تادا قه شه بوو، دواتریش پله ی پرۆفیسۆری له میژوو و ئابووری سیاسیدا به ده سه ته ینا. ده یویست له بواری لیکۆلینه وه ی ژماره ی دانیشتواندا بێته تایبه ته ندیک، چونکه له وه وه به ر گفتوگۆی دژ به زۆربوونی هه ره مه کی مرۆقايه تی ده کرد. به پێی بیروپراکانی ئه م، توانای خواردن په یدا کردن له لایه ن مرۆقه وه به ته وا وه تی شان به شانی ئه وه هه موو مندا لانه ناروات که دینه ناو جیهانه وه. ئه م بیروکه یه ی مالتۆس که له ناواخنی دا باسی مامنا وه ندی تی (خۆ پاراستننی) ده کرد، له وه ده چیت له راستیدا ئا راسته ی ئه م سه رده مه مان بکری ته وه. مایه ی سه رسو پرمان نییه که مالتۆس ره شبی نبوو؛ له

تایبه ته به پنگه ی په رتووک

هه لسه نگاندنه کانی دواتریدا به قولی بیر له شه ر و نه خو شی بلا بوونه وه ده کاته وه و ده گاته ئه وه ئه نجامه ی که ده لیت ئه م جو ره دیاردانه ده کری ت کاریگه رییه کی "باشی" له سه ر زیاده بوونی له راده به ده ری مرۆقايه تی هه بی ت.

(... به ری که وت چاوی به کتیبی کی چکۆله ی تۆماس مالتۆس که وت. تۆماس تایبه ته مند بوو له لیکۆلینه وه ی ژماره ی دانیشتواندا... جیهانی سوّفیا، لاپه ره 442)

Manichaeen مانیکیزم

مانیکیزم له ناوی "مانی" پارسییه وه "نزیکه ی 216 تا نزیکه ی 276" هاتو وه. بیروپرای مانی به تایبه تی له سه ده ی چواردا بلا بو وه وه. مانیکیزم تی که له یه کی بیروپرای مه سیحی و ئایینی پارسی بوو. له راستیدا ئاوگوستین پێش ئه وه ی بێ ته با به گه وره ی کلّی سه، بۆ ما وه ی ده سالی ره به ق مانیکه ییه کی چالا کبوو.

www.pertwk.com

تایبته به پنگه‌ی پرتووک

Mao Zedong ماو زیدوڭ

ماو زیدوڭ "1893 تا 1976"، که له‌وه‌وپیش به‌پزه‌وه "یان له‌راستیدا له ترسدا" به ماو تسی توڭ ناوه‌که‌یان ده‌نوسی، هه‌روهک لینین و ستالین هه‌مان شتی به‌سه‌ردا ده‌چه‌سپیت؛ میژوو (هه‌تاوه‌کو ئیستا که) وهک که‌سانیکی نه‌خواراو ناویانده‌بات. ماو، که ماوه‌یه‌ک له‌مه‌وبه‌ر که‌بتایینی که‌شتی شو‌رشی چینی بوو، هه‌روهک لینین و ستالین (له‌ فهره‌نگه‌که‌دا ته‌ماشایان بکه) فه‌یله‌سوف بوو، واته‌ خوی خوی به‌ فه‌یله‌سوف داده‌نا، ئه‌مه‌ش له‌ راستیدا شتیکی سه‌یر نه‌بوو، چونکه‌ به‌پیی ئایدۆلۆژیای ناسایی ئه‌و کاته‌ی کۆمۆنیستی هه‌موو که‌سیک ده‌کرا وه‌ ده‌بوایه‌ هه‌موو شتیکی بوایه؛ ده‌بوایه‌ ماسیگر و راوچی و کریکار و فه‌رمانبه‌ر بوونایه‌ ... ئه‌ی بۆ نه‌کریت فه‌یله‌سوف و نووسه‌ر و بیرمه‌ندیش بن. ماو، وه‌ک فه‌یله‌سوفی، یه‌کیک له‌ کتیبه‌ به‌ناوبانگه‌کانی میژووی فه‌لسه‌فه‌ی نووسی، ئه‌و

دواتریش وه‌ک پله‌ به‌رزیک‌ی کلێسه‌ی مه‌سیحی ده‌یگوت؛ "من ده‌زانم باسی چی ده‌که‌م!" و لی‌ره‌شه‌وه‌ هاو‌پروا کۆنه‌کانی خوی تاوانبارده‌کرد و ناوی "لاده‌ری ئایینی" لی‌نابوون. مانیکه‌یه‌یه‌کان خاوه‌نی بیرو‌پرایه‌کی تووندی دوالیستیین. جیهان له‌ ریگه‌ی دوو شتی نه‌مر، وه‌ له‌ بنه‌ره‌تا هاو‌نرخه‌وه‌، ته‌ماشاده‌که‌ن؛ باشه‌ و خراپه‌. وه‌ له‌ ته‌نیشته‌ ئه‌م دوو شته‌وه‌ هه‌موو لی‌کدزه‌کانی تر داده‌نن؛ پروناکی و تاریکی، جه‌سته‌ و رو‌ح، ژیان و مردن. مرو‌ف به‌ دریژیی هه‌موو ژیا‌نی پرو‌به‌رووی ئه‌و حاله‌تانه‌ ده‌بیته‌وه‌ که‌ ناچاره‌ لایه‌کی دیاریکراو هه‌لبژیریته‌. لی‌ره‌شه‌وه‌ له‌وه‌ ده‌چیت مرو‌ف له‌ مانیکیزمدا سه‌ربه‌ست بیت له‌ هه‌لبژاردنه‌کانیدا؛ هه‌لبژاردنیک که‌ دواتر له‌ ئایینی مه‌سیحیدا به‌ته‌واوه‌تی له‌به‌رده‌ستدا نه‌بوو.

(مانیکه‌یی مه‌زه‌به‌یی ئایینییه‌، که‌ له‌ سه‌رده‌می سینان‌تیکدا زۆر باو بوو. جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره‌ 188)

کتیبەى كە ناوى "كتیبە سووره بچكۆلهكهى ماو"؛
 كۆمهڵىك پەندى شەپخووزى تیدا كۆكردۆتهوه و
 كۆمهڵىك خەلكى ئارەزوومەندى ئەو كاتەى پى
 سەرسامدەكرد. لەو كتیبە سوورەدا چەندەها رسته
 دەبينىن كە زۆر بەئاسانى دەكریت لە پەيمانگا
 رەسمىيەكانى وهك فيركردنى چۆنىيەتى
 بەرپۆهبردندا بەكارىان بهيىنين، هەلبەتە مەبەست
 لەو شوپناىهە كە خەلكى "زۆر بە جوانى خويان
 دەپازيىنەوه" و پەرۆشى ئەوهن خويندنىك
 تەواوبكەن. رستهكان دەربرىنى شتىكى تورەهات و
 سادەن، بۆ نمونە دەلييت "لە هەموو كيىشه و
 مەسەلەيەكدا دەبييت ميشكى خۆمان بەتەواوەتى
 بگوشين و زۆر بەگور سەرلەنوئ بەقوولئ
 بيريلىبكەينهوه"، يان بۆ نمونە كاتيك كە دەلييت
 "بیرکردنەوهى مروّف دەبييت لەگەڵ گۆرانی
 بارودۆخدا خۆى بگونجیئييت"، بيگومان ئەم
 ووتەيەشى هيچ ناواخنيكى زياترى لە ووتەكهى
 پيشوترى لە خۆنەگرتووه.

تایبەتە بە پێگەى پەرتووک

(لەم سەدەيەى خوڤماندا لينين و ستالين و ماو و
 چەندەهاى تر بەشداری خويان خستە سەر ماركسىزم
 يان "ماركسىزمى لينينىزم"... جيهاى سۆفيا، لاپەرە
 419)

Muhammed محەمەد

محەمەد "570 تا 632"ى بنچينه دانەرى ئىسلام، لە
 سەرەتادا بازرگانىكى بەرپۆبوو. بەو شيوەيەش لە
 رپگەى سەفەرەكانىيەوه ئاشنايى لەگەڵ ئاينى
 مەسىحى و يەهودى و ئاينهكانى تريشدا پەيداكرد.
 لە سالى 610 دا چەند سروشىكى بۆ هات و وهك
 پيغەمبەرىك خۆى ناساند. وتارە ئاينىيەكانى لە
 شارى مەكەدا بلاوكردهوه؛ شارى مەكە جگە لەوهى
 كە لایەنگرەكانى ئەوى لیبوو، زۆر بە رپزو نرخەوه
 لە قورئانىشدا ناوى هاتوو. لە ئىسلامدا محەمەدى
 پيغەمبەر و نوينهرى مەزنى خواى تاقانە، وهك

www.pertwk.com

ههقیقهتیکی نهگۆر و بیچه ندوچون ته ماشاده کرییت و پلهی یاسا و دهستوری به دهستهی ناوه.

(پاش مردنی محهمه د له سالی 632 دا، ئیسلام دهسه لاتی به سهر باکوری ئه فریقا و رۆژه لاتی ناوه راستدا گرت. جیهانی سۆفیا، لاپه ره 186)

Mystic میستیک

(*) له کتیبه کهی جیهانی سۆفیادا، لاپه ره 147 به "رۆحانییهت" وه رگێردراوه (mystic) ووشه "میسٹیک" له بنه رته دا له ووشه ی یۆنانی "میین" وه هاتوو که کتومت مانای "چاو نوقاندن" ده به خشییت. هه ر له رێگه ی ناوه که وه ده توانین په ی به شوینی ئه زموون وه رگرتنی رۆحانییه کان به رین؛ چاو ده نوقینن و له ناو میشکیانه وه دیده کان دین. واته که سه رۆحانییه که هه ولده دات بگه رپیته وه سه ر بنچینه ی رۆح، له م رێگه یه شه وه ده خوازییت له

تایه ته به پێگه ی په رتووک

ناواخنی بوونی ناوه وه تیپگات (به لای زۆرینه ی که سه رۆحانییه کان وه ئه و بوونه ناوه کییه، "خود" نییه) و به و شیوه یه ش ده توانییت له گه ل خوادا ببیته یه ک. له رۆحانییه تدا، که وه ک فه لسه فه خاوه نی میژوویه کی کۆنه، زهنگی هه ره دیرینی په رۆشی مروفت و ترسی به رده وامنه بوونی لیده دات، هه روه ها نیشانه ی دله راوکیی هه سترکردن به کورتی بوون نیشانداده دات.

بزووتنه وه رۆحانییه کان له هه موو سه رده میک و هه موو که لتوری کدا هه بوون. ئه مرۆکه خه لکی له و برۆایه دان که ئه زموونی رۆحانی (به تایبه تیش ئه و جورانه ی له ده وری بازنه ی خۆدۆزینه وه دا ده خولینه وه) شتیک بییت که شیای فیربوون و بلاوکردنه وه بییت، له به رئه وه خه لکانی "پسپۆری خۆدۆزینه وه" (بیگومان خۆیان به دوا ی خۆیاندا گه راون و خۆیان دۆزیوه ته وه) چه نده ها خولی وانه گوتنه وه و کتیب ده خه نه به رده ست، چه ندین ته کنیکی خه لوه ت و رێگه ی ئاسووده بوون هه لده رژن،

ههروهها بوارى سهفهريكى يهكجار سهرنجراكيش بو
ناو چهقى مروفت دهخه نه پروو.

(له پوځانيه تي پوژئاوادا - واته له ناو ئايني
جوله كه و مه سىحى و ئيسلامدا - پوځانيه كان جهخت
له سه ر گه يشتن به خوايه كى تاييه ت دهكهن...
جيهانى سوڤيا، لاپه ره 149)

Mill، John Stuart ميل، جوڻ ستيوارد

ميل "1806 تا 1873" نووسه ر و ئابووريناس و
فهيله سوف و ئه ندامى په رله مانيش بوو؛ به لام بو
ماوه ى 35 سال له كه مپانيائى بازرگانى پوژه ه لائى
هنديدا كاريكرد. له ويڊا، ههروهك خوى ده يگوت،
"توانيم جيهانى راسته قينه بخوينم". له بوارى
فهلسه فه شدا له هه مان ريبازى باوى ئيمپيريسته
به ريتانيه كانه وه ده ستياييكرد. به لاي ئه مه وه
زانست له سه ر ئه زموون هه لده چنرييت؛ به لام نهك به

تاييه ته به پنگه ى په رتووك

شيوه يه كى كويرانه بيكه ينه جيى متمانه مان، ئه م
حاله ته به تاييه تي ووردبوونه وه هه ستيايه كانمان
ده گريته وه كه بنچينه ى ئه زموون، له بهر ئه م
هو يه ش ده بيت بينينه كانمان چه ندين جار
تاقيبكه ينه وه و چه ندين جاريش پياياندا بچينه وه.
دواترش بووه قسه كه ريكي ئافره تان و سووربوو
له سه ر ئه وه ى به ته واوه تي داواى مافى به رابه رى
ئافره تان بكات. ئه مپوكه كتييى "ملكه چكردى
ئافره تان" ه كه ى ميل له ئه ده بياتى ناوبراو به
ئه ده بياتى ئافره تاندا، وهك كتيييكى به نرخ و
تاييه ت ته ماشاده كرييت.

(... لي ره شه وه كاريگه ريه كى گه وره ى له سه ر "جوڻ
ستيوارد ميل" ى هاوولائى خوى هه بوو، كه پاشتر
پو ليكي گرنگى له داواكردى يه كسانى نيوان
هه ردوو ره گه زه كه دا بينى... جيهانى سوڤيا، لاپه ره
(283)

Montesquieu، Charles مۆنتیسکیو، چارلس

مۆنتیسکیو "1689 تا 1755" پاریزەر و فەیلەسوفی دادوهری بوو، هەر هیشتام لە کاتی ژيانیداوو که وهک ئەفسانەیهک دەرکهوت؛ کۆشش و چالاکییهکانی دەنگیاندایهوه، زانست و زانیارییهکانی هاته بهرهم، کتیبخانهکهی مایه‌ی سهرسورمان بوو، له‌سهر و ئەمانه‌شه‌وه هه‌روهک ده‌لێن ئەم بوو که یه‌که‌مجار بپیرستی (*رێکخستنی په‌رتوک، ناوی دانه‌ر...هتد، به‌پێی رێکخستنی ئەلف و بیی له‌سهر پارچه‌ کارتی‌ک) داهینا. تیکۆشانی مۆنتیسکیو بۆ دابینکردنی مافی به‌گزاده‌کانبوو، وه‌ خۆشی سهر به‌و کۆمه‌له‌بوو؛ ئەگەر به‌گزاده‌کان هاوسه‌نگی تووندپه‌وه‌کان نه‌که‌ن، ئەوا وڵات یان له‌ ناو "دیکتاتۆره‌ پۆژه‌ه‌لاتییه‌کاندا" وونده‌بیت یان له‌ناو "دیموکراتی" دا ده‌فه‌وتیت. وه‌ک فەیلەسوفی‌کیش، یه‌کیک بوو له‌و کۆمه‌لناسه‌ یه‌که‌مینانه‌ی که سه‌ریان‌ه‌ل‌دا. خویندنه‌که‌ی سه‌باره‌ت به‌ شیوازی کارکردنی پزیمی دادوهری و وڵات بوو، وه‌ک خالیکی

تایبته به پنگه‌ی په‌رتوک

هه‌ره‌ بنچینه‌یش ده‌یگوت؛ کارکردن له‌سهر په‌یوه‌ندیه‌کانی سروشت و لی‌کۆلینه‌وه له‌سهر ئەو داموده‌زگایانه‌ی مرو‌ف خولقاندونی، به‌لای کاری زانسته‌وه هیچ جیاوازییه‌کی نییه‌. بیروکه‌ی مۆنتیسکیو سه‌باره‌ت به‌ دابه‌شکردنی ده‌سه‌لاتی وڵات به‌سهر سی به‌شدا (ده‌سه‌لاتی یاسادانه‌ر "په‌رله‌مان" و ده‌سه‌لاتی راپه‌راندن "وه‌زیره‌کان" و ده‌سه‌لاتی هوکمه‌ده‌رکردن "دادگا") له‌لایه‌ن نزیکه‌ی هه‌موو مۆدیله‌کانی ده‌ستوری بنه‌رته‌ی ئەو شیوه‌ وڵاته‌وه په‌سه‌ندکرا که‌ خۆی زۆری به‌دلنه‌بوو؛ ئەو شیوه‌ وڵاته‌ش "وڵاتیکی دیموکراتی" بوو.

(ئهم سی دابه‌شکردنه‌، له‌لایه‌ن "مۆنتیسکیو" فەیلەسوفی سه‌رده‌می رۆشن‌گه‌ری فه‌ره‌نسییه‌وه هاتووه‌. جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره‌ 283، *334)

Monisim مۆنیزم

به برپوای مۆنیزم جیهان و هه موو شتیکی دی که سهر به ژيانه، له هه مان مادهیهکی (جهوهه ریکی) بنچینهیی بهیه که وه به ستر او پیکهاتووه. ده کریت ئه وه مادهیه (جهوهه ره) خودابیت، یان ئاگاییهک بیت که هه موو شتیکی ده ستنیشان ده کات، یان رۆحانیه تیکی بیت که هه موو شتیکی ده گریته وه، یان ده کریت "یاسایه کی جیهان بیت" (هیراکلیتس). به لام له هه مان کاتیشدا رییتیده چیت (ئه مهش برپوای هه ندیک له فه یله سوفه سه ره تاییه کانی یۆنانه) مادهیهک هه بیت که به رپر سیاری دروستکردنی ئافه ریده کراوه کان و چالاکی بوونه کان بیت. مۆنیزم برپوا به یهک جوړه خودای ده سه لاتدار ده کات؛ لیږه دا له بنه رته دا باس له بابه تیکی ده که یین که پپی ده گوتریت مۆنوتیزم "جیهانی سوفیا، لاپه ره 165"؛ ئایینی یه هودی و ئیسلام به ته واو هتی مۆنوتیزم، له کاتیکیدا ئایینی مه سیحی، وهک ئاشکرایه ئه مهش برپوای به یهک خودا هه یه، نمونه ی شیوه یه کی

تایبه ته به پنگه ی پهرتووک

مۆنیزمی جیاوازتره و له بواریکی "سی لایه نی ته با" دا خو ی ده بینیته وه، ئه و سی لایه نهش خودای باوک و کوپی خودا و رۆحی پیروژه .

(ئه وان ده یانگوت ته نها یهک سروشت بوونی هه یه. به م جوړه تیگه یشتنهش ده گوتریت "مۆنیزم". جیهانی سوفیا، لاپه ره 142)

Materialism مه تریالیزم

مه تریالیزم هه روهک به رامبه ره مه زن و دیرینه که ی، ئایدیالیزم، ره وتیکی کۆن و مه زنی فه لسه فییه، به لکو پییده چیت دیرینتر و مه زنتریش بیت چونکه پشت به هه لسه نگاندنیکی راسته قینانه ی شته کان ده به ستیت. شیوه هه لسه نگاندنیکی به م جوړهش به پپی پیویستی ده بیت هه ره له سه ره تاوه له سه ر بنه مای زانیکی ئه بسترکت (که مافی خو یه تی گه ر شانازی به ئامانجه کانییه وه بکات) دامه زرابیت، چونکه ئه گه ر وهک هه قیقه تیکی دان به هه بوونی

فيزياويماندا نه نيين، نهوا ناشتوانين يارى ئاگايى
يان نه كرؤپاتى بيركردنه وه بهرپوه بهرين.
مه ترياليزم هميشه له ميژووى فلهسه فهدا
به شيويه كى كه ميگ يه خه گرانه دهركه وتووه، وه
ئهركى نه وه بووه كه پاليك به مشتومره
چه قيوه كانه وه بنيت. نه گهر گوئ بو مه ترياليستيكي
شارهزا شلېكهين، كاتيگ كه جيهانمان بو
ليكه داته وه، نهوا له دواى باسكردنه كه يه وه
به ئاسانى ههست دهكهين سهر به ستر
هه ناسه ده دهين - واته بومانده رده كه وييت كه هه موو
شتيگ هينده ئالوز و دژوار و سهير و نائاسايى نيه،
به لكو به پيچه وان وه چهند راستييه كى سروشتيمان
هه يه كه ناتوانين خومانى لى لابهدين. به لام له گهل
نه مه شدا مشتومره مه ترياليستييه كان، كه ههر له
پيشتروه له لاي ديموكريتس و ئيپيكور ده يان بينين،
هه هميشه نهو كاتانه به هيژتربوون كه زياد له راده
تيپه رنه بوون و نه بوونه ته هوئى نه وهى بېنه ياسا
داريژ، چونكه نه لايه نه شيان روويداوه، ههر بو

تايه ته به پيگه ي پرتووك

نمونه نهو شتهى كه پييده گوتريت مه ترياليزمى
دياليكتى كه ماركس دايمه زراند. هه ليه ته
رووشيداوه كه فلهسه سوفيكي باشى مه ترياليزم
خاوهنى خاوهنى روظانهى خوئ بيت، خاوهنى
تيروانيى سوفيانهى خوئ بيت، خاوهنى چهند
ساتيكي خواوه ندانهى خوئ بيت، له م باره يه وه
ده توانين "دينيس ديدرو 1713 تا 1784" ي
فلهسه سوف و بليمهت وهك نمونه يه كى ناياب
به ينينه وه. ديدرو وه سفى نهو حاله ته دهكات كه
مروف ههست دهكات به شيكه له ناو سهرجه ميكي
گه وره تر دا، شتيگ كه له خودى خوئ مه زنتره و لى
تيپه رده بى و له م باره يه وه ده ليت؛ نهو بوونى
هه يه و مروقيش بوونى هه يه. هه موو شتيگ سوودى
خوئ هه يه، هه موو شتيگ ئامانجيكي هه يه، هه موو
شتيگ كاريگه رى خوئ له ناو سهرجه مدا هه يه...
مروف هيچ شتيگ نيه... ئارام به، هيمن به، وهك
هه موو نهو شتانه به كه له چوارد هورتايه... واز له
كاتر مي ره كان و روزه كان و ساله كان به يينه با وهك

هه موو شته کانی چوارده ورت برۆن، وه خوشت وهک
هه موو شته کانی چوارده ورت برۆ

(دوا هه مین ریباز که ده بیئت ناو ببریت
"مه تر یالیزمه" ... جیهانی سو فیاء، لاپه ره 246، 495*)

Jesus Christ مه سیح (جیسوس)

بیرو پای مه سیح کتومت وه کو مانای ناوه که ی وابوو
(جیسوس "مه سیح" ووشه یه کی یونانییه که له سه ر
ووشه ی "جیسوا" ی عبیرییه وه دارپژرا وه ته وه)؛
"جیسوس" واته "خوا کو مه ک ده کات"، مه سیحیش
هه م به ووشه و هه م به کرداریش وینه ی ئه و
په یامه ی ده نواند. هاوکات مه سیح بوته که سیکی
پرنه ینی، چونکه ئه و باسانه ی که په یماننامه ی نوئ
ده یانگیڕپه ته وه، به س نین بو ئه وه ی بتوانین
وینه یه کی مه سیحی میژوو ییمان بو ده رکه ویت،
لیره شه وه کو مه لیک گومانی زور سه ره ه ل دینن. جگه
له مه ش په یامی ئینجیل به مانای ووشه یه ک

تایه ته به پنگه ی په رتووک

لایه نییه؛ هانا ده باته بهر "ئیمان"، واته برپا کردن
به هه موو شتیک که به ناوی مه سیحه وه
گریډرا وه ته وه، بو نمونه کاره باشه کانی،
چاک کر نه وه ی نه خو شه کان، موعجیزه کانی. ته نانه ت
ئه و شتانه ش که رپیانتی ناچیت، وهک سه لماندنی
یه قینیک ده رده که ون که له به رده ستدایه؛ به لام
ئه مه به س نییه بو ئه وه ی که سانی دهم به گله یی
قه ناعه ت پیبکات. مه سیح وهک واعیزیک خو ی
نیشانده دا. ئه و ده یزانی چۆن چۆنی ئامرازه کانی
ده ستی هه لسه نگینیت، وه ده بیتوانی به چه ندین شیوه
خو ی ده ربهریت؛ جار جاریک توند و تیز بوو، هه ندی
جاری تریش میهره بان و نه رم، ده یزانی له چ
کاتی که ده بیئت به کرداریک هه ستیت و له چ کاتیکی
تریشدا پیویستی به قسه کردنه. مه سیح، هه روهک له
ئینجیلدا نوو سرا وه، له گه ل ده ستی سه رده ستدا
ده که ویته قه یرانه وه، له به رئه وه ی نه یده ویست
له سه ر ته رزی ژیا نی ئه و کاته برپا واته که سیمایه کی
لوتبه رزی فیکری و له خو به بایبوونیکی رۆحی

پيوهدياربوو. ئهو پهيامهه لهگهه له خويدها هيناي
 زياتريشي دهگرتهوه؛ مهملهكهته خوي هينايه سهر
 زهوي، ئهو مهملهكهتهه كه خهلكي وا چاوه پروانبوون
 به بونهيهكي يهكجار تايبهته و بي وينهوه
 پرووبات. جگه لهمهش ئهو خوايه توندوتيز و
 تاريكهه پهيما نامهه كوئي كرده خوايهكي دلئاوا و
 خوشهويست. له بهرئه مهش هيچ پيوستناكات
 سه زمان له بيهزهيهي كه ساني هه لگري باوه په
 كونهكه بسورميته. كهواته رييتيده چيته كه مهسيح
 خوي كه سيكي له خوبايبووي پيداگر بووبيت (كه
 سادهيي و باشييهكاني ههميشه بوي نه ده پوشي) و
 پيده چيته ههر ئهم حالته ته شي به چاره نووسي خوي
 گهيانديته. له خوبايبووني كه ههر له شيوازي
 قسه كردنه كانيا دهرده كه ويته؛ بو نمونه له زوربهه
 ئهو شته نهه كه پرووني دهكاته وه بهم شيويهيه
 دهستيپيده كات "به لام من پيتان دهليم" وه ليړه شه وه
 ئاشكرايه كه چاوه پرواني هيچ جوړه رهخنه و
 گفتوگويهك نيه له سهر قسه كاني.

تايبهته به پنگهه په پرتوك

(ههم سوكرات و ههم مهسيحيش به لاي خه لكاني
 سه رده مه كه يانه وه، وهك مروقيكي پر نهيني
 ته ماشاده كران. جيهاني سوفا، لاپه ره 40، 75، 77*،
 84، 127، 134، 148، 161، 169، 175، 182، 184،
 186، 191، 194، 264، 319، 336، 404، 419)

Novalis نوڤاليس

له راستيدا ناوي فريديك هاردنبرگ بوو، به لام وهك
 نووسه ريكي سه دهه رومانسي ناويكي هونه ري بو
 خوي دانا (نوڤاليس)، كه تارادهيهك ماناي "چينه ري
 ولاتيكي نوي" ده به خشيته. نوڤاليس "1772 تا
 1801" نووسه ر و فهيله سوفيش بوو، به لاي ئه وه وه
 نووسه ر و فهيله سووف جياوازييه كي ئه وتويان نيه،
 چونكه ئه دهه ب و فلهسهفه "كليليكي" زور "تايبهته
 خودي خوي" يان پيه خشيوو. وهك نيته شه دهيتواني
 به شيويهيه كي بيوينه سه بارهت به شته بيوينه كان

تایبته به پنگه‌ی په‌رتووک

بینینیکی ئاوهاوه سنووره باوه‌کان بوونیان نامینیت،
 تهنانهت ئهو سنوورانه‌ش که له نیوان خه‌ون و
 به‌ئاگابووندان، لی‌ره‌شدا چه‌ند مه‌ترسییه‌ک
 سه‌ره‌لده‌دات، بو نمونه له بواری وینه‌کی‌شاندا
 کاریگه‌رییه‌کی هی‌نده گه‌وره له‌سه‌ر وونبوونی
 هه‌قیقه‌ت جیدیل‌یت که که‌م نا‌کریت‌ه‌وه. به‌تایبه‌تیش
 نو‌فالیس نه‌ک ته‌نها سووربوو له‌سه‌ر فره به‌ره‌می
 خه‌ون، به‌لکو له‌پراستیدا وه‌ک هی‌زیکی بنیاتنه‌ری
 هه‌قیقه‌تیش ده‌یینی، لی‌ره‌شه‌وه به ئاشکرا ده‌لیت
 ته‌نها لایه‌نه مادییه‌کان سه‌رجه‌می زانیاریمان
 دیاریناکه‌ن، به‌لکو ناوه‌وه‌شمان گرنگه؛ ناوه‌وه‌مان
 واته ئهو شوینه‌ی رۆح و دلی مروی تیدا‌یه، ئهو
 شوینه‌ی ده‌وله‌مهن‌دی پراسته‌قینه‌ی مروقی تیدا‌یه؛
 "ئیمه خه‌ون به سه‌فه‌ریکی ناو گه‌ردوونه‌وه
 ده‌بینین؛ باشه، به‌لام مه‌گه‌ر گه‌ردوون له‌ناو
 خۆماندا نه‌بی‌ت؟ ری‌گا هه‌ره نه‌یینییه‌که به‌ره‌و ناوه‌وه
 ده‌روات. نه‌مری هه‌موو ئهو جیهانانه‌ی که
 گوزه‌ریان‌کردوو و ئه‌وانه‌ش که دواتر دین،

بنووسیت، وه هه‌روه‌ک نیتشه‌ش زور زوو کام‌بوو و له
 ماوه‌ی چه‌ند سالیکی که‌مدا ئه‌زموونی ژیانیکی
 دورودریژی کو‌کرده‌وه. نو‌فالیس لاکه‌ی تری
 هه‌قیقه‌تی ده‌بینی، ئهو لایه‌نانای ده‌بینی که له ناو
 شته کو‌رتخایه‌نه‌کاندا ده‌میننه‌وه، له‌مه‌ش زیاتر
 بوونه‌وه‌ریکی په‌سه‌نی له خوددا ده‌بینی و هه‌موو
 مرو‌قایه‌تیشی له مرو‌قی‌کدا ده‌بینی؛ "زانین شتیکی
 گشتیه و نه‌به‌ستراوه‌ته‌وه به که‌سیکی تایبه‌ته‌وه...
 کو‌تایی هاتنی خودی تاکایه‌تیمان ته‌نها کو‌تایی به
 فۆرمه تاکه‌کان ده‌یینیت... مردن ته‌نها کو‌تایی به
 خۆپه‌رستیمان ده‌یینیت... شته ری‌که‌وته‌کان
 "تاکایه‌تیه‌کان" هی‌دی هی‌دی به‌ره‌و فه‌وتان ده‌چن و
 شته باشه‌کانیش ده‌میننه‌وه. شته گشتیه‌کانیش
 به‌رده‌وام له هه‌موو چرکه‌یه‌کدا بوونیان هه‌یه،
 چونکه له‌ناو سه‌رجه‌مدان "له‌ناو گشتدان". له هه‌موو
 چرکه‌یه‌کدا له هه‌موو دیارده‌یه‌کدا، سه‌رجه‌م بوونی
 هه‌یه - مرو‌قایه‌تی، شته هه‌تاه‌تاییه‌کان له هه‌موو
 شوینی‌کدا له‌به‌رده‌ستدان...". له پوانگه‌ی جیهان

www.pertwk.com

له ناوه وه ماندايه و له هېچ جگه يه كي تر دا بوونيان نيه... يه كه مين بليمه ت، كه به ته واوه تي چوه ناو قولايي خو يه وه، ماكي بيسنوور و نمونه يي جيهاني خو دوزييه وه... له هه موو ساتيكا مروف ده توانيت ببيت بوونه وهر يكي سه وروشتي، وه به بي نهو ساتانه مروف نابيت كه سيكي سه نهو هم زه وييه، به لكو ده بيت نه اژه ليك."

("توفاليس" كه يه كي بوو لهو گه نجه بليمه تانه ده يگوت؛ "جيهان ده بيت نه خه ونيك و خه ونيش ده بيت نه هه قيقه ت"... جيهاني سوفيا، لاپه ره 369*، 371، 373، 378)

Nietzsche، Friedrich نيتشه، فريديريك

نيتشه "1844 تا 1900" جوړه نه فسونيكي به فله سه فه به خشي، كه له وه وپيش هه رگيز به خو يه وه نه يديبوو. نه مهش به تايبه تي ده گه رپته وه بو نه وه ي كه نيتشه جگه له فله سه فويه كه ي، نوو سه ريش

تايبه ته به پنگه ي پرتوك

بوو. نهو نوو سه ريكي فره لايه نبوو و ده يتيواني هه موو ره نگه كاني (شيوه جياوازه كاني) نه زمووني جيهاني و نه زمووني خويي ده ربريت. به ناو بانگ يه كه ي نيتشه هو يه كي تريشي هه بوو؛ نهو هه موو ژياني خو بو فله سه فه ته رخانكردبوو. به دريژايي ژياني به نه سپايي گويي بو خورپه بوونييه كان، ديده كان، دل هراو كيكان هه لده خست، ته نانه ت گويي بو توړه بوون و لوتبه رزيش شلده كرد، به كورتييه كه ي هه موو لايه نه جياوازه كاني كوكرده وه و مه عريفه يه كي فله سه في پي سازدا؛ مه عريفه يه ك كه هاوكات له وه ده چيت كه هه م راستبيت و هه م زياده رو يشبيت، هه م گه و ره بيت و هه م بچكولهش. ژياني نيتشه به پرواله ت له ژيانيكي پر ازار و ميحنه ت ده چيت. وه ك مندا ليكي به هره مه ند ژياني ده ستيپ كرد و هيشتام ته مه ني 24 سالان بوو كه له فيلولوژي (زمانه واني) كلاسيكا پله ي پروفيسوري به ده سته ينا، به لام به هو ي نه خوشيه وه ناچار بوو له پيش وه ختا خانه نشين بيت. نه خوشيه كه ي

هەرگیز لێی نەبوو و لە دواجاردا شیتیکرد
 (نیتشە ناسەکان تا ئیستاکەش مشتومڕ لەسەر
 هەردوو لایەنەکە دەکەن؛ نەخۆشیەکی و
 شیتبوونەکی). دوابەدوای خانە نشینیەکی چەند
 سەفەریکی بەملاولادا کرد؛ لە هەندیکیاندا هەستی
 بە دلشادی و گەشبینی دەکرد و لە هەندیکی
 تریشیاندا بە ماتەمینییەکی قوول. فەلسەفەی نیتشە
 بەبێ هیچ کاریگەرییەکی مەزنی دەرەکی
 سەریهەلدا. ئەمەش هێزێکی تاییەتی پێدەبەخشێ
 کە بەلای خۆیدا راتدەکێشێت، راست و دروست پەنگی
 ناواخنی ئەزموونیک دەردەکەوێت کە لە ناو
 لیکۆلینەو فەلسەفییە ئەکادیمیەکاندا نایبینن.
 نیتشە ئاستیکی بەرز بوو بێرکردنەوکانی
 هەلەبژێرێت و هێدی هێدی قوول دەبێت و بەبێ
 ترس خۆی دەردەخات. ئەو بێرکردنەوکانی
 گەردەدات و دەیکاتە شتێکی رادیکال و دژە مڕۆیی،
 هەرچەندە خۆی لە ژيانی تاییەتیدا کەسیکی
 دوورەپەرێز و سادە و میهرەبان بوو، بەلێ، لە

تاییەتە بە پێگەی پەرتووک

راستیدا زۆرجاران کەسیکی شەرمنیش بوو. بەم
 شیوەیەش، لە پێگەی هەموو ئەو شتانەی کە خۆی
 نەیدەتوانی وەک ئەوانبێت، بێرۆکە "بالامرو"ی لەلا
 لەدایکبوو؛ هەلبەتە بالامرو هیچ شتێک کاریگەری
 تیناکات و لە جیهانی داهاوودا دەسەلات
 بەدەستەو دەگرێت. نیتشە خۆی لە "ئیرادە"ی هێزدا
 مەستدەکات و زۆر بەپاشکاوی باسی خۆشەویستترین
 بێرۆکەکی خۆی دەکات؛ "گەرانهو"ی هەتاهەتای
 شتەکان، نیتشە نووسەر لەکاتی باسکردنی
 بێرۆکەکیدە، بەشیوەیەکی یەكجار بلأو خۆی
 نیشان دەدات؛ "ئایا دەزانن جیهان بەلای منەو
 چییە؟ لە ئاوینە"ی خۆمەو جیهانتان نیشان بەدەم؟
 ئەم جیهانە؛ هێزێکی یەكجار مەزنە، نە زیاتر
 دەبێت و نە کەمتر، هەرگیز تەواو بوونی نییە، تەنها
 جیگۆرپکی دەکات، بە شیوەیەکی گشتی شتێکی
 گەورە نەگۆرە، مالدارییە کە نە مەسرهفی هەیه و
 نە زەرەر، بەلام لە بەرابەریشدا نە پەرە دەسینێت و
 نە هیچ داهاتیکیشی هەیه، "هیچیت" ئابلوقە

داوه و سنووری نه‌خشان‌دووه، هیچ شتیکی لی نارژیت، هیچ شتیکی لی نارواته دهره‌وه، به‌لکو وهک هیژیکی دیاریکراو له بوشاییه‌کی دیاریکراودا دانراوه... وهک دهریایه‌کی پر له هه‌لچوون و ته‌وژمی هیژ، نه‌مر، هه‌میشه جیگورکی ده‌کات و به‌په‌له ده‌گه‌ریت‌هوه ناو‌خوی، له ریگه‌ی چه‌نده‌ها سالی گه‌رانه‌وه‌دا، له ریگه‌ی داکشان و کشانی ئاوه‌که‌یه‌وه، هه‌ولده‌دات له ساده‌ییه‌وه دهرچیت و به‌ره‌و هه‌مه‌ره‌نگی بروات، له هیمنترین و گیرترین و ساردترین‌هوه دهرواته ناو گه‌رموگورترین و به‌رزترین به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی دژ به‌خوی، ئه‌وجا دیسانه‌وه ده‌گه‌ریت‌هوه جیگه‌ی خوی، له لی‌شاوه‌وه بۆ ساده‌یی، له یاریکردن به‌ به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی خوی‌هوه بۆ خواستیکی ته‌با، دان به‌ ره‌وت و یه‌کبوونی ساله‌کاندا ده‌نی‌ت، خوی پیروژده‌کات، وهک شتی‌ک که ده‌بی‌ت بۆ هه‌تاه‌تایه دیسانه‌وه بگه‌ریت‌هوه...

تایه‌ته به‌ پنگه‌ی په‌رتوک

(فه‌یله‌سوفی‌کی گرنگی تر که له سه‌ده‌ی بیستدا رۆلیکی مه‌زنی هه‌بوو، "فریدریک نی‌تسه‌"ی فه‌یله‌سوفی ئه‌لمانی بوو... جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره (487)

Newton، Isaac نیوتن، ئیساک

به‌رنامه‌ی ئه‌م ر‌ووناک‌بیره گه‌ردوونی‌ه مه‌زنه له هه‌موو پیوانکارییه نه‌فره‌ت لی‌کراوه‌کان ئاشکرا‌تر‌بوو، نیوتن به‌رام‌به‌ر خه‌لکانی سه‌رده‌مه‌که‌ی خوی (که‌زۆربه کات گومان‌ییکی گه‌وره‌یان دهر‌باره‌ی بی‌رو‌پا‌کانیان هه‌بوو) وه‌ستا و گوتی؛ "پلانی من ئه‌وه‌یه که له‌ریگه‌ی به‌لگه‌ی وورد و دروسته‌وه گه‌شه به‌ زانستی سروشت‌ده‌م". نیوتن "1642 تا 1727" بۆ جیبه‌جی‌کردنی ئه‌م پرۆگرامه‌ی پشتی به‌و پرین‌سیپه ئه‌قل‌ییانه نه‌ده‌به‌ست که سه‌ربه‌ستن له ئه‌زموونه‌کان (وه‌ک خوی ده‌یگوت "من هیچ جو‌ره گریمانه‌کارییه‌ک دانا‌هینم"). پرۆسه‌ی تو‌یژینه‌وه‌و تا‌قی‌کردنه‌وه به‌سن بۆ ئه‌وه‌ی پرا‌وپر بمان‌گه‌یننه ئه‌و

ئەنجامانەى كە ھەولەى بەدەست ھەنانيان دەدەين.
 پاشان كەمتر پشت بە تيۆرى دەبەستين (تەنھا ئەو
 كاتە پيويستيمان بە تيۆريە، كە ھەقىقەتمان لا
 وونبیت) و لەبرى ئەو زياتر پسيۆرانه لەو مادەيە
 ورددەبينەو كە ليیدەكۆلينەو. نيوتن لەريگەى
 چەند ئاكاميكى مەعريفىي گرنگەو زانستە
 سروشتيەكانى دەولەمەندترکرد؛ بنچينەى تيۆرى
 ميكانيكى دامەزراند، ياساى ھيزى راكيشانى دارشت
 و كۆمەكيكى گرنكى لەبوارى بينين سازيدا (*ئەو
 لايەنەى زانستى فيزىيا كە دەربارەى خاسيەتەكانى
 پرووناكى و ئاميرەكانى بينينەو) پيشكەشکرد.
 حسابى تەواوكارى داھينا (لە ھەمان كاتى
 داھينانەكەى لايبنيذا بوو، ھەر لەبەر ئەم ھۆيە
 مافى داھينانەكەى لەلايەن قوتابيانى
 ھەردووکیانەو مشتومرپكى زۆرى لەسەرکرا).
 ھەرچى دەربارەى تيۆرى پرووناكییەكەشيەتى،
 گۆتەى نووسەرى توورەکرد، چونكە گۆتە گەشەى بە
 "تيۆرى رەنگەكانى" تايبەت بەخۆى كردبوو و پيى

تايبەتە بە پنگەى پەرتووك

وابوو "لەو كارە نيوتنبيە" زۆر زيرەكترانە و
 راستتریش بىت.

(بەلەى، پاشان نيوتن ھات و ئەو ياسايەى دارشت، كە
 پيى دەليين "ھيزى راكيشانى گەردوونى" ... جيهانى
 سوڤيا، لاپەرە 223*، 234، 246، 334، 336)

Nihilism نيهيليزم

زاراوەكە لە ووشەى "نيهيل"ى لاتينىەو ھاتوو و
 ماناى "ھيچ" دەبەخشييت، وە وەسفکردنى جوۆرە
 جيهانبينيەك دەگريتەو كە مروڤ (چيتر) لە
 راستيدا ناتوانييت شتەكان ھەلسەنگيئييت. كەسيكى
 نيهيليست بە شيوەيەكى ھەميشەيى ماندوو، چونكە
 ھەموو شتيكى دوزيووتەو، لە ھەموو شتيك
 تيگەيشتوو و لەو پروانگەيەو تەنھا يەك ئاكام
 دەدات بەدەستەو؛ ژيان ئەو ناھينييت خۆتى بو
 بيزار بكەيت، چونكە ھەموو چاوەرپوانکردنە
 مەزنەكان، ھەموو ئوميده گەرەكان و ھەموو

خه ونه کان له میژوهه له ئاسوی ژياندا دیارنه ماون،
 ئیستاکهش، ههروهک پيشووتر، تهنه یهک شت له
 ئاسوی ژياندا به دیده کریت؛ کتومت هیچیتى.
 جه یکوبى "1743 تا 1819" ی فه یله سوفى ئەلمانى
 زاراهى نیهیلزمى هینایه ناو فهلسه فه وه، هه لبه ته
 وهک ره خنه یهک به رامبه ر فیخته ی هاوه لى
 به کاریهینا. دواتریش زاراهه که له ریگه ی رومانى
 "باوکان و کوران" ی "تورگینى" نووسه رى روسیه وه
 زیاتر ناسرا. نیتشه ئاماژه ی بو یه کیک له
 هاندهرهکانى بیرکردنه وه ی نیهیلیستى کردوه –
 مروّف ههستدکات که مانای خو ی وونکردوه؛ "له
 سه رده مى "گوپه رنیکوس" وه له وه ده چیت مروّف
 هاتبیته سه ر پروویه کی لار، – به رده وام خیراتر و
 خیراتر له چه ق دوردکه ویته وه – به ره و کوئ
 ده روات؟ به ره و هیچیتى؟ به ره و په یبردن به ههستى
 هیچیتى خودى خو ی؟"

تایبته به پنگه ی په رتووک

(هه رچه نده سارته ر دووپاتیده کاته وه که ژیان خو ی
 له خویدا هیچ مانایه کی نیه، به لام ئەم شیوه
 بیرکردنه وه یه ی مانای ئەوه نابەخشیت که وا
 ههستکات پینج و ههوت وهک یهک بن. ئەو یه کیک
 نیه له وانیه ی که پینان ده گوتریت "نیهیلیست".
 جیهانى سوفیا، لاپه ره 491)

Heidegger، Martin هایدیگه ر، مارتین

تاسه رده مى ئیستاکه شمان هایدیگه ر "1889 بو
 1976" به یه کیک له و بیرمه ندانه داده نریت که
 گه وره ترین ناتهبایى له سه ره. ئەم ناتهباییهش
 به پله ی یه کهم ده گه رپته وه بو ئەوه ی که هایدیگه ر
 تیکه لى سوشیالیزمه نه ته وه ییه کانبوو، وه دواتریش
 نه ینوانى به رامبه ر به خه لکانى سه رسورماو له و
 کاره ی، هیچ وشه یهک بدوژیته وه و پاكانه ی ئەو
 هه لیه ی پیکات. به لام ده بیت بلین که ناوبانگى
 هایدیگه ر بهم بونه یه وه هیچ زیانیکی لینه کهوت،

به لکو ئهم شان به شانی کانت و نیتشه
 به ناوبانگترین فه یله سوفی ئه لمانی جیهانییه.
 ناوبانگی هایدیگر له جیهاندا یه کجار گه وره تره
 وهک له ناو ئه لمانیادا. هایدیگر له سهره تادا
 سه رقالی تویرینه وهی ههستی بوونی مروّقایه تیوو
 له نیوان مردن و دله راوکیی ژیاندا، له نیوان پهستی
 و نیگهرانیادا، به لام له ناواخنی فهله سه فهی
 دواتریدا ئاماژه بو "له یادکردنی" بوونده کات له لای
 مروّقایه تی و لییره شه وه خالیکی هیینه گرنگ ده خاته
 بهرچاو که به راستی شایانی بیرلیکردنه وهیه.
 هایدیگر له وه لامیدا سه بارهت به ماهیه تی
 ههقیقهت و شوینی ههقیقهت، دیت و جیهانی
 جادووی خوئی ده شکینیت، له سهرچاوه و له شته
 "سروشتییه کان" وه نزیکه ده بیته وه. ئهم نزیکه ی
 هه موو ژیانانی له ناو سروشتیکی جوانی دهره وهی
 پایته ختدا ژیا، وهک ئاموژگاریکه ریگ هاته پی شه وه
 و ره خنه ی له مروّق ده گرت که سروشتی
 دهره تانده وه؛ "ئیستاکه له وه ده چیت جیهان بوو بیته

تایه ته به پنگه ی په رتووک

شتیک که بیرکردنه وهی ماتماتیکی و ژماره سازی
 بتوانن به راشکاوی دهستی تیوه ربه دن. سروشت بووه
 به شیوه به نزیخانه یه کی مه زن، بووه به
 سهرچاوه ی ووزه یه ک بو ته کنیک و پیشه سازی
 مودیرن، به لام ئهو سهرچاوانه له میژه وه به دهر له
 ویست و برپاری مروّق بوونیان هه بووه."

(فه یله سوفیکی بوونگه ری "ئیگزستیئیشیالیزی" تری
 ئه لمانی که له لایه ن نیتشه و کیاگه گووه کاریگه ری
 له سه ربوو، مارتین هایدیگر بوو... جیهانی سوّفیا،
 لاپه ره 487)

Hobbes، Thomas هوبیس، توماس

هوبیس "1588 بو 1679" له بارودوخیکی هیمندا
 هاته ژیانده وه، به لام بیرمه ندیک نه بوو که به دلی
 هه مووان بیت. هوئی ئه مهش راسته وخو ده گه پریتته وه
 بو بیروبوچوونی، ئهم هه میشه چاوه پروانی هه موو
 جو ره خراپه کارییه کبوو له مروّقایه تی؛ بو نمونه له

یه کیک له وته کانیدا ده لیت "مروځ بهرامبه ر بهیه کتری وهک گورگن"، هه ر پیک ئه م رسته یه ش دواتر بووبه به ناوبانگترین وتهی هو بیس. له راستیدا هو بیس نهیده ویست ته نه ا تیوریه ک سه باره ت به کومه لگا بدو زیته وه، به لکو زیاتری ده خواست. ده یویست به بهرنامه ریژییه وه ناو نووسی کی هه موو جو ره کی شه یه ک دابمه زینیت، وه له و بر وایه دابوو که له ریگه ی میتودی ماتماتیکییه وه بتوانیت لیسته یه ک ده رباره ی ناواخنی هه موو کی شه کان داریژیت. له و ژماره سازیا نه دا مروقی له ئه ندازه ی چه ند ژماره یه کدا قه تیس ده کرد، ئه مه ش به لای هو بیسه وه شتیکی ئاسایی بوو. هه رچه نه ده ئه م بیرمه نه ده بیرو پای خراپی بهرامبه ر مروځ هه بوو، به لام له گه لئه وه شدا مروقی وهک تاکه که س ده بینی، وهک بوونه وه ریکی تاک ده بیینی و پییوابوو سه ربه خو یی و ئازادی تاکه که سه کان رولیکی گرنگ له کومه لگایه کی سه رکه وتوودا ببینیت (واته له لایه که وه دابینکردنی مافی تاکه که س و له لایه کی

تایه ته به پنگه ی په رتووک

تریشه وه هه لکردن له گه ل یه کتریدا). هه روه ها ده یگوت ئه رکی سه رشان ی ده ولته که جو ره هاوسه نگییه کی وه ها له نیوان خو په رستی و سه ربه خو یی تاکه که سه کاند ا به یینیته کایه وه که کومه لگا بتوانیت به شیوه یه کی باش به ریوه بجیت - ئه مه ش ئه رکیکه که ته نه ا له سه ر ده ستی ولاتیکی له راده به ده ر به هیزی وهک "لیقیاتان" وه (*شیوه ولاتیکی دیکتاتوریه و) به دیده هیئریت، (واته گه وره ترین هیزی مرویی که له پیکه وه گریدان ی هیزی چه ندین مروقه وه پیکه اتووه).

(نمونه ی هه لگری فیکره ی مه تریالیزمیش له سه ده ی حه قده دا زوربوون، له وانه یه کاریگه رترینیان تو ماس هو بیسی فه یله سوفی ئینگلیزی بیت... جیهانی سوفیا، لاپه ره 246)

Homer هومیر

بۆ ئەوێ تیشک بخەینە سەر ژيانى ھۆمیری نووسەر، پېویستیمان بە شارەزاییەکی فراوان ھەییە، چونکە ھۆمیر تەنانت زمان ناسەکانیش ڕووبەڕوی ئالۆزی و مەتەلێکی بەردەوام دەکاتەو. بەپێی سەرچاوەکان ئەم لە سەدەى ھەشتی پێش مەسیحدا ژیاو، وە لە سەردەمی کۆندا بە نووسەری ھەر دوو داستانە گەورەکەى "ئیلیادە" و "ئودیسسە" دادەنرا، بەلام ئەمڕۆکە بە چاوی گومانەو تەماشای ئەمە دەکریت. ئیستاکە تیۆرییەکی لە ئارادایە کە دەلێت میژوو تەنھا خاوەنى یەک ھۆمیر نەبوو، بەلکو زنجیرەییەکی لە "ھۆمیرەکان" ھەبوون. فەیلەسوفەکان لەلایەکەو پەرخەیان لە خواکانى ھۆمیر دەگرت و دەیانگوت خواکانى لەپادەبەدەر لە مەروڤ دەچن، بەلام لەلایەکی تریشەو سەرسامی بوون، بۆ نمونە ئەرستۆتالیس دەگوت "ھۆمیر نووسەریکی کەم وێنەییە و خاوەنى پەروشیکی نایابە". جولیان جەینسی دەروونناس و توێژەری ئاگایی ئەمریکی، لیکۆلینەوێیەکی سەرنجراکێشەری

تایبەتە بە پێگەى پەرتووک

بە ناوی ھۆمیرەو گریڤاوەتەو؛ لە باسەکەیدا دەلێت داستانەکانى ھۆمیر دەکومینتیکی نمونەیی سەردەمیکیان نیشان دەدات کە ھەموو چالاکییە جیاوازەکانى مەروڤ راستەوخۆ بەبێ "ئاگایی خود" ئەنجام دەدران.

(فەیلەسوفە سەرەتاییەکانى یۆنان پەرخەیان لە وانە خواییەکانى ھۆمیر دەگرت، لەبەرئەوێ خواکان ھەم تارادەییەکی زۆر لە مەروڤ دەچوون و ھەم وەکو مەروڤیش جیگەى باوەرپنەبوون... جیھانى سوڤیا، لاپەرە 37)

Hippocrates ھیپۆکراتس

ھیپۆکراتس "نزیكەى 460 بۆ 370 ی پێش مەسیح" پزیشکیی یۆنانى کۆن و پیاویکی پەر لە نەینى بوو، ئەم بوو کە بنەمای ئاکارى زانستى پزیشكى دامەزراند. زانیارییەکی زۆرمان لەسەر ژيان و بەسەرھاتەکانى ژيانى ئەممان بۆ نەماوەتەو،

به لām له به رابه ردا چهند گوتار یکمان بۆ ماوه ته وه که
 باسی ئهم ده کهن؛ لهو گوتارانهدا ده لاین ئهم پیاوه
 خاوه نی هزریکی فره لایهن و مه زن بووه، شاره زایی
 له نه شته ری و ئه ناتومی و زانستی خاسیه ت و
 کاریگه ری تی ده رماندا هه بووه، هه روه ها له بواری
 ته ندروستی گشتیشدا ده ستیکی بالای هه بووه.
 هیپوکرآتس وه ک پزیشکیک لهو بر وایه دابوو که تا
 راده یه ک بتوانین هوکاره سروشتیه کانی
 نه خو شیه ک بدۆزینه وه و لی ره شه وه پیی وابوو
 بتوانین ئاکامیکی گشتیی نه خو شیه که بخه ی نه پروو.
 وه ک فه یله سوفیکی ش ده لاین چه ندین وته و په ندی
 به نرخ ی دار شتوو، بۆ نمونه وه ک ئهم وتانه ی که
 باس له ئالۆزی ژیانده کات؛ "ژیان کورته، هونه ر
 به روا لایه" یان ده لیت؛ ساته له باره کان خیرا
 تی ده په رن؛ یان له شوینیکی تردا ده لیت؛
 ئه زمونه کان هه لخله تی نه رن و هه لبژاردنی
 بریاره کانیش سه خته."

تایبه ته به پنگه ی په رتووک

(هیپوکرآتس له سالی 460 ی پیش زایندا له
 دوورگه ی کیۆسدا له دایکبوو، ئهم بوو که به ردی
 بناغه ی زانستی پزیشکی یونانی دامه زراند. جیهانی
 سوفیا، لاپه ره 65)

Heraclitus هیراکلیتس

هیراکلیتس "نزیکه ی 540 بۆ 480 ی پیش مه سیح"
 یه کیکه لهو فه یله سوفه یونانیانه ی که
 زانیارییه کی که ممان ده رباره ی هه یه به لām
 له به رامبه ردا نوکته یه کی زۆری له سه ر هه یه.
 له وانیه ئه مه ش به پله ی یه که م بگه ری ته وه بۆ ئه و
 راستیه ی که هیراکلیتس مرقیکی داخراو بووه، هه ر
 له به ر ئهم هو یه ش میژوو نووسه کان ناچار بوون له
 فه نتاسیای خو یانه وه گوزارشتی لی که ن. هو ی
 دووه میشی ده گه ری ته وه بۆ ئه وه ی که له سه رجه می
 نووسینه کانی ته نها هه شتا پارچه ی پچرپچری

ماوه ته وه و ئه وان هـش باس له حيكمه تيكي هينده ئالوز ده كهـن كه سه خته هيچ كه سيك هـه بيـت لـيـانـتـيـبـگـات. ئهـم فهـيلهـسوـفه، وهـك دهـلـيـن، له خـيـزانـيـكي پاشايانهـي شاري ئيفيسوسه وه هاتوته دونيا وه، به لام هـهـر زوو دهـستي لهـو ژيانـه هـهـلـگـرتـووـه و لهـبري ئهـوه كهـوتـوته دواي دوزينه وهـي هـهـقيـقهـت، دواتريش بوي دهـركهـوتـووـه كه گهـران بهـدواي هـهـقيـقهـتـدا له هيچ لايهـنيـكه وه خوشي نابـهـخـشـيـت، وه ئهـگـهـر بـروا بهـو وتـانه بـكهـين كه له زاري خهـلـكـاني سهـردهـمـيه وه دهـربارهـي ئهـم دهـگـوتـران، ئهـوا دهـتـوانـين بـلـيـين كه هـيراكـليـتـس دوزره وهـي راسـتهـقـينهـي حالهـتي "خهـموـكي دهـروونـيه". مرؤقهـكـاني دي بهـهيچ جوړيـك سهـرنـجي ئهـمي رانهـدهـكيـشا، بهـلكو لهـراسـتيـدا تهـنها چاوـهـرواـني دلـرهـقي و شهـري ليـدهـكـردن. هـهـرچهـنده هـيراكـليـتـس لهـژيانـي ئهـروستوكراتي دوركهـوتـبو وهـو، بهـلام لهـگهـلـئه وهـشـدا بوي سانا نهـبوو بهـتهـوا وهـتي دهـسـتـبهـرداري ببـيـت؛ ئهـم راسـتيـيهـشـمان له ريگهـي فهـلسهـفهـكهـيه وه

تايه ته به پنگهـي پهـرتووک

بوـدهـردهـكهـويـت كه جوړيـك له لوتـبهـرزي و فهـرمانـكـردن و تونـدي پيوه دياره، بو ويـنه لهـو حالهـتـانهـدا كه گومانـدهـكات، بيـروپاي نهـگوړ و چهـسپاو هـهـلـدهـپـيژـيـت و له ئهـندـيشـهـي قولـي مام ناوهـندي دوردهـكهـويـته وه. ئهـم، به پيـچهـوانهـي پارميـنديـسي هاوهـليـيه وه، كه نـكوـلي له هـهـموو جوړه جوـلهـيهـك دهـكـرد، دهـيـگوت "هـهـموو شـتيـك له بزاوتـنداـيه" و وهـك مادهـي هـهـره بـنهـرپهـتي جيهـانـنيـش ئاگري هـهـلـبـژارد، چونـكه بهـبروای ئهـم نهـمره و تواناي خولقاندني تيـدايه، وهـهـروهـها هـهـموو شـتيـكـيش دهـگريـته وه؛ هـهـر له شـته گهـورهـكانه وه (ئاسمان و خاك و دهـريا) هـهـتاوهـكو شـته بـچـكوـلهـكانـنيش (واته پيـكهـاتهـي هـهـره بـنهـرپهـتي رؤح). وهـكي تريـش هـيراكـليـتـس به شيـوهـيهـكي ناياب ليـكـدـژهـكـاني دهـخـستهـروو وه بهـپيـي برواي ئهـم، هيـزي بـنهـرپهـتي گهـشهـكـردني هـهـقيـقهـته. ئهـم بيـروـكهـيهـش سـروشي به چهـنـدين فهـيلهـسوـفي تر بهـخـشي، بو نمونه هيگـل و نيـتـشه و چهـندهـهاي تريـش. شهـر له

فەلسەفەى ھىراکلیتسدا جیگایەکی فراوان و گرنگ داگیردەکات، ئەمەش لایەنێکی تری فەرمان بەخشین و توندی فەلسەفەکەیمان بۆ دەخاتەرپوو؛ ھىراکلیتس دەیگوت "شەر بابە گەرەى ھەموو شتێکە"، یان دەیگوت "شەر شتێکی ئاساییە". ھەرچی دەربارەى ئاکامەکانى شەرىشە، زۆر بە پوخت و کورتى دەیگوت؛ "شەر لایەنێک دەکاتە خودا و لایەنێکی تر دەکاتە مەرۆق، ھەندى کەس دەکاتە کۆیلە و ھەندىکی تر ئازاددەکات". لەروانگەى ھىراکلیتسەو ھەگەل ھەموو شتە چەوت و بێماناکاندا جوۆرە یاسایەکی گەردوونیش بوونی ھەيە، ئەو ناوی ئەو یاسایەى نابوو "لۆگۆس". زاراوہى لۆگۆس لە بنەرەتدا مانای "وتەى بەمانا" یان "ھزر" دەبەخشیت، بەلام لەلای ھىراکلیتس ھىزىکی نایاب و بىوینە دەگریتەو ھە خۆى پەى پێدەبات و "زۆربەى خەلکی" لى تیناگات. پرنھینى بىرکردنەو ھەکانى ھىراکلیتس سروشى بە چەندەھا نووسەر بەخشیوہ؛ بۆ نمونە وتەى ھەک "لەو شەودا

تایبەتە بە پنگەى پەرتوک

کە مەرۆقێک دەمریت مۆمیک بۆ خۆى دادەگیرسینیت، بەلام لەراستیدا ھىشتام ھەر دەژى، یان "پىگای بەرەوسەر و پىگای بەرەوخوار یەک پىگایە و ھەمان شتیشە"، وینەى نایابى ئەندىشەى قوول و پەرلەنھینى ئەم فەیلەسوفەمان بۆ دەخاتەرپوو.

(ھىراکلیتس لە ھەمان سەردەمى پارمینیدسدا دەژیا... جیھانى سۆفيا، لاپەرە 45*، 56، 142، 145، 389)

Herodotus ھىرودوت

سىسىرۆ ناوی "باوکی مېژوو"ى لىنابوو. ھىرودوت (نزىکەى 484 تا نزىکەى 424 ی پىش مەسىح) بە پىچەوانەى سیۆسايدىسى ھاوہلىوہ مېژوو نووسىک بوو کە کەم جار پىدەکەوت لە باسە فرەلایەنەکان لابادات. ئەم دەھات و باسى مۆرالى بۆ خوینەرەکانى دەکرد؛ مۆرالىک کە تەنھا ئەو کاتە کارىگەرە کە بکرىتە پىوانەيەکی ھەلسەنگاندن، وە بەبروای ئەم

په بېردن بهو پېوانه يه گرنگه، به تايبه تيش گهر بمانه ويټ له ژياندا سهرکه وتوبين. هيرودوت له ريگه ي باسه "ميژووييه کانيه وه" نمونه ي تينه گه يشتن لهو پېوانه يه ده ينيته وه و باسي که سايه تيه به ده سه لات ه کان ده کات که خويان له شوي ني خوا دا داده نين و له دوا جاردا ده بنه په ککه وته و بيده سه لات. نهو ده يگوت "نه رکي سهرشاني ميژوونو وه که باس لهو سهرکه وتن و دوراندانه بکات که ده کريت ببه نمونه ي به سوود، بهو شيوه يه ش نهو مرو فانه ي که دواتر دينه دونيا وه به ناگا ده بن له هه موو نهو شتانه ي کاتي خوي به سهر مرو فايه تيدا هاتو وه."

(به ناو بانگ ترين ميژوونو وسي يونانيش هيرودوت و سيوسايديدس بوون... جيهاني سوفيا، لاپه ره 64)

Hegel، Georg Friedrich هيگل، جورج فريدریک

تايه ته به پنگه ي په رتووک

هيگل (1770 تا 1831) وهک منداليكي ئاسايي گه شه ي نه کرد، به لکو نه شونماي مندالي که ميک دواکه وت. باوکی کارمندی ده ولت بووه و سي مندالي هه بووه، هيگل گه وره ترينيان بوو. نه م پله وپايه ي گه وره يي و پيرييه ي هيگلش بو ماوه يه کی دورودريژ له گه ليدا مايه وه؛ لهو سالانه دا که تيولوزي ده خويند، بووه براده ري شيللينگ و هويلده رلين، نه مانيش نازناوي "باپير"يان لينا. دواتريش که له فله سه فهدا پله ي پرؤفيسوري به ده سته ينا، زورينه ي هاوه له کاني له خوي زور گه نجتربوون. هيگل به رده وام له ريگه ي چالاکيه کانيه وه نهو جياوازييه ي پارسه نگ ده دايه وه، هه رچه نده زور جار به رامبه ره کاني هيژ و تواناي نه ميان که م ده نرخاند. پاشنه وه ي خويندني ته واوکرد، له شاري به رلين و فرانکفورتن دا بووه ماموستاي مالان، دواتريش پله وپايه ي به رزبووه وه و به پي پيشنياريكي شيللينگ (که پينچ سال لهو گه نجتربوو) له شاري جينادا بووه پرؤفيسور، به لام

تابهته به پنگه‌ی په‌رتووک

مردنیدا چیترو وک پیرترین کس ته‌ماشا نه‌ده‌کرا، به‌لکو وک به‌ناوبانگترین کس‌ی بړوسی ده‌بینرا که گیانی له‌ده‌ستدابیټ. هیگل شیوه سیستمیکي ریکخستنی هیڼایه ناو فله‌سه‌فه‌وه. ئەم سیستمه‌ش شتیک بوو که کانت له‌وه‌وبه‌ر ئاشنایی له‌گه‌ل‌دابوو، به‌لام هیگل به‌ته‌واوه‌تی به‌رنامه‌ریزیکرد و ریکخست. شایانی باسه بلین ته‌نھا یه‌ک فله‌سوفی ئەلمانی، فله‌سوفیکي بویری چاونه‌ترسی وک ئەم ده‌یویرا به‌کاریکی ئاوها هه‌ستیت. له‌راستیدا هه‌ر شیوازی بیرکردنه‌وه‌که‌ی هیگل خوی له‌خویدا ترسناکه و به‌شیوه تیروانینیکی قوول په‌رده‌پوشکراوه؛ ئەم له‌بنه‌ره‌تدا ده‌یویست بیر له‌و ئەندی‌شانه‌ بکاته‌وه که خودا له‌پیش خولقاندندا له‌خه‌یالیدابوو. ئەو جوړه ئەندی‌شانه له‌ناوخنې سیستمه‌که‌یدا پیناسه‌ی بالاترین شیوه‌ی ئەقلا‌تی‌ه‌ت ده‌خه‌نه‌روو، وه هه‌روه‌ها پړوسی خونا‌سینه‌وه نیشاندوده‌ن که هیزی بزوینه‌ری سه‌ره‌کی ده‌گه‌رینیته‌وه بو "پړوح"، پړوحیک

بارودوخی رامیاری ناچاریکرد هه‌م شوینی ژیانی و هه‌م پیشه‌که‌شی بگوریت؛ له‌پیشدا بووه سه‌رنووسه‌ری "بامبیرگه‌ر زایتونگ"، ئەوجا وک سه‌روکی کولیج له‌شاری نیورنبیرگدا دامه‌زرا، لی‌ره‌وه ده‌رگای به‌ناوبانگبوونی له‌سه‌ر ئاواله‌ بوو. له‌سالی 1816 دا له‌شاری هایدلبیرگدا بووه پړوفیسوری فله‌سه‌فه و بو ماوه‌ی دوو سال وانه‌ی گوته‌وه، هه‌موو ئەو کاته زیاده‌یه‌ش که له‌به‌رده‌ستیدابوو له‌شاری به‌رلیندا وک فله‌سوفیکي به‌ناوبانگ به‌سه‌ریده‌برد. وانه‌کانی هه‌رزوو بوونه مایه‌ی سه‌رنجی چوارده‌وره‌که‌ی، هه‌رچه‌نده له‌راستیدا گوتاربیژیکی مه‌زن نه‌بوو ("هیگل نه‌به‌شیوه‌یه‌کی ئاسایی قسه‌ی ده‌کرد وه نه‌به‌ره‌وانیش؛ ده‌نگیکي قرخنی هه‌بوو و زورینه‌ی ووشه‌کانیشی به‌ده‌نگیکي نووساو هه‌ل‌ده‌رشت، زوو زوو قورگی پاکده‌کرده‌وه و ده‌کوکی، هه‌میشه‌ش ووشه‌کانی راستده‌کرده‌وه..."). له‌وکاته‌دا نه‌خو‌شی کولیرا له‌به‌رلیندا بلا‌وبوو‌بو‌وه و هیگل‌یش هه‌ر به‌هه‌مان نه‌خو‌شی مرد. له‌گه‌ل

که کاریگه‌ریه‌کی گه‌وره‌ی له‌سه‌ر ئاگایي هه‌یه. پوچ، سه‌باره‌ت به ژيان، چه‌نده‌ها بیروک‌ه‌ی هه‌مه‌چه‌شنه له می‌شکدا ده‌خولق‌ینیت، به‌لام هیگل لا‌که‌ی تری ئه‌م بابه‌ته‌ش، واته شته بابه‌تییه‌کان یان هه‌قیقه‌ت، به‌ته‌واوه‌تی ده‌خاته پوو. بوئه‌وه‌ی هه‌قیقه‌ت بتوانیت له‌خوی بگات، پیو‌یستی به مه‌عریفه‌یه‌کی به‌ئاگا هه‌یه؛ ته‌نها هه‌قیقه‌تی به‌ئاگا ده‌توانیت ببیت هه‌قیقیت‌یکی "ئه‌قلانی". هیگلی پسپور له دیالیکتیکدا ماموستایانه یاری به لی‌کدره‌کان ده‌کرد، ئه‌و لی‌کدرانه‌ی که به‌پیی ری‌نامه و پلان ده‌یه‌ینایه ناو پرۆسیسی‌کی بیرکردنه‌وه‌ی وه‌هاوه که سه‌رجه‌می شته‌کانی پی پیناسه‌ده‌کرد و دیاریده‌کردن؛ بو نمونه پوچی خویی و پوچی بابه‌تی، ئاگایي تاکایه‌تی و ئاگایي سه‌روتاکایه‌تی تی‌که‌ل به‌یه‌کدی ده‌بن. تاکه که‌س ته‌نها به‌شیکی بچکوله‌ی میژووی مه‌زنی جیهان پیکده‌هینیت، چالاکییه گه‌وره‌کانی پوچیش له سه‌ره‌تای کاته‌وه تا کو‌تایی پرۆسیسی خولقاندن ده‌گریته‌وه. تاکه که‌س

تایه‌ته به پنگه‌ی په‌رتووک

له چه‌ند هه‌لگری‌کی پرینسیپی ئاگایي دیاریکراو زیاتر هیچیت‌ر نییه. لی‌ره‌شه‌وه، واته له ری‌گه‌ی چه‌نده‌ها پرینسیپی تری ئاگایي بچکوله‌ی تره‌وه، ده‌توانیت نرخ‌ی خوی هه‌لبسه‌نگینیت. به‌لای هیگل‌ه‌وه هه‌ستی تاکه که‌سیک به‌رامبه‌ر به بوونی که‌سایه‌تی خوی، هه‌ستکردن به خوشه‌ختی و ئاسووده‌یی خوی شتیکی گ‌رنگ نیه و له‌م باره‌یه‌وه ده‌لیت؛ "میژووی جیهان زه‌مینیه‌کی به‌پیتی ئاسووده‌یی نییه، ماوه ئاسووده‌یییه‌کانی میژووی جیهان چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌کی به‌تال‌ن..". تی‌که‌له‌ی راستگوویی له‌پاده‌به‌ده‌ری هیگل و بی‌ره‌حمی و دل‌ره‌قییه‌که‌ی هیگل، ئه‌م فه‌یله‌سوفه ده‌کاته سه‌یرترین و گ‌رنگ‌ترین فه‌یله‌سوفی میژووی فه‌لسه‌فه. هیچ فه‌یله‌سوفی‌کی تر ئاوها وه‌ک ئه‌م سه‌رسه‌ختانه نه‌ویستوو بیرکردنه‌وه‌ی خوی بچه‌سپینیت، وه هیچ فه‌یله‌سوفی‌کی تریشمان نییه که له بابه‌ته هه‌ره گه‌وره‌کانه‌وه هینده نزی‌کبووبیته‌وه. ده‌توانین بلیین دوو پوچ له سنگی هیگلدا ده‌ژیان، وه ئه‌گه‌ر بیین و

باس له‌وه بکه‌ین که هیگل شهراب خوریکی
 سه‌یربووه، ئەوا ده‌بیټ دهرباره‌ی ئەم باب‌ه‌ته‌ بلّیین؛
 له‌وانه‌یه‌ هیگل دوو که‌س بووبیټ له‌ که‌سیکدا -
 له‌لایه‌که‌وه‌ که‌سیکی پړوحانی نمونه‌یی و له‌لایه‌کی
 تریشه‌وه‌ پیاویکی ئاسایی که‌ چیژی له‌ به‌ناوبانگی
 خوی بینیوه، واته‌ هیگلّیک و هیگلّیک که‌ به‌توندی
 پابه‌ندی دیالیکتیکه‌که‌ی بوون و پړیگی پیداون زور
 به‌زیندوویی به‌چوارده‌وریدا بخولینه‌وه‌.. وه‌کی تریش
 نووسینه‌کانی هیگل پراسته‌وخۆ هینده‌ سه‌رنج‌پراکیش
 نه‌بوون، به‌لام له‌گه‌لئه‌وه‌شدا ده‌یتوانی به‌ پراشکاوی
 خوی نیشانبدات و پراسته‌وخۆ په‌نجه‌ بۆ شته‌کان
 پراکیشیټ، بۆ نمونه‌ کاتیک که‌ ئەندیشه‌یه‌کی به‌م
 شیوه‌یه‌ داده‌پرشت؛ "گهر پێشئه‌وه‌ی تیگه‌یشتنمان
 هه‌بیټ و بمانه‌ویټ تیگه‌ین، ئەوا وه‌ک ئەو حاله‌ته‌
 بیمانایه‌ که‌ بمانه‌ویټ فیڤی مه‌له‌ ببین و نه‌ویڤین
 بچینه‌ ناو ئاوه‌وه‌".

تایه‌ته‌ به‌ پنگه‌ی په‌رتوک

(هیگل... ئەو شته‌ی که‌ ئەقلانی بیټ، توانای ژیا‌نی
 تیدا‌یه‌... جیهانی سو‌فیا، لاپه‌ره‌ 330، 360، 384*
 399، 403، 407، 418، 423، 487، 489، 515)

"Hildegard of Bingen" هیلده‌گارد"ی بینجین

وه‌ک راهیبه‌یه‌ک له‌ کلّیسه‌یه‌کی تایه‌ت به‌خویدا،
 "هیلده‌گارد"ی بینجین "1098 تا 1179" یه‌کیک بوو
 له‌و ئافره‌ته‌ پێشه‌وا به‌ده‌گمه‌نانه‌ی سه‌رده‌مه‌که‌ی
 خوی. هیلده‌گارد که‌سیکی ساده‌ و بی‌فی‌زبوو، به‌لایه‌وه‌
 ئاسایی بوو نه‌زانینی بخاته‌پروو، وه‌ک ئافره‌تیکی
 سه‌رده‌مه‌که‌ی پازیبوو به‌ که‌منرخاندنی بوونی خوی،
 به‌لام هه‌موو ئەمانه‌ پړیگه‌یان لینه‌گرت که‌ به‌رگری
 له‌ بیرو‌را تایه‌تییه‌کانی خو‌یی‌کات، وه‌
 تاونا‌تاوی‌کیش وه‌ک که‌سیکی ته‌واو که‌لل‌ه‌ره‌ق و
 سه‌رسه‌خت خوی نیشاندده‌دا. هیلده‌گارد
 تو‌یژه‌ره‌وه‌یه‌کی به‌هره‌م‌ه‌ندی سروشتبوو، وه‌ له‌سه‌رو
 ئەمه‌شه‌وه‌ هه‌م پزیشک و هه‌م راهی‌یی‌کی وتار‌بیژبوو.
 بیرکردنه‌وه‌کانی پشت به‌ سروش ده‌به‌ستن. ئەم

www.pertwk.com

جهختی له سهر ئه وه ده کرده وه که "چیرۆکهکانی" له "حاله تیکی خه والو" یان "له خه وندا" بو نه هاتوون، به لکو له حاله تیکی به ئاگادا بو یهاتوون و به پوچیکی پرونبینه وه به قولی هه لیسه نگاندوون. فه لسه فه ی هیلده گارد گه شبینه باسی مرو ف ده کات، وه به پروای ئه م، گه ر خوا بخوازی ت، مرو ف ده توانی ت له نه یینه کانی جیهان و ئاسمان تی بگات.

(به لام ئه مه مانای ئه وه نییه که هیچ بیرمه ندیکی ئا فره ت نه بوو بی ت. یه کی ل هوانه، "هیلده گارد" ی بینجین بوو... جیهانی سو فیا، لاپه ره 199*، 320)

Hellenism هیللینیزم

هیللینیزم ئه و ماوه میژووییه ده گری ته وه که له نیوان 323 ی پش مه سیحدا (سالی مردنی ئه لیکساندرای گه وه ره) و هه تا دوا نیوه ی یه که مین سه ده ی پش مه سیحدا یه، ئه و کاته ی یونانی کو ن به ره به ره هه لده وه شایه وه و له ناو ئیمپراتوری

تایه ته به پنگه ی په رتووک

پو مانیدا ده توایه وه. راسته یونانی کو ن به شیوه ده ره کییه که ی روخا، به لام له به رامبه ردا که لتوری یونانی بلا بو وه وه و لی ره شه وه خالی کیان سه لماند؛ هه رچه نده وو شه و کردار نوینه ری هیچ ده سه لاتی ک و داموده زگایه کیش نه بن، به لام له گه لئه وه شدا ده کری ت کاری گه رییه کی گه وه ریان هه بی ت.

(هیللینیزم... پریشکی ل ه ئا گره که... جیهانی سو فیا، لاپه ره 132)

Hinduism هیندو یزم

ئه م ئایینه که سیکی دامه زری نه ری نییه و زو رینه ی ئه و که سانه ی که بروایان پییه له هندستان و پاکستان و به نگلادشا نیشته جین. هیندو یزم خو ی به شتیکی "هه تا هه تای" له قه لمه دات و بروای به بوونی چه نده ها خودا و شهیتان و که سانی پو حانی هه یه. له پروانگه ی ئه م ئایینه وه جیهان و ژیا نه جو را و جو ره کان به شیوه یه کی هه ره می هه لچنراون،

وه لیږه‌شدا شیوه هه‌قانییه‌تیکی بالا
 "کارما" (*ووشه‌یه‌کی سانسکریتییه، به‌کورتی واته
 هه‌موو کاره باش و خراپه‌کانت پوژیک له پوژان (یان
 له ژیانیک داهاتووتا) پووبه‌پووت ده‌بیته‌وه. و)
 ده‌سه‌لاتی به‌ده‌سته‌وه‌یه؛ واته، هه‌رکه‌سیک به‌پی
 ئه‌مه‌ک و چاکه‌ی شاراو‌ه‌ی خو، شوینی تایبته‌تی
 بوون و ژیانی وهرده‌گریت، له‌به‌ر ئه‌م هو‌یه‌ش
 نه‌گله‌یی‌کردن هیچ سوودی‌ک ده‌به‌خشی‌ت، وه نه
 سکا‌لا‌کردنیش. ئه‌م ئایینه وه‌ک ئاینی بودیزم بر‌وای
 به‌کوچ‌کردن و له‌دایک‌بوونه‌وه‌ی پوچ هه‌یه، وه له
 ریگه‌ی ئه‌م بر‌وایه‌شه‌وه باس له هه‌قانییه‌تی پرژیمی
 کاست (بر‌وانه لاپه‌ره‌ی 101 ی جیهانی سو‌فیا)
 ده‌کات.

(جگه له‌وه‌ش چه‌نده‌ها خالی هاوبه‌ش له نیوان
 ئاینی هیندو‌یزم و بودیزم له‌لایه‌ک و فه‌لسه‌فه‌ی
 یونانی له‌لایه‌کی تره‌وه، به‌دیده‌که‌ین... جیهانی
 سو‌فیا، لاپه‌ره 164)

Hume، David هیوم، ده‌یفید

هیوم "1711 تا 1776" له سه‌رده‌می مندا‌لیدا
 له‌باری ته‌ندروستییه‌وه سست و لاوا‌زو، وه
 له‌ته‌مه‌نی گه‌نجی‌تیشیدا ئه‌و سیما لاوا‌زه‌ی هه‌ر
 پیوه‌دی‌اربوو. هیوم له خیزانیکی "کالفینیستی"
 (*ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بو کالفین "1509 تا 1564"، ئه‌م
 تیول‌وژیک پر‌وتستانتی فه‌رهنسی بو، به‌بر‌وای ئه‌م
 چاره‌نووسی مرو‌ف له‌پیش له‌دایک‌بوونی‌وه
 ده‌ستنیش‌ان‌کراوه*) ئاینی توندوتیژدا له‌دایک بو.
 له خیزانه‌که‌یاندا ئاینیک ده‌سه‌لات‌داربوو که
 هه‌میشه پر‌وداوه‌کانی به‌و شیوه‌یه په‌سه‌ندده‌کرد که
 هه‌ن، ته‌نانه‌ت له هو‌ی بنه‌رته‌ی پر‌وداوه‌کانیشیان
 نه‌ده‌پرسی. له قوتا‌بخانه‌ی بالا‌ی ئاین‌دبو‌رگدا
 ئاشنایی له‌گه‌ل کتبی‌ه‌کان و جیهانی ئه‌ندیشه‌دا
 په‌یدا‌کرد، هه‌لبه‌ته له چوارچو‌یه‌ی ئه‌و سنو‌وره‌ی له‌و
 کاته‌دا ریگه‌ی پی‌ده‌درا، لیږه‌شه‌وه که‌وته ناو
 گومانیک‌ی به‌کجار قول‌ه‌وه. دایک وباوک و خزمه‌کانی

به‌رده‌وام فشاریان ده‌خسته سهر که زانستی یاسا
 بخوینیت وه پاش هه‌ولیک زور رازیوو، به‌لام دواتر
 که‌لله‌رقی خوئی نیشان‌دان و له بری زانستی یاسا
 بریاریدا فه‌لسه‌فه بخوینیت. ئەم بریاره
 چاونه‌ترسانه‌شی باجی خوئی هه‌بوو، له‌راستیدا
 نه‌خوشکه‌وت؛ تووشی نه‌خوشیه‌کی سه‌یری به‌ده‌نی
 بوو، که له‌وانه‌یه سه‌رچاوه‌که‌ی بگه‌ریت‌وه بو باری
 ده‌روونی، تاو ناتاویک ئیشتیه‌ی خواردنی نه‌ده‌ما و
 لیکیکی زور به‌ده‌میدا ده‌هاته‌خواره‌وه و بیستی
 په‌له‌په‌له ده‌بوو. به‌لام دواتر ئیشتیه‌ی به‌جوریک
 کرایه‌وه که سه‌ختبوو ریگه‌ی لی‌گریت، لاوازی و
 سستی‌یه‌که‌شی گورانکاری به‌سه‌رداهات و بووه
 پیاویکی گهنجی قه‌له‌و. هیوم ده‌ستی
 به‌سه‌فه‌رکردنکرد؛ بو ماوه‌یه‌ک له فه‌ره‌نسادا
 نیشته‌جیبوو، له مالاندا وانه‌ی فه‌لسه‌فه‌ی ده‌گوت‌وه
 و نانی ژیا‌نی په‌یداده‌کرد. کاتی‌کیش گه‌رایه‌وه بو
 به‌ریتانیا، ره‌شنووسی یه‌که‌مین کتییی داپشتبوو.
 کتییی لی‌کولینه‌وه‌ی "سروشتی مرویی" یه‌که‌ی هیوم

تایه‌ته به پنگه‌ی په‌رتوک

شکستیکی گه‌وره‌ی هینا و هه‌مووان دووره‌په‌ریزبوون
 لی. ره‌خنه‌یه‌کی تووند و تیژی لی‌گیرا و ده‌یانگوت
 "ئەم پیاوه سکوتلانییه ناشیرینه" ده‌بی‌ت به
 زووترین کات فه‌رامۆش‌بکری‌ت، چونکه بیرچوونه‌وه‌ی
 که‌سیکی وه‌ک ئەم ئاسایی‌ترین شته که به‌رامبه‌ری
 بکری‌ت. شکاندنی ئەم وینه‌یه‌ی له‌گه‌ل کاره‌کانی
 دواتریدا ده‌ستی‌پیکرد. له‌سه‌ره‌تادا وه‌ک
 می‌ژوونووسی‌ک و زانایه‌کی ئابوری دانیان‌پیدا‌نا،
 دواتریش وه‌ک فه‌یله‌سوفیک، شایانی باسه‌ بلین له‌و
 کاته‌دا هیوم له‌ بواری رامیاریشدا چالاک‌بوو؛
 سکرتری بالو‌یزخانه‌ی فه‌ره‌نسaboو، وه له
 له‌نده‌نیشدا راویژکاری وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ بوو. هیوم
 له‌سه‌ر ئەم کارانه‌ی به‌رده‌وام‌بوو، به‌لام دواتر
 توانای نه‌ما و له شاری ئایدنبورگدا نیشته‌جیبوو.
 پاشتریش له ته‌مه‌نی پیریدا به‌ تاوانی بی‌خودایی
 تاوانباریانکرد، به‌لام به‌هوی "ئاکاری به‌رز و
 به‌هیزی که‌سایه‌تی‌یه‌وه" تاوانه‌که‌یان له‌سه‌رلا‌برد .

هيووم به زيره کترین ئيمپيريستی بهريتانی لهقه لهم ده دريټ. ئهم، سووره له سه ره وهی که توانای سه رنجدان و هه لسه نگاندنی مرویی بتوانیټ هینده مۆرکی ههستی و ئه ندیشه کۆبکاته وه که بهس بیټ بو ئه وهی بتوانیټ مه عریفه و زانینی له سه ره هه لجنیټ. سه رنجی ههستی، به ردی بناغه ی هه موو زانیکیه؛ وه هه روه ها پیکهاته ی هه موو ئه وه ئه ندیشه ئالۆزانه ی که مروف ده توانیټ بیانخولقینیټ، په یوه ندییه کی گه وری به سه رنجدان و هه لسه نگاندنه ههستییه کانه وه هه یه. ئه وه ئه ندیشه تهنه ئه وه کاته راستن که له سه ر بنه مایه کی ئيمپيريستی دیاره وه هه لچنرابن، وه ئه گه ره له سه ره هه ر بنه مایه کی تر دارپژرابن، ئه وه تهنه فه نتاسیان و لیڤه شه وه هه یچ گرنگیه کیان نییه. خودیش هه روه ها؛ خود به رده وام پیویستی به وه یه که زانیاری راست و دروستی بخریټه سه ره، وه ئه گه ره خود به شیوه یه کی ئاوها پر نه کریټه وه، ئه وه به تالده بیټ، ده بیټه حاله تیکی ئاگایی ئه بستراکت و

تایه ته به پنگه ی په رتوک

هه موو چالاکییه کانی له بازنه ی ئه وه خووانه دا ده خولیټه وه که به دريژایی ژيانی کۆیکردو ته وه. خود ده بیټ به رده وام زانیاری ده رباره ی خو ی و چواره و ره که ی به ده سته ینیټ. به هو ی هه بوونی ئاگاییه وه خود رو حیکی په شیوه، چه قیکی بیئارامی هیزه و "تاراده یه که له کومه لیک ههستی جیاواز جیاواز زیاتر، له هه یچ شتیکی تر پیکنه هاتووه؛ ئه وه هه ستانه ش به خیراییه کی یه کجار زوری یه که به دوای یه کدا دین و به رده وام له جو له دان". به لام ئه گه ره خود به پرۆسه یه کی خو وه وه گریڤریټه وه، ئه وه ئه وه کاته تا راده یه کی یه کجار زور په یوه ندی نیوان هو و ئه نجام دیټه سه رباس. ئه وه په یوه ندییه ش هه میشه خو ی دووباره ده کاته وه، به رده وام خو ی ده سه لمینیټ. له پرۆسیسیکی هو یی ئاوها دا، له پریره ویکی هو و ئه نجامدا، که شتیکی دیاریکراو هه زار که ره ت به هه مان شیوه رووده دات، ریټیټ ده چیټ که ره تی هه زار و یه که به شیوه یه کی ته واهو جیاواز رووبدات، له خاله شه وه ده توانین

بَلِّين هه موو ئه و ياسايانهى مروّف دهيهيّنّيته
كايه وه تهنه گريمانه كرده و بهرده وام ده شيّت
تاقيبكړينه وه.

وه كو لايه نى ئاكاريش، هيوم زياتر متمانهى به
هسته كان ده كرد وهك له سهرنجدان و
هه لسه نگاندى په تى. باوه رى به (چهنده
بیركړدنه وه يه كى هه ستبزوينه ره!) شيوه سوزيک و
ميهره بانيه ك هه يه كه مروّف پيکه وه ده به ستیته وه،
("هه ستیكى گهرموگور بو ئاسووده يى مروّ قايه تى و
نه فرينيكيش بو نه هامه تيبه كانى"). له م جوړه
هسته شه وه هاوخمى گه شه ده كات، ئه م هه ده بيته
هوئى ئه وهى مروّف هاريكارى يه كتر بكات، تهنه نه ت
له و حاله تانه شدا كه واده رده كه ويّت ياریده داني
يه كترى شتيكى باش نه بيّت. به پيئى ئه و باسانه ي
له به رده ستدان، هيوم كه سيكى به سوز و ميهره بان
بووه، به لكو مروّ قايكى يه زداني بووه.. هيوم ده يگوت
من ده زانم دوزمنى راسه قينه ي فله سه فه له كویدا
خوى حه شارد اووه، هه ر به م بو نه يه وه ده ليّت؛ "هه چ

تايه ته به پيگه ي په رتووک

شتيک له هه لفرينى فهناسيا مه ترسييه كى زياتر
ناخاته سهر هزر، وه هه چ شتيكيش له مه زياتر
فه يله سوفه كانى نه خستوته ناو هه لهى
گه وره تره وه"

(هيوم وهك ئيمپيريستىك به ئهركى سهرشاني خوى
ده زانى، كه هه موو تيگه يشتنىك و بيركړدنه وه يه كى
ناروونى "فه يله سوفه كانى" پيشووترى ريكبخت..
جيهانى سوفيا، لاپه ره 250، 278*، 285، 297، 296،
334، 345، 348، 355، 357، 386، 390، 495، 500)

Herder، Johann Gottfried هيردەر، جوّهان
گوتفريد

به پيئى جان پوئى نووسه ر، هيردەر "1744 بو 1803"
ته نه ئه ستيره يه كى گه وره نييه، به لكو كومه له
ئه ستيره يه كه كه هه موو كه سيك به پيئى پيويسى
خوى ده توانيّت وي نه ي تايه ته ي ئه ستيره ي خوى تيّدا
ببينّيته وه. له راستيدا ئه و فله سه فه يه ي هيردەر

خولقاندی (له بنه پرتدا هاردەر تیولۆژبوو و بو
 ماوه یه کی دورودریژ قه شه ی گه وره ی شاری پیمه ر
 بوو) لایه نیکی هینده ئالۆز و تووندی له خوگرتوو ه که
 به لای زۆرینه ی خه لکانی چوارده وریه وه (لیره دا
 گوته ش ده گریته وه) سه ختوو به پرونی لییتی بگه ن.
 له سه رو ئه مه شه وه که سیکی به ده ستور و به رنامه ی
 مه زن نه بوو، به لکو برۆای به هه موو چرکه یه کی
 تایبه تی سروشه خش ده کرد. لیره شه وه مایه ی
 سه رسورمان نییه که ده یبینین له میژووی
 فه لسه فه کهیدا (ئه مه بوو که بووه هو ی
 به ناوباگبوونی) جه خت له سه ر بوونی که لتوری
 جیاواز جیاواز و مافی جیا جیای کۆمه لانی خه لک
 ده کات، چونکه له پروانگه ی ئه مه وه ریگه ی هه مووان
 "به ره و لای خودا" وه ک یه ک دریژه یان وه ک یه ک
 کورته. هیژده ر به پیچه وانه ی جیهان بینینی سه ده ی
 پۆشنگه رییه وه، که سه باره ت به شته کان په یوه ستی
 جوړه زانینی نیکی خه یال خو شی دیاریکراو بوون،
 جه ختی له سه ر پیویستی هه لسه نگاندنی تایبه تی

تایبه ته به پنگه ی په رتوک

له میژوودا ده کرد وه به برۆای ئه م کۆمه لیک
 نه یینیمان بو ماوه ته وه و ناتوانین په بیان پیبه رین.
 هیژده ر زیاتر وه ک فه یله سوفیکی زمان ده رکه وت؛ له
 ناو هه موو فه یله سوفه کان ی سه رده می خویدا، ئه م له
 هه موویان زیاتر بایه خی به زمان ده دا، چونکه
 به برۆای ئه م "هزر له گه ل سه ره له دانی زماندا
 هاتۆته بوون."

(ئه و که سه ی له م بواره دا له لای پۆمانسیه کان
 پۆلیکی یه کجار گرنگی بین ی، "هیژده ر ی"
 فه یله سوفی میژوو بوو... جیهانی سو فیا، لاپه ره
 374)

هه قی سروشتی

هه قی سروشتی واته هه قی ره سه ن. واته هه قیکه که
 له ریگه ی ریکه وتن نامه یان ده ستور و یاسای
 ره سمی مرو ییه وه به ده ست ناهینریت، لیره شه وه
 لایه نی گرفتی ئه م بابه ته سه ره له ده دات؛ مافی ک که

له خودی سروشتهوه دیت (وهک دوزانین خوئی بهئاگانیه له هیچ جوړه مافیک، تهنهئا ئهوهنده دوزانیت که بهیترین یان باشتین رهگهز دهتوانیت خوئی بگونجینیت) بهپی پیویتی دهیت شتیکی نادیار و ناروونیت. مافی سروشتی تارادهیهک پهیوهندی بهدهرخستنی رهسهنایهتیهوهیه هیه (که پشت به ئهقلی مروف دهبهستیت) و گهشبینهکان لهو بروایهدان که ههمومان بتوانین پیی بگهین. ههموو ئهو گرفت و دژواریبانهی که بهستراونهتهوه به مافی سروشتهوه، لهناو خودی پیکهاتهی مافی سروشتدایه، وه گرفتهکان ئهوکاتانه پروونتر دهردهکهون که دیین و لهسهر بنهمای مافیکی ئاوها ئاشکرا و گشتی، بریاری خومان لهسهر بابهتیکی دیاریکراو دهردهکهین، بو نمونه لهسهر بابهتیکی وهک سزای لهسیدارهدانی کهسیک؛ ئایا مافی سروشتی سزای لهسیدارهدانی کهسیک بهرهوادهبینیت؟ ئهم جوړه پرسیاره، که ئیستاکهش بهردهوام (له ئهمریکادا)

تایبته به پنگه ی پرتووک

قسهی لهسهر دهکریت، یهکیک بوو لهو پرسیاره مشتومر لهسهرکراوانهی له سهدهی ههفدهدا سهبارت به مافی سروشتی گفتوگوی لهسهر دهکرا.

(... بو نمونه بهبروای ئهو چهند یاسایهکی بنچینهیی رهوشتی هیه، که بهسهر ههموواندا دهچهسییت. واته تهبايه لهگهل ئهوشتهی که پیی دهلین ههقی سروشتی... جیهانی سوفا، لاپهره (282)

چهند دیریک دهرباره ی نووسهر؛

ئوته بیوهمه لهسالی 1949 دا له شاری پوتنبورگدا له دایک بووه، زانستی "پولیتولوژی" (خویندیکه که تایبته به پیکهاتهی پامیاری کومهلکایه) و فهلسهفه

تایبەتە بە پینگەى پەرتووک

www.pertwk.com

و سۆسیۆلۆژی و زانستى ئەدەبى خۆیندوو. لىكۆلینەووەیهكى فراوانى سەبارەت بە فيختەى فەیلەسوف نووسیوه. ئەمڕۆكە نووسەرە و لەگەڵ ھاوسەرەكەیدا لە شارى فرانكفۆرتدا دەژى. چەندىن كتيبى فەلسەفى تایبەت بە خۆیندنى نووسیوه و لەسەر و ئەوانەشەو تا ئىستاكە كۆمەلىك شيعر و پۆمانى بلاوكردۆتەوه.